

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
KRIMINOLOGIYA TADQIQOT INSTITUTI

KRIMINOLOGIK FAOLIYAT

ILMIY-AMALIY JURNAL

O'z.KTI

No1 – 2025 (2) ISSN: 3060-5024

MUASSIS: O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KRIMINOLOGIYA TADQIQOT INSTITUTI

Tahrir hay'ati raisi

Berdialiyev Baxtiyor Erkinovich

Institut boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Tahrir hay'ati a'zolari

Niyazmetov Ikrom Masharipovich

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi mas'ul xodimi, tahrir hay'ati raisi o'rinbosari

Sharafutdinov Alisher Ozodovich

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, dotsent

Jalolov Baxtiyor Odilovich

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist

Ismailov Isamiddin

yuridik fanlar doktori, professor

Ziyodullayev Muzaffar Ziyodullayevich

yuridik fanlar doktori, professor

Otajonov Abrorjon Anvarovich

yuridik fanlar doktori, professor

Rajabov Baxtiyor Almaxmatovich

yuridik fanlar doktori, professor

Xujakulov Siyovush Baxtiyorovich

yuridik fanlar doktori, professor

Safarov Djahongir Ismoilovich

yuridik fanlar doktori, dotsent

Ganiyev Sherzod Alisherovich

yuridik fanlar doktori, dotsent

Ollamov Yarash Yo'ldoshevich

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Azim Shuhrat Obid o'g'li

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Bazarov Farrux Abdugafurovich

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Oripov Sobirzoda Sobir o'g'li

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Sirliyev Baxtiyor Nazarovich

psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor

Yernazarov Solijon Yerkinovich

iqтisod fanlari bo'yicha falsafa doktori

Yarov Bekmamat Alikulovich

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, bosh muharrir

MUNDARIJA

KRIMINOLOGIK TAHLIL

Berdialiyev B.E.

Jamoat joylarida sodir etiladigan jinoyatlarning kriminologik tahlili, ularning oldini olish mexanizmlarini takomillashtirish 3

Bazarov F.A.

Ayollarga nisbatan sodir etilayotgan odam savdosi jinoyatlari: tahlil, muammo va yechim 10

Умирзаков Б.А.

Некоторые взгляды на становление науки «криминология» в качестве самостоятельной науки 16

Akramov X.F.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarni profilaktika qilishning sotsiologik tahlili 22

A'loxonov M.A.

Zamonaviy kriminologiyada sun'iy intellektdan foydalanishning dolzarb masalalari 29

Boyto'rayev F.M.

Davlat xaridlari sohasida «korruptsiyaga oid jinoyatlar» tushunchasining kriminologik tahlili va nazariy yondashuvlar 36

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI JINOYAT KODEKSI 30 YOSHDA

Якубов А.С., Азим Шухрат

Социальная обусловленность уголовной ответственности юридических лиц 42

Кабулов Р.

Современное состояние и перспективы совершенствования действующего уголовного законодательства Республики Узбекистан 49

Otajonov A.A.

Sun'iy intellekt va robotlashtirish: jinoyat qonunchiligini takomillashtirish istiqbollari 57

KRIMINOLOGIK TADQIQOT

Adilkariyev X.T., Murodov A.Sh.

Notinch oilalar bilan manzilli profilaktika ishlarini tashkil etish yo'nalishlari 71

Ikanov A.A.

Kriminologik profayling – kriminologiyaning yangi predmeti sifatida 77

Tahririyat manzili:

100187, Toshkent shahri

Mirzo Ulug'bek tumani

Buyuk ipak yo'li ko'chasi, 243

Tel.: +998 (71) 231-39-77

Elektron pochta: info@uzkti.uz

Website: kti.iiv.uz

© O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti

Jurnal 2024-yil 21-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan C-5669658 raqami bilan ro'yhatga olingan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2025-yil 12-fevraldagi 367/5-son qarori bilan yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.

Muminova Gulnora Taxirovna

Katta muharrir, dizayn

Rasulova Dildora Abdumalikovna

Texnik dizayn

Original-maket O'zbekiston Respublikasi
Kriminologiya tadqiqot instituti Tahririy-noshirlik
markazida tayyorlandi.

Maqolalar har qanday usulda to'liq yoki qisman
ko'chirilib bosilganida «O'zbekiston
Respublikasi Kriminologiya tadqiqot institutining
«Kriminologik faoliyat» ilmiy-amaliy jurnali»dan
olinganligi ko'rsatilishi shart.

Materiallarda keltirilgan fakt va raqamlar,
ko'chirmalar, iqtisodiy statistik ma'lumotlar
rostligi va aniqligi uchun muallif javob beradi.

Muallif fikri tahririyat nuqtai nazaridan farq
qilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozma taqriz qilinmaydi
va qaytarilmaydi.

Tahririyat xatlar mualliflari bilan yozishmaydi.

Bichimi 60x40 1/8.

Bosma tabag'i 9,0

Adadi 50 nusxa

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya
tadqiqot instituti Tahririy-noshirlik markazida
chop etilgan.

Bosishga ruxsat etildi 17.04.2025

Buyurtma № 25/17

MUNDARIJA

Nizametdinxodjayev U.R.

Zo'rvonlik jinoyatlari determinatsiyasi va ularni oldini olishning
asosiy yo'nalishlari 81

Maxmudov D.R.

Kiberxavfsizlik jinoyatlarining oldini olish – davr talabi 89

Xasanov Sh.E.

O'g'rilik jinoyati uchun javobgarlik masalasi va ushbu turdagi jinoyatlarni
oldini olishning o'ziga xos xususiyatlari 92

Davranov X.B.

Ichki ishlar organlarining korrupsiyaviy jinoyat sodir etgan xodimi
(jinoyatchi shaxsi)ning kriminologik tavsifi 99

Maxmutova Yu.B.

Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'rvonliklar
profilaktikasining institutsional asoslari 104

ILMIY IZLANISHLAR

Kaxarova M.M.

Qadimgi Xitoyda jinoyat va jazo masalasi 112

Kudratov B.B.

Axborot tizimi (texnologiyalari)dan foydalanib sodir etiladigan firibgarlik
jinoyati tushunchasi va tasnifi 118

Ачилов А.Т., Абдуганиев У.С.

Проблемы незаконного изготовления, приобретения, хранения и
других действий с наркотическими средствами, их аналогами или
психотропными веществами с целью сбыта военнослужащими 123

Матчанов Р.А.

Эффективность средств самбо и рукопашного боя при боевой
физической подготовке курсантов 129

Jumaniyozov N.G'.

Voyaga yetmaganlarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyat sodir etgan
jinoyatchi shaxsining kriminologik tasnifi 133

KRIMINOLOGIYA FANI FIDOYILARI

Blinder B.A., Zakirova A.G. 138

Mirzajonov Q., Niyozova S.S. 139

ANJUMANLAR. TADBIRLAR. TAQDIMOTLAR

Международное сотрудничество

Визит в Уральский государственный юридический университет
имени В.Ф. Яковлева (Екатеринбург, Россия) 140

Hamkorlik memorandumlarini imzolash marosimi 142

JAMOAT JOYLARIDA SODIR ETILADIGAN JINOYATLARNING KRIMINOLOGIK TAHLILI, ULARNING OLDINI OLISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Berdialiye Baxtiyor Erkinovich

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti boshlig'i,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamoat joylarida sodir etiladigan jinoyatlarning kriminologik tahlili va oldini olish mexanizmlarini takomillashtirish hamda ularning asosiy yo'nalishlari o'rganilgan. Shuningdek, jamoat joylarida sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlar va jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning oldini olish mexanizmlarini takomillashtirishga oid taklif va fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: jamoat joyi, jamoat tartibi, fuqarolar, jinoyat, huquqbuzarlik, qonun, javobgarlik, qasd, jamiyat, shaxs, jinoyat kodeksi, islohot, jamoatchilik, tan jarohati, zarar, harakat.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ В ОБЩЕСТВЕННЫХ МЕСТАХ, СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ИХ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ

Аннотация. В статье проведен криминологический анализ преступлений, совершаемых в общественных местах, изучены их основные направления и механизмы их предупреждения. Проанализированы и представлены предложения по совершенствованию механизмов предупреждения преступлений, которые могут совершаться в общественных местах, и преступлений против общественного порядка.

Ключевые слова: общественное место, общественный порядок, граждане, преступление, правонарушение, закон, ответственность, умысел, общество, личность, уголовный кодекс, реформа, публичный, травма, вред, действие.

CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF CRIMES COMMITTED IN PUBLIC PLACES, IMPROVEMENT OF MECHANISMS FOR THEIR PREVENTION

Abstract. The article provides a criminological analysis of crimes committed in public places, studies their main directions and mechanisms for their prevention. Suggestions for improving mechanisms for preventing crimes that can be committed in public places and crimes against public order are analyzed and presented.

Keywords: public place, public order, citizens, crime, offense, law, responsibility, intent, society, person, criminal code, reform, public, bodily injury, damage, action.

So'nggi yillarda respublikamizda jamoat joylarida sodir etiladigan jinoyatlarning oldini olish mexanizmlarini takomillashtirishga doir o'ziga xos milliy tizim va normativ-huquqiy asoslar yaratilib, fuqarolarni turli huquqbuzarliklar va jinoyatlardan muhofaza qilish masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining

“Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida” (2010), “Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida”gi (2014) qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida” (2021), “Ichki ishlar

organlari uchun professional kadrlarni tayyorlashning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" (2021), "O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" (2021), "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasini ilmiy tadqiq qilish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi (2024) qaror va farmonlari hamda sohaga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlari qabul qilindi.

Mazkur normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilishdan asosiy maqsad jamoat joylarida sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarning barvaqt oldini olish hamda jamoat tartibini saqlashga qaratilgan bo'lib, bugungi kunda "Barcha islohot va o'zgarishlar – inson qadrini ulug'lash uchun" [1] degan ezgu tamoyil asoslangan hamda fuqarolarimiz uchun munosib mehnat va yashash sharoitlarini yaratish, aholining turmush farovonligini oshirish, mamlakatimizning xalqaro maydondagi obro'-e'tiborini yuksaltirishga qaratilgan.

Jamoat joylarida sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarning barvaqt oldini olish hamda jamoat tartibini saqlash masalasi hamma vaqt dolzarb bo'lib kelgan va bu yo'nalishda milliy hamda xorijiy mutaxassis-olimlar tomonidan ilmiy asosida o'rganishlar olib borilgan, olib borilmoqda.

Jumladan, I.I.Veremeyenkoning fikriga ko'ra, "jamoat tartibi" deganda, jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, jamoat xavfsizligi va shaxs xavfsizligini ta'minlaydigan, shu bilan jamiyat hayotining muvofiqlashtirilishi va dinamikligini kafolatlaydigan jamoat joylaridagi munosabatlar tartibi tushunilishi kerak. Bundan kelib chiqadiki, jamoat xavfsizligi va shaxs xavfsizligini ta'minlash jamoat tartibini o'rnatish va saqlash maqsadini tashkil etadi [8; 18-b].

I.I.Veremeyenko jamoat tartibini saqlashning o'xshash maqsadlarini ko'rsatadi, E.A.Cherepanov esa bunday faoliyatning kutilayotgan yakuniy natijasini odamlarning hayotida sodir bo'ladigan normal muhitni yaratish uchun tegishli shart-sharoitlarni

ta'minlash shaklida ekanini aniqlaydi [9; 46-b]. Mohiyatan shunga o'xshash nuqtai nazar A.I.Pavlovskiyning dissertatsiya tadqiqotida ham bayon etilgan [10; 23–24-b.]. Tadqiq etilayotgan mavzu jinoyat huquqi bo'yicha bajarilgan ilmiy ishlarda ham bayon qilingan, jumladan P.F.Grishayev ijtimoiy o'zaro munosabatlar sohasida yuzaga keladigan munosabatlarning shunday tartibini "jamoat tartibi" deb hisoblaydi, unga ko'ra jamiyatning barcha a'zolari nafaqat huquqiy normalar, balki axloqiy me'yorlar bilan tartibga solinadigan qoidalarga rioya qilishlari kerak [11; 4-b.].

Jamoat xavfsizligining kafolati jamiyatning barcha a'zolari tomonidan ushbu normalarga rioya qilish bo'lib, fuqarolarning xavfsiz muhitda kundalik hayotini ta'minlaydi. Fuqarolarning o'z sha'ni va qadr-qimmatini daxlsizligini, jamoat va shaxsiy tinchligini ta'minlashga bo'lgan ehtiyojini anglash jamoat xavfsizligi va jamoat tartibi o'rtasidagi munosabatlarni belgilab beruvchi omil hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, olimlarning qarashlari munozarali bo'lib, jamoat xavfsizligi jamiyat va fuqarolarni himoya qilish holatini hisobga oladi, bu nafaqat fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga, balki ularning mulkiga zarar yetkazuvchi xavf omillarini zararsizlantirish bilan bog'liq [12; 16–17-b.]. Inson salomatligining yomonlashishiga subyektning sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuz qilish ham sabab bo'lishi mumkin.

Jamoat joylarida sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlar va jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning oldini olishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari borasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 2-apreldagi "Ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5050-son qarorida batafsil so'z yuritiladi. Shuningdek, mazkur qaror bilan Mahalla huquq-tartibot maskani to'g'risidagi nizom ham tasdiqlangan.

Mazkur Nizomning beshinchi bandida maskanning asosiy vazifalari belgilab berilgan bo'lib, ularga:

mahallada (qishloqda) jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashishni bevosita amalga oshirish;

fuqarolarning xavfsizligi va osoyishtaligini ta'minlash borasida ichki ishlar organlari, boshqa davlat organlari va jamoat tuzilmalarining mahallalar kesimida birgalikda ishlashini tashkil etish;

aholi muammolarini hal etish, shuningdek, huquqbuzarlikdan jabrlangan, g'ayriijtimoiy xulq-atvorga ega, huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarni ijtimoiy moslashtirish ishlarini tashkil etish;

mahalla (qishloq)ning kirish-chiqish joylarida va hududdagi boshqa obyektlarda o'rnatilgan videokuzatuv moslamalaridan foydalangan holda, yagona markazlashgan elektron kuzatish va monitoringni amalga oshirish orqali huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish, aniqlash va fosh etish.

Bundan tashqari, zimmasiga yuklatilgan vazifalarga muvofiq maskan quyidagi funksiyalarni amalga oshiradi:

a) mahalla (qishloq)da jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashishni bevosita amalga oshirish sohasida:

O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonunida nazarda tutilgan profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish;

jamoat joylarida huquqbuzarliklarning oldini olish, jinoyat sodir etilishiga imkon beruvchi shart-sharoitlarni bartaraf etish;

jinoyatlarni aniqlash va fosh etish, surishtiruv, tergov va sud organlaridan yashirinib yurgan, jinoiy jazodan bo'yin tovlayotgan, bedarak yo'qolgan shaxslarni qidirish bo'yicha tezkor-qidiruv tadbirlarini amalga oshirishga ko'maklashish;

"jinoyat o'choqlari" hisoblangan joylarda piyoda, moto va avtopatrul yo'nalishlarini tashkil etish;

probatsiya nazoratidagi shaxslarning o'rnatilgan cheklovlarga rioya etishini uzluksiz tekshirish;

sodir etilgan jinoyatlarni "issiq izi"dan fosh etish bo'yicha dastlabki tadbirlarni tashkil etish, fuqarolarning shaxslarini aniqlash choralari ko'rish;

"Fidokor yoshlar" jamoatchilik patrul guruhi a'zolaridan iborat patrul yo'nalishlarini tashkil etish;

b) fuqarolarning xavfsizligi va osoyishtaligini ta'minlash borasida ichki ishlar organlari, boshqa davlat organlari va jamoat tuzilmalarining mahallalar kesimida birgalikda ishlashini tashkil etish sohasida:

jinoyatning sabablarini va uning sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlarni bartaraf qilish to'g'risida surishtiruvchi, tergovchi, prokurorning taqdimnomasini, sudning xususiy ajrimini fuqarolar ishtirokida ta'sirchan muhokama qilish, mazkur sabab va shart-sharoitlarni bartaraf qilish bo'yicha zarur chora-tadbirlarni belgilash;

jinoyatlarning usullari va oqibatlarini haqida tushuntirish-targ'ibot ishlarini amalga oshirish, ijtimoiy so'rovlar o'tkazish;

narkologik kasalliklarga (surunkali alkogolizm, giyohvandlik, zaharvandlikka) chalingan shaxslarni tibbiy-ijtimoiy rehabilitatsiya qilish ishlarini nazorat qilish;

v) aholi muammolarini hal etish, shuningdek, huquqbuzarlikdan jabrlangan, g'ayriijtimoiy xulq-atvorga ega, huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarni ijtimoiy moslashtirish ishlarini tashkil etish sohasida:

aholining eng muhim muammolarini aniqlash va ijtimoiy keskinlikni yumshatish masalalari bo'yicha fuqarolar bilan to'g'ridan-to'g'ri ochiq muloqot qilish yuzasidan zarur choralarni ko'rish;

fuqarolar tomonidan bildirilgan muammolarning elektron ro'yxatini shakllantirish va ularni mahallada yashovchi har bir shaxs kesimida hal etish choralari ko'rish;

alohida ko'makka muhtoj (nogiron, og'ir kasal, keksa va nuroniy) fuqarolarning yashash manziliga borgan holda mobil qurilmalar orqali identifikatsiya ID-karta va xorijga chiqish biometrik pasportini rasmiylashtirish;

muammoli oilalar va uzoq muddat mobaynida chet elda bo'lib qaytgan shaxslarning elektron ro'yxatini yuritish, ularga huquqiy, tibbiy va psixologik yordam ko'rsatilishini tashkil etish;

profilaktik hisob, ma'muriy nazorat va probatsiya nazoratidagi shaxslar bilan ijtimoiy moslashtirish ishlarini ularning elektron ijtimoiy-psixologik portretini tuzgan holda yakka tartibdagi ijtimoiy moslashtirish dasturi asosida amalga oshirilishini tashkil etish;

g) mahalla (qishloq)ning kirish-chiqish joylarida va hududdagi boshqa obyektlarda o'rnatilgan videokuzatuv moslamalaridan foydalangan holda, yagona markazlashgan elektron kuzatish va monitoringni amalga oshirish orqali huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish, aniqlash va fosh etish sohasida:

hududning kirish-chiqish joylariga, shuningdek, ko'p qavatli uylarda zamonaviy videokuzatuv moslamalari o'rnatilishini va uzluksiz ishlashini ta'minlash;

hududidagi obyektlarda o'rnatilgan video-

kuzatuv moslamalarini maskanga integratsiya qilinishi yuzasidan zarur tashkiliy choralarni ko'rish;

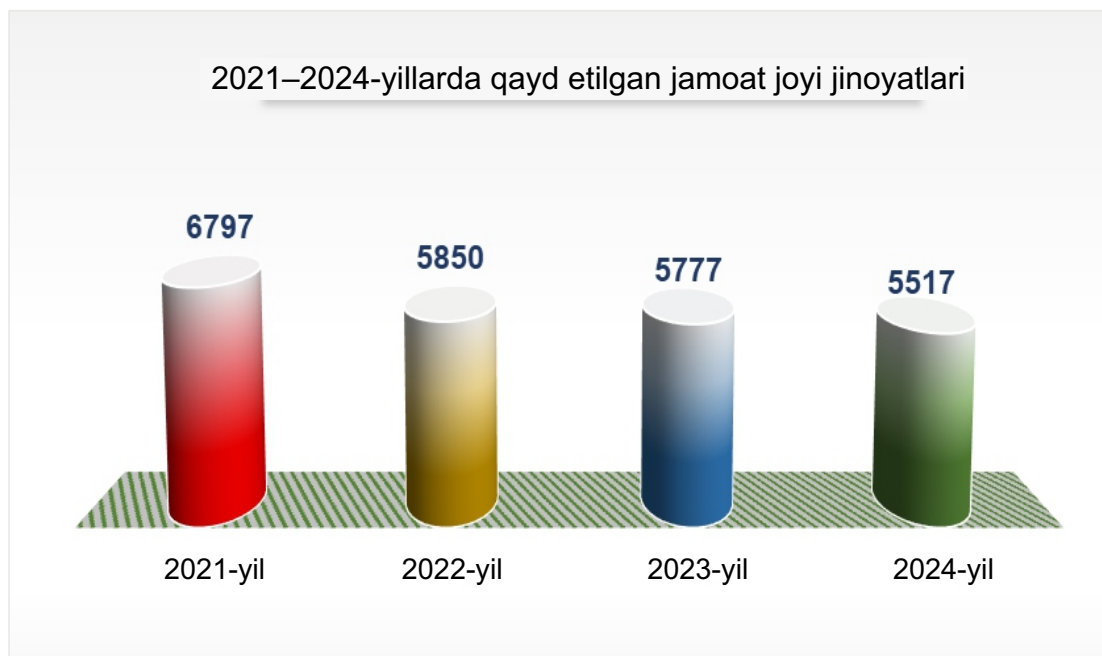
videokuzatuv lavhalarini sifatli va uzluksiz tahlil qilib borish orqali huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish, aniqlash va fosh etish choralarni amalga oshirish.

Shuningdek, maskan qonunchilik hujjatlariga muvofiq boshqa funksiyalarni ham amalga oshirishi mumkin.

Yuqorida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarning ijrosi ta'minlanganligi hisobiga jamoat joylarida sodir etilgan jinoyatlarning so'nggi to'rt yillik holati ilmiy tahlilida, ularning kamayib borish tendensiyasi kuzatilganini misol sifatida keltirish mumkin.

Jumladan, sodir etilgan jinoyatlar 2021-yilda 6 797 ta, 2022-yilda 5 850 ta, 2023-yilda 5 777 ta va 2024-yilda 5 517 tani tashkil etgan.

2024-yilda 2021-yilga nisbatan jamoat joylarida sodir etilgan jinoyatlar 18,8 foizga (6 797 / 5 517) kamaygan.

2024-yilda respublika bo'yicha jamoat joylarida sodir etilgan jinoyatlar jami jinoyatlarning 4,2 foizini tashkil etgan. Bu turdagi jinoyatlarning asosiy qismi (3 302 tasi yoki 68,6 foizi) o'g'rilik va bezorilik jinoyatlari hisoblanadi.

Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar profilaktikasi ilmiy jihatdan isbotlangan usullarga asoslangan holda amalga oshirilishi, nazorat qilinishi va monitoringi olib borilishi kerak. Monitoring doirasida jamiyatda, atrof-muhitda,

aholining ayrim guruhlarida (shu jumladan, yuqori xavf ostida bo'lganlarda), mikromuhitda va shaxslarga nisbatan jinoiy ta'sirlar, jinoyatlar profilaktikasi subyektlari va ishtirokchilarining tegishli holatlariga ta'siri belgilanishi kerak. O'rganilgan vaziyat yoki shaxslar dinamikasini har tomonlama obyektiv baholash, ta'sir qilish usullari va vositalari bo'yicha asoslantirilgan qarorlarni ishlab chiqish, ko'rilgan choralar samaradorligini baholash lozim.

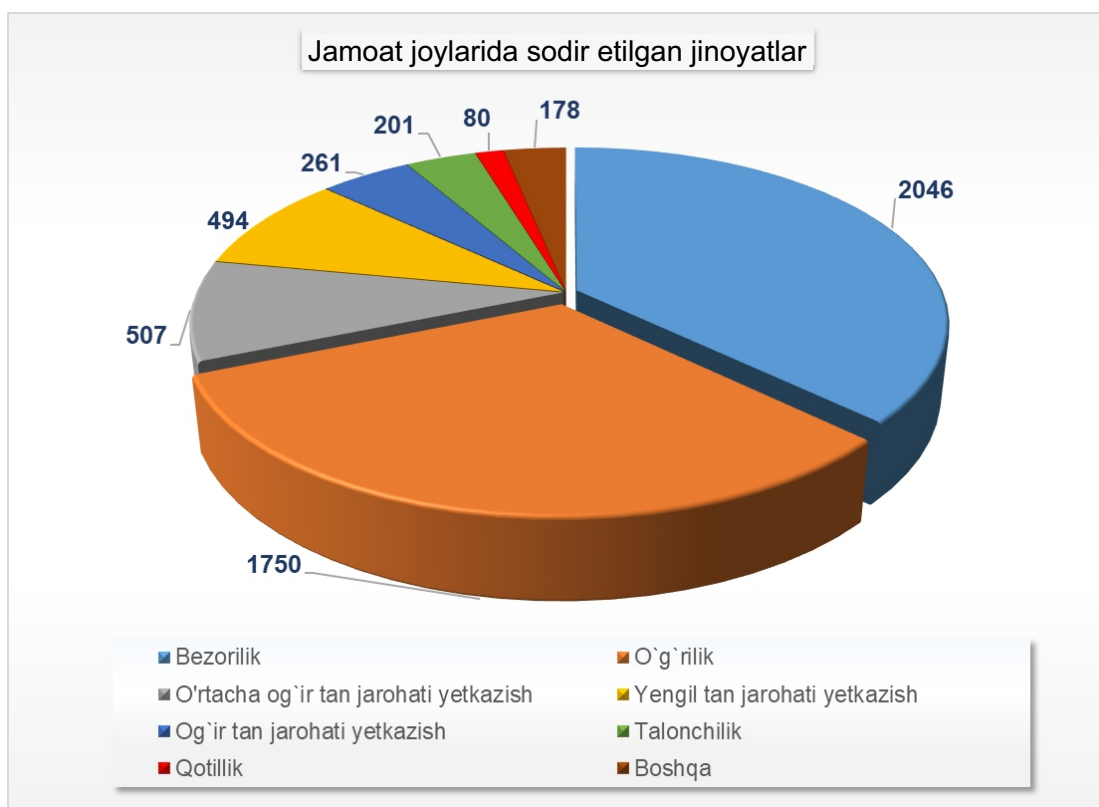
Monitoringning vazifalari quyidagilardan iborat: 1) mamlakat va hududlarda jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning oldini olish holatini, ushbu faoliyatning imkoniyatlari va ustuvor yo'nalishlarini xolisona baholash; 2) jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning sababiy kompleksi rivojlanish tendensiyalarini prognoz qilish; 3) jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar profilaktikasini

takomillashtirish maqsadida tavsiyalar ishlab chiqish va normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish uchun asoslar tayyorlashdan iborat.

Respublikada jami qayd etilgan tan jarohati yetkazish jinoyatlarning 20 foizi (1262 tasi), talonchilik jinoyatlarning 39 foizi (201 tasi), o'g'rilik jinoyatlarning 4 foizi (1 750 tasi), bezorilik jinoyatlarning 86 foizi (2 046 tasi) jamoat joylarida sodir etilgan.

Shu bilan birga, bu toifadagi jinoyatlarning 3 496 tasi (63,4 %) ko'chalar, maydonlar, bog'lar va xiyobonlarda qayd etilgan.

Bundan tashqari, Milliy gvardiya bo'linmalari xizmat olib borayotgan jamoat joylarida 41 ta (11 ta og'ir, 3 ta o'rtacha og'ir va 27 ta yengil) tan jarohati yetkazish, 13 ta talonchilik, 282 ta o'g'rilik, 42 ta bezorilik jinoyatlari sodir etilishiga yo'l qo'yilgan.

Jamoat joylarida sodir etilgan jinoyatlar, asosan, kunning ikkinchi yarimida sodir etilgan bo'lib, bunday joylarda sodir etilgan jami jinoyatlarning 72,4 foizini tashkil etgan [16; 47–48-b.].

Shuningdek, jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning maxsus kriminologik profilaktikasi quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

1) jinoyatchilikning mavjud holati to'g'risida ishonchli va to'liq ma'lumot olish maqsadida chora-tadbirlarni amalga oshirish;

2) jamoat tartibiga qarshi jinoyat sodir etishga moyil fuqarolar tomonidan qonunga xilof harakatlar qilish uchun sabab sifatida foydalanishi mumkin bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etish choralari ko'rish;

3) profilaktika tadbirlarini bevosita ana shunday shaxslar o'rtasida o'tkazish;

4) umumiy profilaktika va faol tadbirlarni tashkil etish hamda amalga oshirish.

Yuqoridagi tahlil va natijalardan kelib chiqib, quyidagilar taklif etiladi:

1. Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar sodir etilishining sabablarini aniqlash va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo'yicha faoliyat sifatida ularning oldini olish monitoringini axborot ta'minoti juda keng yondashuv asosida amalga oshirilishi kerak. Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning profilaktik faoliyati nafaqat ichki, balki tashqi ma'lumotlarni doimiy ravishda to'plash va ulardan foydalanishni talab qiladi.

2. Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning umumiy profilaktikasini samarali tashkil etish maqsadida mazkur jinoyatlarning oldini olishning umumiy profilaktikasi doirasida aholining har bir qatlami uchun alohida yondashuv asosida targ'ibot-tashviqot tadbirlarini ko'paytirish hamda umumiy profilaktikani samarali tashkil etish metodikasini ishlab chiqishi lozim.

3. Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning individual profilaktikasi xizmat olib borilayotgan hududda jinoyat sodir etishga moyil shaxslarni aniqlash, o'rganish va monitoringini o'tkazishni, shuningdek, oldini olish uchun salbiy ta'sir manbalarini zararsizlantirish imkoniyatlarini baholashni va oldini olish imkoniyatlarini o'rganishni o'z ichiga olishi kerak.

4. Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning maxsus profilaktikasi samaradorligini oshirish uchun uning monitoringi asosida profilaktika tadbirlarini dasturlash, shuningdek, huquqiy va

tashkiliy-huquqiy tartibga solish orqali erishiladigan chora-tadbirlarning murakkabligini, ushbu profilaktikaning barcha subyektlari o'zaro hamkorligini ta'minlash hamda uni muvofiqlashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish lozim.

Jumladan, unda, birinchidan, jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha yagona kompleks milliy dasturda jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarga qarshi kurashish bo'yicha alohida bo'lim nazarda tutilishi va dasturning ushbu bo'limi kriminologik prognoz va profilaktika monitoringiga asoslanishi hamda jamiyatni ushbu turdagi jinoiy hujumlardan himoya qilishning yaxlit konsepsiyasida ifodalashi zarur, ikkinchidan, jinoyatchilarning noqonuniy xatti-harakatlari usullarida o'rganish natijasida aniqlangan o'zgarishlarni hisobga olgan holda mintaqadagi kriminologik vaziyatni o'rganish va prognozlash asosida jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarga qarshi kurashish bo'yicha hududiy maqsadli dasturlarni (kichik dasturlarni) yaratish (mazkur dasturlarda: jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar bilan kurashning asosiy maqsad va yo'nalishlari, ularning yo'llari hamda vositalari, yutuqlari berilishi kerak) lozim, uchinchidan, yagona idoralararo axborot-tahlil xizmatini tashkil etish kerak.

5. Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning yakka tartibdagi profilaktikasida bevosita va yagona profilaktika shaklida ishni tashkil etish uchun profilaktika inspektorlari hamkorligida jamoatchilik, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, mehnat jamoalarining imkoniyatlaridan foydalanish, yakka tartibdagi profilaktikani rejali va kompleks yondashuv asosida tashkil etish, zarur hollarda yakka tartibdagi profilaktika ishini yuritish va tegishli davlat organlari yordamidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Ichki ishlar organlari xodimlari va faxriylariga tabrigi. <https://president.uz/uz/lists/view/7646>. 25.10.2024.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasini ilmiy tadqiq qilish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-10-sonli farmoni. 16.01.2024. <https://lex.uz/docs/6755597>.
3. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi O'RQ-371-son qonuni. 14.05.2014. <https://lex.uz>.
4. O'zbekiston Respublikasining "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi O'RQ-263-son qonuni. 29.09.2010. <https://lex.uz>.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5050-son qarori. 02.04.2021. <https://lex.uz>.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlari uchun professional kadrlarni tayyorlashning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5076-son qarori. 15.04.2021. <https://lex.uz>.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-27-son farmoni. 29.11.2021. <https://lex.uz>.
8. *Веремеенко И.И.* Механизм административно-правового регулирования в сфере охраны общественного порядка: Предмет и понятие. Ч. 1. – М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1981. – С. 18.
9. Черепанов Е.А. Общественная безопасность: теоретико-правовые и организационные проблемы ее обеспечения // Вопросы совершенствования деятельности милиции общественной безопасности. Сборник/ № 9. – М., 2002. – С. 46.
10. *Павловский А.И.* Административно-правовые гарантии прав и свобод граждан в сфере охраны общественного порядка: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1998. – С. 23–24
11. *Гришаев П.Ф.* Преступления против общественной безопасности и порядка. – М.: ВЮЗИ, 1959. – С. 4.
12. *Кондрашов Б.П.* Общественная безопасность и административно правовые средства её обеспечения. – М.: Щит-М, 1998. – С. 16–17.
13. *Чашин А.Н.* Использование института административной преюдиции в борьбе с наркопреступностью // Административное право и процесс. – 2012. №2. – С. 40.
14. *O'razaliyev M.Q.* "Jinoyatchilik bilan aloqador bo'lgan ijtimoiy salbiy hodisalarning sabablari va ularning oldini olish: Monografiya. – T.: TDYUU nashriyoti, 2023. – 186 b.
15. *Долгополов Д.В.* Проблемы контроля и особенности возложения обязанностей на осужденных, страдающих наркотической зависимостью, в период условно досрочного освобождения от отбывания наказания // Уголовно исполнительная система: право, экономика, управление. 2011. №1. – С. 6.
16. Jinoyatchilik tendensiyalari va omillari davlat hisobotlari (2024-yil bo'yicha): Axborot-tahliliy hujjat. – T.: O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti, 2025. – 136 b.
17. *Климов С.А.* Контроль за лицами, освобожденными из исправительных учреждений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2012.
18. *Потапов А.М.* О состоянии пост пенитенциарного контроля за лицами, отбывшими наказание в виде лишения свободы // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2012. – №7. – С. 25–30.
19. *Фильченко А.П.* Административный надзор за лицами, освобожденными из мест лишения свободы: правовая природа и перспективы законодательного регулирования // Административное право и процесс. – 2012. – №2. – С. 55–57.

AYOLLARGA NISBATAN SODIR ETILAYOTGAN ODAM SAVDOSI JINOYATLARI: TAHLIL, MUAMMO VA YECHIM

Bazarov Farrux Abdugafurovich

*O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti boshlig'i
o'rinbosari, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ayollarga nisbatan sodir etilayotgan odam savdosi jinoyatlari haqida fikr yuritilib, mazkur jinoyatlar to'g'risida tahliliy ma'lumotlar keltirilgan. Jinoyatlarning kelib chiqish sabablari, muammolar, oldini olish bo'yicha yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar ilmiy jihatdan ochib berilgan. Ayollarni odam savdosi qurboniga aylanayotgani sabablariga alohida e'tibor qaratilgan va uning yechimlari borasidagi takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: odam savdosi, ayollar, jinoyat, kriminologiya, inson huquqlar, erkinlik, ozodlik, oila, cho'rilik, qullik, tazyiq va zo'ravonlik, mahalla, ijtimoiy profilaktika.

ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ТОРГОВЛЕЙ ЖЕНЩИНАМИ: АНАЛИЗ, ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Аннотация. В статье дается представление о преступлениях торговли людьми, совершаемых в отношении женщин. Также представляется аналитическая информация об этих преступлениях. Выявлены причины этих преступлений, проблемы и недостатки в профилактике. Особое внимание уделено причинам, по которым женщины становятся жертвами торговли людьми, предлагаются пути решения.

Ключевые слова: торговля людьми, женщины, преступность, криминология, права человека, свобода, семья, рабство, угнетение и насилие, соседство, социальная профилактика.

CRIMES OF TRAFFICKING AGAINST WOMEN: ANALYSIS, PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract. This article provides an understanding of human trafficking crimes committed against women. It also provides analytical information about these crimes. The causes of the crimes, problems, and shortcomings in prevention are scientifically revealed. Special attention is paid to the reasons why women become victims of human trafficking and its solutions are summarized.

Keywords: human trafficking, women, crime, criminology, human rights, freedom, liberty, family, slavery, oppression and violence, neighborhood, social prevention.

Tirik mavjudotlar orasida faqatgina insonlarga aql-idrok berilgan, shu bois insonlar barcha zamonlarda ham huquqlari ta'minlanishini istagan, ozod va erkin yashashga harakat qilgan. Davrlar o'tib qullikka mahkum qilinganlar ozod va erkin shaxsga aylangan.

Ming afsuski, bugungi kunda "zamonaviy qullik" ko'rinishidagi odam savdosi dunyo bo'y-lab o'ta xavfli illat sifatida keng tus olmoqda.

Dunyoda hech bir mamlakat, hech bir millat yo'qki, bu darddan aziyat chekmagan bo'lsa... XX asrning 80–90 yillariga kelib urchiy bosh-lagan ushbu illat bugun jahonni tashvishga solayotgan og'riqli nuqtaga aylanib ulgurdi. Uning keng tarqalishi inson shaxsi, sha'ni, qadr-qimmat, huquq va erkinliklariga jiddiy tahdid tug'dirmoqda. Ushbu illat qurbonlarining aksa-riyati ayollar ekanligi achinarli holat.

Ayol – nozik xilqat bo‘lib, mehribon ona, oqila rafiq, oqibatli opa yoki singil hamda suyuqlik qiz kabi vazifalarini ado etib kelayotgan mo‘tabar zot. Shuning uchun ham odam Atodan to hozirga qadar ayolga alohida ehtirom va e‘tibor ko‘rsatiladi. Har bir ayol baxtli bo‘lishni, o‘z oilasidan mehr ko‘rishni va e‘tiborga loyiq bo‘lishini istab, begona inson bilan hayot rishtasini bog‘laydi. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda ayollar bot-bot odam savdosi qurboni bo‘layotganliklari haqidagi yoqimsiz xabarlar barchamizda birdek xavotir uyg‘otishi tabiiy hol.

Darhaqiqat, bugungi globallashtirilgan dunyoda tinchlik va osoyishtalikka xavf tug‘diruvchi jinoiy qilmishlarning yangidan yangi tur va shakllari paydo bo‘lmoqda. Xususan, migratsiya jarayonlarining jadallashtirish fonida odam savdosi bilan shug‘ullanuvchi uyushgan jinoiy guruhlar keng quloch otib, “jonli tovar”dan milliardlab moddiy foyda ko‘rmoqda. Odam savdosi shaxsning ozodligi, sha‘ni va qadr-qimmatiga qarshi qaratilgan eng og‘ir jinoyat bo‘lib, insonni tahqirlovchi, qolaversa, jabrlangan shaxs fuqarosi bo‘lgan davlatning jahon hamjamiyatidagi nufuziga putur yetkazuvchi jinoyatlardan biri hisoblanadi. Ma‘lumotlarga ko‘ra, “bir yilda dunyo bo‘yicha taxminan 4,5 millionga yaqin inson odam savdosidan jabrlanadi. Eng achinarlisi, ularning 72 foizini yoshlar, ayollar va bolalar tashkil etadi” [10].

Tarixda odam savdosi bilan bog‘liq transmilliy jinoyatlarga qarshi kurash bo‘yicha dastlab 1899-yil London shahrida bo‘lib o‘tgan xalqaro konferensiyada “Ayollardan shahvoniy maqsadlarda foydalanish uchun ularni yollashga qarshi kurash to‘g‘risida”gi rezolyutsiya, 1904-yil 18-mayda Fransiyaning Versal shahrida “Oq tanli cho‘rilar savdosiga qarshi kurash to‘g‘risida”gi protokol, 1921-yil 30-sentyabrda “Ayollar va bolalar savdosiga qarshi kurash to‘g‘risida”gi va 1933-yil 11-oktyabrda esa Millatlar Ligasi tomonidan “Balog‘atga yetgan ayollar savdosiga qarshi kurash to‘g‘risida”gi xalqaro konvensiyalar qabul qilingan.

BMT Bosh Assambleyasining 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”ning 4-moddasida

ham “Hech kim qullikda yoki erksiz holatda saqlanishi mumkin emas, qullik va qul savdosining barcha ko‘rinishlari taqiqlanadi” [7; 12-b.] deb belgilab qo‘yilgan.

Ushbu deklaratsiya hamda odam savdosiga qarshi kurashishga qaratilgan bir qator xalqaro huquqiy hujjatlar milliy qonunchiligimizda amalga kiritilganligini hamda ratifikatsiya qilinganligini va davlatimiz ushbu jinoyat turiga qarshi jiddiy kurash olib borayotganini alohida ta‘kidlash lozim. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori bilan “Odam savdosiga va uchinchi shaxslar tomonidan tanafurushlikdan foydalanilishiga qarshi kurash to‘g‘risidagi konvensiyaga va yakunlovchi bayonnoma”ga qo‘shilgan, shuningdek, 1966-yil 16-dekabrda qabul qilingan “Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt”ga qo‘shilgan. Mazkur xalqaro paktning 8-moddasida “Hech kim qullikda saqlanmasligi kerak, qullik va qul savdosining barcha ko‘rinishlari taqiqlanadi. Hech kim erksiz holatda saqlanmasligi kerak. Hech kim majburiy yoki shart bo‘lgan mehnatga majbur qilinmasligi lozim...” deb belgilab qo‘yilgan [4].

1979-yil 18-dekabrda Nyu-Yorkda qabul qilingan va O‘zbekiston Respublikasi qo‘shilgan Xotin-qizlar huquqlari kamsitilishining barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiyaning 6-moddasi bilan ishtirokchi davlatlarga ayollarni sotishning va fohishalikda ishlatishning barcha turlariga chek qo‘yish uchun barcha tegishli choralarni, shu jumladan qonunchilik choralari ko‘rish majburiyatini yuklagan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13-moddasida O‘zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanishi, ularga ko‘ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha‘ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanishi, 42-moddasida har kim munosib mehnat qilishi, kasb va faoliyat turini erkin tanlashi, xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan qulay mehnat sharoitlarida ishlashi, mehnati uchun hech qanday kamsitishlarsiz hamda mehnatga haq to‘lashning belgilangan eng kam miqdori-

dan kam bo'lmagan tarzda adolatli haq olishi, shuningdek, ishsizlikdan qonunda belgilangan tartibda himoyalaniish huquqiga ega ekanligi, 44-moddasida esa sud qarori bilan tayinlangan jazoni ijro etish tartibidan yoxud qonunda nazarda tutilgan boshqa hollardan tashqari majburiy mehnat taqiqlanishi qayd etilgan [1; 27-28-b.]

Shuningdek, Konstitutsiyamizning 25-moddasiga muvofiq, yashash huquqi har bir insonning ajralmas huquqi va u qonun bilan muhofaza qilinadi. Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyat hisoblanadi, 26-moddasi 2-bandida esa, hech kim qiynoqqa solinishi, zo'ravonlikka, boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi muomalaga yoxud jazoga duchor etilishi mumkin emasligi [1; 17-18-b.] belgilab qo'yilgan.

Mazkur milliy va xalqaro huquqiy hujjatlar talablaridan kelib chiqib, amaldagi odam savdosiga qarshi kurashish borasidagi qonun hujjatlarida ko'rsatilgan mexanizmlar belgilab berilmaganligi mazkur yo'nalishda samarali faoliyat olib borilishiga to'sqinlik qilishi, qonunchiligimizning xalqaro standartlarga mos emasligi sababli O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 17-avgustdagi "Odam savdosiga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonuni bilan O'zbekiston Respublikasining 2008-yil 17-aprelda qabul qilingan "Odam savdosiga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'RQ-154-son qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilib, yangi tahriri tasdiqlandi.

Yangi tahrirdagi qonunda, eskisidan farqli ravishda, odam savdosining jabrdiydalarini identifikatsiya qilish, ularni qayta yo'naltirish hamda odam savdosi jabrdiydalariga yordam berish va ularni himoya qilish mexanizmlari ochib berildi. Odam savdosiga qarshi kurashish sohasining asosiy maqsadi, vazifalari va prinsiplari belgilandi. Odam savdosi profilaktikasini amalga oshirish, odam savdosidan jabrlanganlar to'g'risidagi ma'lumotlarning maxfiyligi va ushbu ma'lumotlarning yagona axborot bazasini yaratish tartibi huquqiy jihatdan mustahkamlandi.

Mazkur qonun ijrosini ta'minlash maqsa-

dida O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining yangi tahrirda qabul qilingan "Odam savdosi" deb nomlangan 135-moddasida ushbu turdagi jinoyatlar uchun javobgarlikni belgilaydigan ijtimoiy xavfli qilmishlar ko'rsatilgan.

Masalan, Jinoyat kodeksining 135-moddasiga muvofiq odamni olish-sotish yoxud undan foydalanish maqsadida yollash, tashish, topshirish, yashirish yoki qabul qilish harakatlari ijtimoiy xavfli qilmish sifatida javobgarlikni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, odam savdosini sodir etish harakatlarining jinoiy belgilariga ko'ra aybdor shaxslarga javobgarlik belgilanadi. Ushbu jinoiy harakatlarning ijtimoiy xavfli belgilaridan biri, bu odamni ekspluatatsiya qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasidan tashqariga olib ketish hisoblanadi.

Mamlakatimizda inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash yo'nalishida amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar natijasida turli xavf-xatarlarga, shu jumladan odam savdosiga qarshi kurashish yo'nalishida ijobiy natijalarga erishilmoqda.

Jumladan, odam savdosiga qarshi kurashish yo'nalishda oxirgi yillarda 40 dan ortiq normativ-huquqiy hujjat qabul qilinib, natijada odam savdosi jinoyatlari kamayishiga erishildi va odam savdosining oldini olish choralari kuchaytirildi.

Biroq, odam savdosining turlari ko'p bo'lib, ularning sodir etilishi oqibatida fuqarolarimizning jabrlanishi hamon kuzatilmoqda. O'rganishlar natijalariga ko'ra, odam savdosi turlari orasida eng ko'p tarqalgani ayollardan shahvoniy maqsadlarda foydalanish, bola (chaqaloq) savdosi, majburiy nikoh, aldov yo'li bilan jangovar xizmatlarda foydalanish, majburiy mehnat, kishi a'zolarini kesib olib boshqa kishiga ko'chirish (transplantat) va boshqalar hisoblanadi.

Odam savdosining ayollardan shahvoniy maqsadlarda foydalanish bilan bog'liq turiga barham berish masalasining dolzarbligi tobora ortib bormoqda. Dunyoning barcha qit'alarida mavjud bo'lgan bunday jinoyatlar ko'p hollarda jabrlanuvchi ayollarni muayyan davlat hududidan boshqa davlatlarga noqonuniy tarzda o'tkazish bilan bog'liq holda sodir etiladi.

Ayollardan shahvoniy maqsadlarda foydalanish bilan bog'liq sodir etilayotgan odam savdosi jinoyatlarini aniqlash, oldini olish va fosh etishda bir qator transmilliy muammolar mavjud. Xususan, ushbu jinoyatning jabrlanuvchilari, asosan, ular yashayotgan davlatning xorijiy davlatlarda faoliyat olib borayotgan uyushgan jinoiy guruhlar bilan muayyan haq evaziga til birlashtirgan shaxslar tomonidan turli aldov yo'li bilan jinoyat qurboniga aylanayotgani ko'payib borayotganiga alohida e'tibor qaratish lozim. Shuningdek, aksariyat ijtimoiy tarmoqlar va Internet resurslarning serverlari xorijiy davlatlarda joylashganligi va ularning zararli oqibatlarini nazorat qilish choralarining yo'qligi sababli ayollar osongina odam savdosi qurboni bo'lib, o'zga yurtda sarson-sargardon bo'lmoqda. Bu jinoyatning targ'iboti ko'proq kibermakonda sodir etilayotgani hamda ish taklifi bilan aldanyotgan ayollar jabrlanayotgani kuzatilmoqda.

Odam savdosi bo'yicha jinoyat ishlarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, odam savdosi bilan shug'ullanuvchi jinoiy guruhlar (tashkilotlar) ichidagi rollarni taqsimlash muhim o'rin tutadi. Masalan, odam savdosining yirik jinoiy guruhlarida (tashkilotlarida) ko'pincha bitta vazifa yoki operatsiya (jinoiy harakat) ketma-ketligiga ixtisoslashgan nisbatan kichik-kichik guruhlar bo'linishi mavjud (yollash, boshpana berish, hujjatlarni qalbakilashtirish, jabrlanuvchilarni ishga va ish joyiga olib borish, qurbonlarni ekspluatatsiya qilish yoki boshqa joyga o'tkazish). Bu borada soha mutaxassisi Z.P.Xaydarzoda o'zining ilmiy izlanishida jinoiy guruhlar tomonidan odam savdosini amalga oshirish mexanizmini batafsil tahlil qilgan [8; 29-b.].

Tadqiqot natijalari va tahlillardan kelib chiqib, odam savdosini oldini olish va fosh etish bo'yicha yuqorida ko'rsatilgan xalqaro normalar, respublikadagi amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar hamda olimlarning fikr-mulohazalari, shuningdek, Avstriya, Belarus, Birlashgan Arab Amirli, Germaniya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Latviya, Saudiya Arabistoni, Turkmaniston bilan tuzilgan bitim va shartnomalardagi odam savdosiga qarshi kurashishning mazmun-mohiyati, ulardagi o'ziga xos yondashuvlar atroflicha tahlil

qilinib, ushbu jinoyatlarning oldini olishda maqsadli xalqaro hamkorlikni amalga oshirishga zarurat mavjudligi borasida xulosaga kelish mumkin.

Shu o'rinda respublikamizda sodir etilayotgan odam savdosi jinoyatlari tahliliga to'xtalamiz. 2024-yilning 8 oyi yakuni bo'yicha jami aniqlangan odam savdosi jinoyatlarining 66,7% shahvoniy maqsadlarni ko'zlab sodir etilgan bo'lsa, chaqaloq savdosi bilan bog'liq sodir etilgan odam savdosi jinoyatlari 31,7% va majburiy mehnat bilan bog'liq holda sodir etilgan odam savdosi 1,6 %ni tashkil etgan[9.].

Eng achinarli tomoni shundaki, ushbu odam savdosi jinoyatlarini sodir etgan ayblanuvchilarning 83,8% ayollar, jinoyat qurbonlarining 97,5%ni ham ayollar tashkil etmoqda.

Yuqoridagi tahlillar yurtimizda odam savdosi jinoyatlarini sodir etayotgan va undan jabrlanayotganlarning asosiy qismini ayollar tashkil etayotganligini ko'rsatmoqda.

Masalaning yana bir e'tiborli jihati shundaki, 2024-yilda sodir etilgan odam savdosi jinoyatlarining 22,8% Turkiyada, 11,4% Birlashgan Arab Amirliklarida, 8,1% Rossiya Federatsiyasida, 5,7% Hindistonda, 4,0% Taylandda, 1,6% Qozog'istonda, 0,8% Malayziyada va qolgan 45,0% boshqa davlatlar bilan bog'liq holda sodir etilgan [9.].

Bu borada eng muammoli jihat shundaki, odam savdosi jinoyati aniqlanib, fosh bo'lsa ham, faqatgina respublikamizda, asosan, ayollarni yollagan va jabrlanuvchilarni ekspluatatsiya qiluvchi davlatga jo'natgan jinoiy guruhning ayrim a'zolarigina jinoiy javobgarlikka tortilishi ta'minlanmoqda, xolos. Aksariyat davlatlarda faqatgina jabrlanuvchilarni jinoiy guruhlariga yetkazib berish bilan shug'ullanayotgan shaxslarigina javobgarlikka tortilib, boshqa davlatlarda odam savdosi bilan shug'ullanayotgan uyushgan jinoiy guruhlariga yetib borilmayotganligi, ular jinoiy faoliyatlarini uzoq yillar davom ettirayotganliklari tashvishli holdir. Bunday holat davlatlarning o'zaro hamkorligini kuchaytirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Chunki, jinoyatni sodir etgan shaxslar mamlakatimizda qo'lga olinib javobgar qilingani bilan boshqa bir

shug'ullanuvchi topilaveradi. Jinoyatning ildizigacha yetib borib barham berilmas ekan, jabrlanuvchi ayollarni soni oshib boraveradi.

Mazkur jinoyatlarning asil sabablari jamiyatdagi ishsizlik, axloqsizlik, oiladagi iqtisodiy tanglik hamda nizolar va boshqa omillardir. Shuningdek, oson va kam mehnat bilan ko'p pul topish ishtiyoqi mavjudligi ham asosiy omil hisoblanadi. Shuning uchun bu borada ayollar tez o'ljaga aylanmoqda. Zero, joylarda ijtimoiy profilaktikani yetarli darajada olib borilmayotganligi ham mazkur jinoyatning oshib borishiga turtki bo'lmoqda.

Shu maqsadda ijtimoiy profilaktika obyekti bo'lgan ayollarning ijtimoiy muammolarini hal qilishda "Mahalla yettiligi" vakillari, ayniqsa, xotin-qizlar faoli va hokim yordamchilarining rolini oshirish bugungi kunda muhim masalaga aylandi.

Ushbu muammoga yetarlicha e'tibor berilmayotganligi ayollarning mo'may pul topish maqsadida respublikamizdan turli bahonalar bilan, lekin qonunni buzmagani holda chiqib ketib, odam savdosi bilan shug'ullanayotgan muayyan davlatdagi jinoiy guruh a'zolariga o'z xohishlari bilan shahvoniy xizmatlar ko'rsatish uchun yollanish holatlariga sabab bo'lmoqda. O'z xohishi bilan shahvoniy xizmatlar ko'rsatish uchun yollangan ayollar asta-sekin uyushgan jinoiy guruhning faol a'zosiga aylanib, o'zi yashagan davlatdagi ayollarni turli yo'llar bilan aldab yoki o'z xohishlari bilan yollanganlarni odam savdosi qurboniga aylantirib, ekspluatatsiya qilishga yordam bermoqda.

Shuningdek, uyushgan jinoiy guruhlar odam savdosini jahon Internet tarmog'idan foydalanган holda ayollarni yollashda hamda yollangan ayollarni muayyan belgilangan shartlar va narxlarda shahvoniy xizmatlar ko'rsatish uchun xaridor topish maqsadida turli noqonuniy saytlar, telegramm va boshqa messendjerlardan foydalanish holatlari kuzatilmoqda. Ya'ni, uyushgan jinoiy guruh a'zolari jinoiy ta'qibga uchramaslik maqsadida jabrlanuvchilarni yollash, yetkazib berish va ekspluatatsiya qilish bilan bog'liq jinoiy qilmishlarini asosan Internet tarmoqlaridan foydalangan holda amalga

oshirmoqdalar. Bu esa, o'z navbatida, huquqni muhofaza qiluvchi organlarga odam savdosi jinoyatini aniqlash, guvohlar va ashyoviy dalillarni topish va isbotlashda qiyinchiliklar tug'diradi. Sababi, bunda odam savdosi bilan shug'ullanayotgan shaxslarga Internetdan foydalanish jinoiy qilmishlarini amalga oshirishda o'zlarining shaxsini, jinoiy qilmishlarini va, eng asosiysi, jinoyat izlari, guvohlar qoldirmaslik uchun qulay makon hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan muammolarni hal qilishning yechimi sifatida quyidagilar taklif etiladi:

odam savdosiga qarshi kurashishda aynan odam savdosi bilan shug'ullanayotgan jinoiy guruhlarini aniqlash va aniqlangan uyushgan jinoiy guruhlar faoliyatiga chek qo'yish, bu borada odam savdosidan jabr ko'rgan fuqarolar mansub bo'lgan davlatlarning huquqni muhofaza qiluvchi organlari bilan hamkorlikda surishtiruv, tergov va tezkor-qidiruv tadbirlarini o'tkazishning aniq mexanizmlarini ishlab chiqish va huquqiy asoslarini mustahkamlash choralari ko'rish;

odam savdosiga qarshi faol kurashayotgan davlatlar bilan xalqaro hamkorlikni kuchaytirish konsepsiyasini ishlab chiqish;

milliy qonunchilikdagi odam savdosini aniqlash, oldini olish va fosh etishda boshqa davlatlar, ayniqsa, Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari, Rossiya Federatsiyasi, Hindistonda, Tayland, Qozog'iston, Malayziya va respublikamiz fuqarolari odam savdosi qurboni bo'layotgan boshqa davlatlar bilan ikki tomonlama tuzilgan yuridik shartnoma, bitim, protokol va boshqa hujjatlarni odam savdosiga qarshi kurashda kompleks tezkor-qidiruv va tergov harakatlarini maqsadli amalga oshirishni ta'minlashga xizmat qiladigan optimallashtirgan holda qayta qabul qilish yoki tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish;

mazkur xalqaro hujjatlar, bitim va shartnomalar talablari asosida hamkorlikni kuchaytirish, nafaqat respublikamiz ichkarisida, balki xalqaro va davlatlararo, ayniqsa Tailand, Malayziya, Hindiston, Turkiya va Dubayda odam savdosi bilan shug'ullanayotgan uyushgan jinoiy guruhlar tarkibida faoliyat olib borayotgan fuqarolarimiz orasidan shahvoniy maqsadlarda

foydalanish uchun ayollarni yollayotgan, yetkazib berayotgan va ekspluatatsiya qilayotgan shaxslarni aniqlash hamda ularning “jonli tovar”larni tashish va o‘tkazishiga yo‘l qo‘ymaslik choralarini ko‘rish;

respublikamizda va xorijiy davlatlarda yashayotgan fuqarolarimizni, ayniqsa, xotin-qizlarni odam savdosi qurboni bo‘lib qolish xavfi, odam savdosi jinoyati uchun jazoning muqarrarliligi haqida o‘rta, o‘rta-maxsus va oliy ta‘lim muassasalaridan boshlab, barcha korxona, tashkilotlarda ogohlantirish, profilaktik suhbatlar o‘tkazilishini qat‘iy tartibini belgilash;

ijtimoiy muammolari tufayli odam savdosi jinoyatlarini sodir etishi yoki jabrlanishi ehtimoli yuqori bo‘lgan ayollar bilan ijtimoiy profilaktika obyekti sifatida tadbirlar o‘tkazish uchun profilaktika inspektorlari tomonidan xotin-qizlar faollari, hokim yordamchisi va mahallaning boshqa “Yettilik vakillari”ga xulosalar berilishini ta‘minlash;

odam savdosi qurbonlarini qo‘llab-quvvatlash va ularga yordam berishni kafolatlaydigan respublikamiz hududida yoki xorijiy davlatlarda

yashayotgan fuqarolarimizni elektron murojaatlarini qabul qilish platformasini ishga tushirish zarur.

Xulosa sifatida shuni ta‘kidlash joizki, respublikamizda ayollarga nisbatan sodir etiladigan odam savdosi jinoyatlarini o‘z vaqtida aniqlash, oldini olish va bunday jinoyatlarni sodir etgan jinoiy guruh a‘zolarini fosh etish hamda ularning kelgusida sodir etishi mumkin bo‘lgan yana shunday qabih jinoyatlariga to‘sqinlik qilish nafaqat huquqni muhofaza qiluvchi organlarning vazifasi, balki o‘z oilasi, yaqinlari va el-yurtini avaylab-asrash muqaddas burchi deb biladigan har bir vatanparvar fuqaroning burchidir.

Darhaqiqat, odam savdosi – asr muammosi. Bunda ayollarning, yosh bolalarning qurbon bo‘lishi davlatning ham, jamiyat va oilalarning ham jiddiy tashvishi. Bu borada har bir ayolga oilada e‘tibor berish, moddiy ta‘minlanishiga ko‘maklashish, yashashi uchun yetarli shart-sharoitni yaratish vazifamiz ekanini unutmaylik.

Foydalanilgan manbalar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi: Rasmiy nashr. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Odam savdosiga qarshi kurashish to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi O‘RQ-633-son qonuni. <https://lex.uz>.
3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2003-yil 12-dekabrda “Odam savdosiga va uchinchi shaxslar tomonidan tanafurushtlikdan foydalanilishiga qarshi kurash to‘g‘risidagi konvensiyaga va yakunlovchi bayonnomaga qo‘shilish haqida” 576-II-son qarori // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2004-y., 1-2-son. <https://lex.uz>.
4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 31-avgustdagi “1966-yil 16-dekabrda Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro paktga qo‘shilish haqida” 127-I-son qarori // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995-y., 9-son. <https://lex.uz>.
5. Xotin-qizlar huquqlari kamsitilishining barcha shallariga barham berish to‘g‘risidagi 1979-yil 18-dekabr Nyu-Yorkda qabul qilingan konvensiya.
6. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining “Xotin-qizlar huquqlari kamsitilishining barcha shallariga barham berish to‘g‘risida 1979-yil 18-dekabr Nyu-Yorkda qabul qilingan Konvensiyaga qo‘shilish haqida”gi qarori (06.05.1995-y. № 87-I).
7. *Is‘hoqova.L., Hamroyeva K.* Odam savdosiga qarshi kurash sohasidagi milliy va xalqaro huquq normalari. – T.: «Yurist-media markazi» nashriyoti, 2010.
8. *Хайдарзода З. П.* Правовые и организационные основы деятельности органов внутренних дел Республики Таджикистан по противодействию торговле людьми: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 2019. – 29 с.
9. O‘zbekiston Respublikasi IIVning 2024-yilning 8 oy yakuni bo‘yicha hisobot materiallari tahlili.
10. ООН: 72 процента жертв торговли людьми – женщины и девочки. <https://uz.sputniknews.ru/society-/20190730/12122757/OON-72-protsenta-zhertv-torgovli-lyudmi-zhenschiny-i-devochki.html>. 30.07.2019

НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА СТАНОВЛЕНИЕ НАУКИ «КРИМИНОЛОГИЯ» В КАЧЕСТВЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ НАУКИ

Умирзаков Бегзод Атабаевич

Начальник кафедры Криминологии Академии МВД
Республики Узбекистан, доктор философии по
юридическим наукам, доцент

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, касающиеся использования впервые термина «Криминология», возникновения и развития «Криминологии» как самостоятельной науки, трех различных подходов к существованию криминологии как науки в целом, возникновения науки «Виктимология», вклада учёных в развитие науки «Криминология», места и значения криминологии в практике борьбы с преступностью, проводимых в нашей стране реформ по совершенствованию системы криминологических исследований.

Ключевые слова: криминология, преступность, социально-правовая наука, личность преступника, причины и условия, личность потерпевшего, Виктимология, меры борьбы.

«KRIMINOLOGIYA» FANINING MUSTAQIL FAN SIFATIDA SHAKLLANISHIGA OID AYRIM QARASHLAR

Annotatsiya. Maqolada “Kriminologiya” atamasining ilk bor qo'llanilganligi, “Kriminologiya” fanining mustaqil fan sifatida vujudga kelishi va shakllanishi, uning mavjudligini haqida uch xil yondashuv, “Viktimologiya” fanining vujudga kelishi, olimlar tomonidan “Kriminologiya” fanining rivojlanishiga qo'shgan xissasi, kriminologiyaning jinoyatchilikka qarshi kurashish amaliyotidagi o'rni va ahamiyati, mamlakatimizda kriminologik tadqiqotlar tizimini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan choralarga doir masalalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: kriminologiya, jinoyatchilik, ijtimoiy-huquqiy fan, jinoyatchi shahsi, sabab va shart-sharoitlar, jabrlangan shaxs, Viktimologiya, qarshi kurashish choralari.

SOME VIEWS ON THE FORMATION OF "CRIMINOLOGY" AS AN INDEPENDENT SCIENCE

Abstract. The article discusses issues related to the use of the term "Criminology" for the first time, the emergence and development of the science of "Criminology" as an independent science, three different approaches to the existence of criminology as a science in general, the teaching of "Criminology" as an independent academic subject, the emergence of science "Victimology", the contribution of scientists to the development of the science of Criminology, the place and importance of criminology in the practice of combating crime, the reforms carried out in our country to improve the system of criminological research.

Keywords: criminology, crime, social and legal science, the personality of the criminal, causes and conditions, the personality of the victim, Victimology, a measure of fighting.

Возникновение науки «Криминология» как самостоятельной науки приходится примерно к середине 19 века. Так, не будет преувеличением сказать, что 19 век в истории человечества был веком развития определенных и открытия новых наук. 19 век связан также с

формированием крупного производства в экономике стран мира, вовлечением в эти хозяйственно-производственные отрасли подавляющего большинства населения. Появление новых экономических производственных отношений не только принесло огромную пользу интересам человечества,

но и углубило противоречия во вступлении населения в общественные отношения. Это, в свою очередь, привело к росту преступности. В связи с этим вопрос борьбы с преступностью стал одной из важнейших задач развитых стран.

Поскольку, независимо от того, в какой форме или категории, преступность постоянно угрожает мирному образу жизни человечества. В связи с этим, можно заметить, что меры по предупреждению и пресечению преступности применялись на каждом этапе развития, основываясь на имеющихся в обществе научно-технических достижениях, и необходимом научно-теоретическом обосновании данных мер борьбы.

Наука «Криминология» возникла как наука о необходимости заниматься данной проблемой. Так как она основана на научной теории, следовательно необходимо знать, осознавать и понимать преступность для борьбы с ней.

Некоторые исследователи считают, что возникновение науки «Криминология» связано с выходом в 1764 году книги итальянца Чезаре Беккариа «О преступлениях и наказаниях» [1]. Однако термин «Криминология» был впервые использован французским врачом и антропологом Полем Топинаром в 1879 году в ходе его антропологических исследований [10]. Не будет ошибкой сказать, что наука под названием «Криминология» впервые появилась в 1885 году в результате публикации итальянским ученым Рафаэле Гарофало [10] монографии под названием «Криминология», которая состоит из трех частей, где рассматриваются вопросы, касающиеся «преступности», «преступника» и «наказания» [2]. Мы видим, что итальянцы, безусловно, заняли центральное место в возникновении науки «Криминология».

Существует **три различных подхода** к существованию криминологии как науки в целом:

первый подход, криминология является общесоциальной наукой, поскольку она изучает социологические, экономические, психологические и педагогические аспекты преступности как социального явления (М.И. Ковалев, А.Б. Сахаров, Б.С. Утевский и др.). Такой подход характерен и для американских ученых, где криминология признана разделом социологии. Криминология в Германии, Италии и Франции даже является **социально-естественной наукой**;

второй подход заключается в том, что криминологию нельзя исключать из сферы юридических наук, в частности уголовного права. Следовательно, криминология является составной частью науки уголовного права, но только конкретной социологической ее частью. Тогда как само уголовное право является его нормативно-догматической частью (А.А. Герцензон, В.Д. Меньшагин, А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, М.С. Строгович и др.). По мнению сторонников данного подхода, искусственное разделение дисциплины единого уголовного права на две части является большой методологической ошибкой.

Порой, с таким подходом можно столкнуться и в специальной литературе, согласно которому криминология является самостоятельной комплексной частью уголовно-правовых наук (А.Д. Берензон, В.А. Сергеевский, В.Е. Эминов и др.);

третий подход, криминология – социально-правовая наука. Данный подход является основным и общепризнанным. Этот подход признается на практике большинством ученых. Его сторонники исходят из того, что основные структурные элементы предмета криминологии (особенно причины преступности, личность преступника, предупреждение преступности) отклоняются в рамках правовых явлений и отношений, но основные опорные пункты (в частности, преступность и преступник, в том числе уголовное и административное наказание) определены соответствующими отраслями

права, прежде всего уголовным и уголовно-процессуальным правом. Следовательно, криминология стоит на стыке двух общественных наук - социологии и юриспруденции, ввиду этого она является **социально-правовой наукой** [1].

Современная наука «Криминология» занимается изучением преступности, ее причин и условий, личности преступника, личности потерпевшего от преступления, изучением сущности, характера и закономерностей предупреждения преступности, криминологической характеристикой отдельных видов и направлений преступности, разработкой мер по повышению эффективности предупреждения преступности, а также является **социально-правовой наукой**, обеспечивающей практику профилактики правонарушений научными предложениями и рекомендациями.

«Криминология» как наука начала бурно развиваться с 60-х годов XX века. Хотя первоначально она была создана как учебный предмет в программах высшего образования, со временем ее исследования поднялись до уровня научных исследований. В связи с этим, необходимо объективно оценивать процесс становления и развития криминологии в этих двух направлениях.

Наука «Криминология» как самостоятельный учебный предмет начал преподаваться на юридическом факультете Московского государственного университета с 1963/1964 учебного года.

С 1964/1965 учебного года Криминология стала преподаваться на всех юридических факультетах юридических университетов, существовавших на территории бывшего Союза. В связи с растущей потребностью в науке «Криминология», в нашей стране также увеличилось количество часов занятий.

Позже, в эпоху бывшего Союза, можно заметить, что произошел ряд изменений в названии и содержании науки «Криминология». В 1974 году данная наука, имевшая название «Криминология и управление

профилактической деятельностью органов внутренних дел», была переименована начиная с 1975/1976 учебного года в "Организацию предупреждения правонарушений" (в качестве раздела этого учебного предмета стали освещаться основные проблемы криминологии как науки). Начиная с 1978/1979 учебного года, стала называться как «Предупреждение правонарушений» [3].

В настоящее время «Криминология» преподается как отдельный самостоятельный предмет в высших и среднеспециальных учебных заведениях по направлению юридических специальностей практически всех развитых, а также развивающихся зарубежных стран.

В нашей стране также уделяется особое внимание науке «Криминология». Как отдельный самостоятельный предмет «Криминология» преподается в Академии МВД, Ташкентском государственном юридическом университете, Университете общественной безопасности, Национальном университете Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Каракалпакском государственном университете имени Бердаха и Академии правоохранительных органов Республики Узбекистан.

В Академии Министерства внутренних дел дисциплина «Криминология» преподается кафедрой «Криминологии» с 1977 года.

С 2017/2018 учебного года в Академии МВД возникла дисциплина «Виктимология» для научного изучения преступности, проблем, связанных с лицом, пострадавшим от нее, роли и подобию потерпевшего в результате совершения преступления. В качестве отдельной социально-правовой науки дисциплина «Виктимология» отделилась от науки «Криминология». Впервые в нашей стране учебное пособие «Виктимология» [4] было издано на узбекском языке в 2021 году на кафедре криминологии Академии МВД авторским коллективом под руководством профессора Ф.М. Мухиддинова. В учебнике раскрыты вопросы, касающиеся становле-

ния и развития учения о жертве преступления, личности потерпевшего, виктимности и ее видах, взаимоотношениях между потерпевшим и преступником и их взаимодействие, связи личности потерпевшего с причинами и условиями совершения преступления, роли потерпевшего при совершении определенных преступлений и его качеств, поведения в момент совершения и после совершения преступления, роли потерпевших в латентности преступлений, концепции виктимологической профилактики преступлений, объекта виктимологической профилактики преступлений, виктимологической характеристики, субъектов, форм, методов и мер, концептуальных, научно-теоретических и правовых основ виктимологической профилактики преступлений.

С открытием Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (1976) при «историко-географическом» факультете в 1977 году была создан отдел «юриспруденции», где с 1981 года стала преподаваться дисциплина «Криминология». В 1993 году отдел «юриспруденции» был отделен от «историко-географического» факультета и создан отдельный факультет «Юридика».

Дисциплина «Криминология» преподается как отдельный самостоятельный предмет в высших учебных заведениях нашей страны, специализирующихся на юридических специальностях. Следовательно, что данная дисциплина играет важную роль в борьбе с преступностью и требует подготовки высококвалифицированных научно-педагогических специалистов для развития науки «Криминология».

Можно отметить, что для достижения данной цели криминология в нашей стране стремительно развивается благодаря особому вниманию, уделяемому ее развитию как науки.

В частности, за последние годы был проведен ряд мероприятий по подготовке

специалистов в этом направлении, созданы необходимые учебники и учебные пособия. Впервые в Узбекистане Ю. Каракетовым и М.Усманалиевым было издано на узбекском языке руководство «Криминологические меры борьбы с преступностью», состоящее из 13 печатных изданий по криминологии [5]. Также З.С. Зариповым и И. Исмаиловым издан первый учебник «Криминология» на узбекском языке [6]. После этого коллективом авторов в разные годы было издано несколько сборников по «Криминология». В 2015 году в Академии МВД И. Исмаиловым, К.Р. Абдурасуловой и И.Ю. Фазиловым были опубликованы учебные пособия «Криминология. Общая часть: для высших учебных заведений МВД» и «Криминология. Специальная часть: для высших учебных заведений МВД».

Учебное пособие «Криминология» отдельным монографическим изданием было впервые издано в 2008 году доктором юридических наук, профессором К.Р. Абдурасуловой в её авторстве [1]. В 2023 году коллективом авторов кафедры Криминологии Академии МВД был подготовлен и издан учебник «Криминология» на латинице и кириллице [2] под ответственной редакцией профессора К.Р. Абдурасуловой.

Все перечисленные выше ученые непременно относятся к числу тех, кто внес значительный вклад в становление и развитие науки «Криминология» в нашей стране.

Криминология официально до 2024 года входила в специальность «Уголовное право. Криминология. Уголовно-исполнительное право» (12.00.08), по которой проводились научные исследования, вследствие в данном направлении было подготовлено большое количество кандидатов наук, докторов философии (PhD) и докторов наук (DSc).

В ходе реформ [7, 8, 9] в области криминологии, проводимых в нашей стране в настоящее время, криминология с 2024 года была отделена от специальности «12.00.08 – Уголовное право. Криминология. Уголовно-

исполнительное право» в «12.00.15 – Криминология» и была учреждена подготовка докторов философии (PhD) и докторов наук (DSc) по этой специальности. Это, безусловно, послужит качественному поднятию на новый уровень деятельности по научным исследованиям в области борьбы с преступностью в Узбекистане.

Нельзя недооценивать тот факт, что перспективы развития науки «Криминология» основаны на социальных, экономических, политических и духовных изменениях, которые происходят в обществе. Следует отметить, что изменения, происходящие в жизни общества по сравнению с начальным этапом, когда криминология только была признана как наука, существенно отличаются друг от друга.

Обновление существующих знаний о криминологических социальных явлениях с учетом потребностей современной теории и практики борьбы с преступностью, разработка теоретических и методологически обоснованных решений существующих проблем и необходимых рекомендаций для дальнейшего повышения эффективности предупреждения преступности, а также их реализация на практике является основной задачей науки криминологии.

В частности, мы видим, что наука «Криминология» остается источником научных и теоретических рекомендаций по обеспечению борьбы с преступностью. Одним словом, наука «Криминология» переходит на новый этап своего развития в соответствии с требованиями времени.

Следовательно, за прошедший период с момента возникновения «Криминологии» как науки видно, что в жизни общества произошли не только социально-политические изменения, но и, в связи с этим, возникли новые мысли в мировоззрении, сознании людей. Естественно, эта ситуация также предполагает новый подход к науке «Криминология», основанный на требованиях времени.

Это свидетельствует о том, что криминологи признают чуждое обществу деяние (преступление) не только узким юридическим понятием, но вдобавок рассматривают его как социально-психологическое понятие. При этом возник новый научный подход к поведению человека, и было уделено внимание новому подходу к таким проблемам, как определение причины и условий отклонений от установленного законом порядка, и тому факту, что превентивные меры, направленные на их устранение, являются основным направлением в борьбе с преступностью в целом.

Сегодня значение криминологии в практике борьбы с преступностью растет, а передовые эксперименты, разработанные на основе научных рекомендаций науки, позволяют приходить к важным решениям по борьбе с преступностью.

Поскольку практика борьбы с преступностью в последние годы приобрела все более актуальное значение в постановке научных диагнозов посредством теоретического радикального изучения преступности, важной проблемой криминологии в современный период, когда общечеловеческие ценности и права человека выдвигаются на первый план, является научный углубленный анализ негативных явлений, которые могут привести к нарушению прав человека, блокируя путь к реформам.

В настоящее время в нашей стране проводится значительная работа по совершенствованию системы криминологических исследований. В частности, Указом Президента Республики Узбекистан «О мерах по поднятию на качественно новый уровень научно-исследовательской деятельности в области обеспечения общественной безопасности и борьбы с преступностью» [7] был создан Исследовательский институт криминологии.

Не будет преувеличением сказать, что обеспечивая криминологическую деятельность по приоритетным направлениям

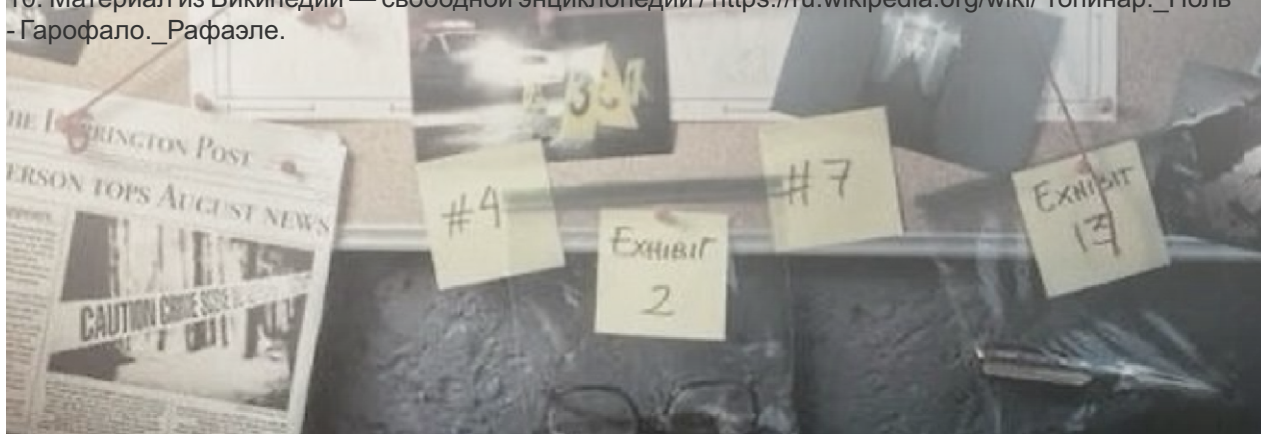
научно-практической исследовательской работы в области криминологии, Институт выведет развитие науки «Криминология» в нашей стране на новый уровень.

В современной эпохе криминологические исследования играют важную роль в защите от современных угроз, когда использование цифровых технологий, в том числе искусственного интеллекта, стремительно набирает обороты в отраслях экономики и социальной сфере, системе государственного управления нашей республики. Наряду с достижениями в области цифровых технологий (искусственного интеллекта) существуют и угрозы. В связи с

этим в рамках науки Криминологии возникает необходимость проведения исследований в рамках таких тем, как «Цифровая криминология», «Роль искусственного интеллекта в прогнозировании преступности», «Угрозы искусственного интеллекта», «Национальный и зарубежный опыт предупреждения преступлений, совершаемых в условиях цифрового мира», «Значение криминологического прогнозирования преступлений, совершаемых в условиях цифрового мира», «Киберпреступность: анализ, угрозы и защита», «Тенденции совершения преступлений в цифровом мире и существующие проблемы их предотвращения».

Использованные источники

1. Қ.Р.Абдурасулова. Криминология. Дарслик. Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. М.Х. Рустамбоев. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. 305 бет.
2. Kriminologiya: Darslik / Q.R. Abdurasulova, A.G. Zakirova, I. Ismailov va boshq. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2023. – 318 b. Б. 5.
3. Криминология: Дарслик / З. С. Зарипов, Ю. С. Пулатов, Г. А. Аванесов ва бошқ.; проф. З. С. Зарипов таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2006. – 474 б. Б. 37-38.
4. Виктимология: Дарслик / Қ.Р. Абдурасулова, А.Г.Закирова, Ф.М.Мухитдинов, Ш.Х.Алиев, С.Б.Хўжакулов, Б.А.Умирзаков, Ғ.С.Қаршиев ва бошқ.; Масъул муҳаррир, ю.ф.д., профессор Ф.М.Мухитдинов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2021. – 320 б.
5. Каракетов Й.М., Усмоналиев М.У. Жиноятчиликка қарши курашнинг криминологик чоралари: Ўқув қўлланма. – Т., 1995. – Б. 229.
6. Зарипов З., Исмоилов И. Криминология. Умумий қисм: Дарслик. – Т., 1996. – Б.228.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 15 январдаги “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасини илмий тадқиқ қилиш фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-10-сон Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 15 январдаги “Криминология соҳасида илмий-амалий тадқиқот ишларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-22-сон Қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 24 июлдаги “Криминологик фаолиятни илмий таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 445-сон Қарори.
10. Материал из Википедии — свободной энциклопедии / https://ru.wikipedia.org/wiki/Топинар._Поль-Гарофало._Рафаэле.

VOYAGA YETMAGANLAR O'RTASIDA HUQUQBUZARLIKLARNI PROFILAKTIKA QILISHNING SOTSIOLOGIK TAHLILI

Akramov Xasan Furkatovich

Kriminologiya tadqiqot instituti yetakchi ilmiy xodimi,
sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarni profilaktika qilish jarayonlarini tahlili to'g'risida so'z boradi. Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarni profilaktikasi sotsiologik nuqtai nazardan tahlili qilinishi ayni muammoning dolzarb ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Muallif yoshlar deviantligini ijtimoiy xususiyatlarini sababiy-oqibat aloqadorligidagi jarayonlarni keltirib o'tgan. Jamiyat va davlat tomonidan amalga oshirilishi kerak bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-madaniy jihatlarni yechim mexanizmlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, voyaga yetmaganlar, profilaktika, huquqbuzarliklar, sababiy-oqibat aloqadorligi, deviantlik, mexanizmlar.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аннотация. В данной статье речь идет об анализе процессов профилактики правонарушений среди несовершеннолетних. Показана актуальность данной проблемы в том, что профилактика правонарушений среди несовершеннолетних анализируется с социологической точки зрения. Автор приводит процессы причинно-следственной связи социальных характеристик девиантности молодежи. Раскрыты механизмы решения социально-экономических, социально-политических и социокультурных аспектов, которые должны быть реализованы обществом и государством.

Ключевые слова: молодежь, несовершеннолетние, профилактика, правонарушения, причинно-следственная связь, девиантность, механизмы.

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF JUVENILE DELINQUENCY PREVENTION

Abstract. This article will focus on the analysis of juvenile delinquency prevention processes. The relevance of this problem is shown in the fact that the prevention of juvenile delinquency is analyzed from a sociological point of view. The author cited the processes in the causal relationship of the social characteristics of youth deviance. The mechanisms of solving socio-economic, socio-political and socio-cultural aspects that must be implemented by society and the state are revealed.

Keywords: youth, minors, prevention, offenses, causal relationship, deviance, mechanisms.

Bugungi kunda jamiyatimizda ro'y berayotgan o'zgarishlar deviant xulq-atvori bo'lgan bolalar va o'spirinlarga yordam berish va ushbu yoshlar guruhlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarining oldini olish va ularni reabilitatsiya qilishning samarali tizimini ishlab chiqish

muammosini hal qilishni taqozo etadi. Ijtimoiy profilaktika choralarining samaradorligi «deviant xatti-harakatlar» tushunchasining mohiyatini, uning turlarini, yoshlarning deviant potensialining to'planishiga ta'sir qiluvchi omillarni, bolalar va o'spirinlarning deviant xatti-harakatlarining sabablarini, shuningdek, xatti-

harakatlardagi og'ishlarning oldini olish muammolarini hal qilishda ta'lim muassasalarining rolini aniqlashni va boshqa bir qator omillarni o'rganishni o'z ichiga oladi.

Bolalar va o'spirinlarning deviant (deviant, huquqbuzar, asotsial va boshqalar) xatti-harakatlari muammosi har doim dolzarb bo'lib kelgan va o'qituvchilar, psixologlar, yuristlar, jamoat arboblari, oddiy fuqarolarning ongini egallagan real muammo bo'lib qolmoqda. «So'nggi paytlarda jamiyatda deviant xulq-atvorga ega bo'lgan voyaga yetmaganlar sonining ko'payishi, deviant xatti-harakatlarning qat'iy namoyon bo'lishi bilan bolalarning yoshi kichik maktab o'quvchisiga tushib qolgani alohida tashvish uyg'otmoqda. Zo'ravonlik, ichkilikbozlik va alkogolizm, giyohvandlik va taksikomanlik, o'z joniga qasd qilish, jinoyatchilik kabi xavfli shakllar tobora ko'proq qayd etilmoqda» [1; 48–54-b.] Voyaga yetmaganlarning jinoiy xatti-harakatlari o'ziga xos bo'lib, nafaqat biologik yosh omili, balki ular duch kelgan ijtimoiy sabablar va sharoitlarning butun spektri bilan izohlanadi. «Hozirgi kunda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarning dinamikasi, ijtimoiy hayotning ko'plab sohalaridagi inqirozli vaziyat doimiy ravishda og'ishlarning ko'payishiga olib keladi» [2; 1224–1226-b.]

Bolalar va o'spirinlarning xulq-atvorida og'ishlarning namoyon bo'lishi ta'lim-tarbiya muammosi ekanligi nisbatan uzoq vaqtlardan beri o'rganilib kelinadi. XX asr boshlarida jadidchilik yo'nalishi namoyondalaridan Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy o'z asarlarida ta'lim va tarbiya masalalarini ko'tarishgan bo'lsa, XX asr 20–30-yillarida P.P. Blonskiy, L.S.Vygotskiy, A.F.Lazurskiy, V.N.Myasishchev va boshqalar og'ish tarbiya bilan bog'liq ekanligini qayd etishgan.

V.N.Myasishchev bolaning maktabga va o'qituvchilarga nisbatan “noto'g'ri” munosa-

batda bo'lishiga, maktab rejimiga va umumiy me'yorlarga bo'ysunmaslik istagida yurishiga, xulq-atvorda beparvolik, kinizm namoyon bo'lishiga murakkablashtirilgan ta'lim jarayonini asos qilib ko'rsatadi [3; 128–137-b.].

Hozirgi kunga qadar sotsiologiya, psixologiya va pedagogika fanlarida deviant xatti-harakatlar nimani anglatishi to'g'risidagi bahsmunozaralarda bir to'xtamga kelinmagan [4]. Umumiy ma'noda, deviant xatti-harakatlar – bu jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlar. Keng ma'noda, deviant xatti-harakatni jamiyatda mavjud bo'lgan normalar va ijtimoiy stereotiplarga mos kelmaydigan har qanday harakatlar deb atash mumkin. Ushbu yondashuv doirasida ijobiy va salbiy og'ishlarni farqlash muhim. *Ijobiy og'ish* – bu jamiyatda norozilikni keltirib chiqarmaydigan deviant xatti-harakatlar (qahramonlik harakatlari, fidoyilik, achinish yoki hamdardlik hissi va boshqalar). *Salbiy og'ish*, aksincha, aksariyat odamlarda norozilik yoki hukm reaksiyasini keltirib chiqaradigan xatti-harakatlar (vandalizm, o'g'rilik, xiyonat, hayvonlarga nisbatan shafqatsizlik va boshqalar). Ko'pincha deviant xatti-harakatlar salbiy variant sifatida tushuniladi.

O'smirlardagi deviant xatti-harakatlarning bunday salbiy versiyasi moddiy manfaatlarga intilish (o'g'rilik, tovlamachilik, shantaj), tajovuzkor xatti-harakatlarning namoyon bo'lishi (og'zaki va jismoniy tajovuz, mobbing¹) bilan bog'liq bo'lib, shaxsiy manfaatlarning namoyon bo'lishini o'z ichiga olishi mumkin. Ijtimoiy faollikda (maktabni tark etish, oilani tark etish, beparvolik, o'z joniga qasd qilishga urinishlar) namoyon bo'ladigan ijtimoiy-passiv tipdagi og'ishlar ham mavjud [3; 128–137-b.].

Ilmiy yondashuvlar tahlili o'smirlar orasida deviant xatti-harakatlar sabablarining uch turini ajratib ko'rsatish imkonini beradi: fiziologik, psixologik va ijtimoiy sabablar. Ushbu sabab-

¹ Mobbing (ingliz tilida mob – tajovuzkor olomon, to'da) har qanday kontekstda, masalan, oilada, tengdoshlar guruhida, maktabda, ish joyida, mahallada, jamoada yoki Internetda guruh tomonidan shaxsga nisbatan psixologik zo'ravonlik shakli.

larni o'z vaqtida aniqlash va hisobga olish o'smirlar muhitida tuzatish va profilaktika ishlari samarali olib borishga imkon beradi. Ushbu turlarni batafsil ko'rib chiqamiz.

1. Fiziologik sabablar jismoniy shaxsning odatiy qiyofasini, tanasini o'zgartirish bilan bog'liq. O'smir o'z tanasini baholab, o'zining jismoniy zaif va ustuvorligini, me'yoriy jihatdan ustunligi yoki pastligini qayd etadi va shu asosda o'zining ijtimoiy qiymati haqida xulosa chiqaradi. Shaxsning yo'nalishiga qarab, jismoniy zaiflikka passiv munosabat, harakatsizlik yoki o'zgarishning o'zi bilan bog'liq faol munosabat paydo bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, sizning kamchiliklaringizni boshqa sohadagi yutuqlar va har doim ham ijtimoiy ma'qullanmagan usullar bilan qoplashga urinishlar mumkin.

Jismoniy sabablarga quyidagilar kiradi: balog'at yoshi jarayoni, ya'ni erta jinsiy rivojlanish bilan, ba'zi hollarda, asosan, hissiy buzilishlar paydo bo'ladi, boshqalarda – xatti-harakatlarning buzilishi (jahldorlik, tajovuzkorlik). Kechiktirilgan jinsiy rivojlanish bilan noaniqlik, impulsivlik va shaxslararo o'zaro munosabatlarda qiyinchiliklar paydo bo'ladi.

2. Psixologik sabablar o'spirinlarning shaxsiyati va xatti-harakatlarida neoplazmalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Voyaga yetish hissi paydo bo'lishi da'volarning yuqori darajasiga olib keladi. O'smirning haqiqiy yutuqlari bilan da'volar darajasining nomuvofiqligi hissiy beqarorlik, o'jarlik, tashvish, boshqalarga, ayniqsa kattalarga nisbatan tanbehga olib keladi. O'smirning mustaqillikka bo'lgan intilishlarini tushunmasligi bilan to'qnashganda, tanqidga javoban ta'sir kuchayishi mumkin. Katta yoshdagi o'spirinlar mustaqillik huquqidan xavotirda, ular hayotda o'z o'rnini izlashga harakat qilishadi.

Qobiliyatlar, qiziqishlar farqlanadi, dunyoqarash rivojlanadi, psixoseksual yo'nalish aniqlanadi. Shu bilan birga, haddan tashqari o'ziga ishonch va qat'iylik sezgirlik va o'z qobiliyatlariga ishonchsizlik bilan birlashadi. O'z-o'zini bilish tajribasi yo'qligi sababli, o'spi-

rinlar ko'pincha o'zlarini, ichki dunyosini qadrlay olmaydilar va buni boshqa birov ham qila olishiga shubha qilishadi. O'smirlar o'zlarini doimiy ravishda baholaydilar va tahlil qiladilar, ba'zan esa yuqori talablarni qo'yadilar. O'smirlar tanqid va mulohazalarga keskin munosabatda bo'lishadi, bu esa muloqotdan voz kechishga va yolg'izlik tuyg'usiga olib kelishi mumkin.

3. Deviatziyaning ijtimoiy sabablari asosan oilaviy munosabatlarning buzilishi bilan bog'liq. Oilaviy ijtimoiy stress omillariga er-xotin o'rtasidagi nizolar, ajralishning uzoq davri va oiladagi u bilan bog'liq keskinlik, ota-ona va bola munosabatlarining buzilishi, bolaga nisbatan dushmanlik yoki haqoratli munosabat, ota-ona nazorati yetarli emasligi va boshqa omillar kiradi. Ijtimoiy sabablar, ayniqsa, zamonaviy dunyoda namoyon bo'ladi.

I.K. Strigunenkonning ta'kidlashicha, zamonaviy jamiyatlarda ro'y berayotgan mafkuraviy va axloqiy inqiroz yoshlar, shu jumladan o'smirlar muhitida salbiy xulq-atvor stereotiplarini rivojlantirishga yordam beradi: yoshlarning alkogolizm va giyohvandlik darajasi o'sib bormoqda, shaxsning xudbin va qaramlik holatlari ildiz otmoqda [5;134-b.].

Deviant xulq-atvorli o'spirinlarga psixologik va pedagogik yordam ko'rsatishning amaliy tajribasi shuni ko'rsatdiki, ushbu turdagi xatti-harakatlarning sabablari ko'pincha psixologik qiyinchiliklar bo'lib, qoida tariqasida, bolani noto'g'ri tarbiyalash natijasida yuzaga kelgan, bu ko'pincha buzilgan bolalar, ularga ko'p ruxsat berilgan va ular ruxsat etilgan chegaralarni ko'rmaydilar, noqonuniy xatti-harakatlar uchun jazosizlik mavjud bo'ladi. Yoki bu ota-onalarning o'zlari asotsial turmush tarzini olib boradilar, bolalarga yetarlicha e'tibor bermaydilar, ba'zida bolaga befarqlik va ba'zan yomon munosabatda bo'lishadi. Ko'pincha, bola o'z muammolari bilan yolg'iz qoladi, yordam uchun unga murojaat qiladigan hech kim yo'q, uning tajribalari haqida hech kim bilmaydi, natijani oldindan aytish mumkin – ishonchsizlik, tashlab ketish, foydasizlik, yolg'izlik hissi paydo bo'ladi.

Aksariyat hollarda o'spirinda kattalarga nisbatan adovat, norozilik, begonalashish hissi paydo bo'ladi. Bola tajovuzkor va shafqatsiz bo'lib qoladi, ijtimoiy bo'lmagan turmush tarzi elementlari paydo bo'ladi. Atrof-muhit orasida o'xshash taqdir, umumiy qarashlar, qiziqishlar va moyilliklarga ega bo'lgan "do'stlar"ni qidiradi. Shuning uchun voyaga yetmaganing xatti-harakatlaridagi o'zgarishlarning boshlanishini oiladan izlash kerak.

Voyaga yetmaganlar deviant xatti-harakatlarining oldini olish mumkin, agar siz profilaktika ishlarida oilani, ma'lumot beruvchi odamlarni yoki barcha yaqin atrof-muhitni jalb qila olasangiz. Axloqiy tarbiyadagi kamchiliklar voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklarining asosiy sababiga aylanadi. Shu bois voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklarining oldini olishda, birinchi navbatda, ta'lim jarayonida bolalar va o'spirinlarga turli xil axloqiy ta'sirlarni insonparvarlashtirish kerak. Shu bilan birga, o'spirinlarning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olish nafaqat ularga psixologik va uslubiy jihatdan to'g'ri yondashuvni ta'minlaydi, balki amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini va erishilgan natijalarning barqarorligini oshiradi.

Biroq, bir qator sabablarga ko'ra o'spirinlarda og'ishning birlamchi oldini olish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish juda qiyin bo'ladi. Sababi:

1. Yosh avlod bilan profilaktika ishlarini tashkil etishga majbur bo'lgan ba'zi mutaxassislar – o'qituvchilar, shifokorlar, psixologlarning asosiy roli masalasi haligacha hal qilinmagan. Biz qo'rqitish va noto'g'ri ma'lumotlarga asoslangan bugungi kundagi hukmron profilaktika modelini shakllantirayotgan turli xil qobiliyatsizliklarga guvoh bo'lmoqdamiz.

2. Hanuzgacha talabalar o'rtasida deviant xatti-harakatlarning birlamchi oldini olish dasturlari uchun ilmiy asoslar yetishmaydi yoki yo'q.

3. Mavjud ko'rsatmalar o'smirlar tomonidan giyohvandlik vositalarini iste'mol qilishning oldini olish bilan cheklanadi, kattalar ko'plab

maktab o'quvchilari orasida odatiy e'tibor yetishmasligini e'tiborsiz qoldiradi. O'zbekiston sharoitida xorijiy tajribani joriy etish istagi samarasiz va ko'pincha muhim moddiy investitsiyalar bilan bog'liq. Madaniy jihatni hisobga olmaganida, xorijiy dasturlarning samarali moslashuvi biz uchun amaliy emas.

4. Hodisa sifatida turli xil og'ishlarning mohiyatini tushunishda tizimli yondashuvning yo'qligi (tor kasbiy ko'rish ma'lum bir og'ishning noto'g'ri va to'liq bo'lmagan idrokini shakllantirishga olib keladi).

5. Maktab o'quvchilari deviant xatti-harakatlarining oldini olish nuqtayi nazaridan pedagogik ishlarni tashkil etish yetarli emas. Har bir maktab doirasida profilaktika ishlarining umumiy jihatlari ko'rib chiqiladi va amaliy tajribani uslubiy jihatdan tushunish yetarli emas.

Bizning fikrimizcha, bu jarayonda psixologik va pedagogik dasturlarni amalga oshirishning muhim shartlaridan biri – profilaktika ishlarini tashkil etish uchun bolalarni guruhlariga aniq ajratish. Guruhlar quyidagi yo'nalishlarga yo'naltirilishi lozim: sog'lom turmush tarzini shakllantirish, shaxsni rivojlantirish, huquqiy bilimlar asoslari bilan asotsial xatti-harakatlarning oldini olish, bolalarning tajovuzkorligini tuzatish va boshqalar. O'smirlar o'rtasida deviant xatti-harakatlarning oldini olish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishning kerakli natijasi sifatida biz o'z xatti-harakatlarimiz uchun javobgarlikni oshirishni, o'z yoshimiz uchun mumkin bo'lgan eng yuqori harakatlarni rejalashtirishimiz lozim.

Deviant (deviant) xatti-harakatlar, odatda, ma'lum bir jamiyatda o'rnatilgan me'yorlarga mos kelmaydigan ijtimoiy xatti-harakatlardir. I.S.Kon [6; 135-b.] deviant xatti-harakatlarni, u ruhiy salomatlik, huquq, madaniyat va axloq normalari bo'lsin, umume'tirof etilgan yoki nazarda tutilgan me'yordan chetga chiqadigan harakatlar tizimi sifatida ta'riflaydi.

Bugungi kunda deviant xatti-harakatlarning oldini olish bo'yicha chora-tadbirlar tizimi samarasiz, sabablari:

– ta'lim muassasalarida bolalar va o'spirinlar bilan ishlashda ta'lim vazifalaridan ko'ra o'quv vazifalarining ustuvorligi;

– ta'lim amaliyotchilari uchun maxsus profilaktik ish texnologiyalarining kamligi;

– «tarbiyasi og'ir bolalar»ga g'ayratli yoshlar, ya'ni tengdoshlari tomonidan yordam ko'rsatishning yo'qligi;

– profilaktika va rehabilitatsiya choralarini amalga oshirishda tizimning yo'qligi, bo'lsa ham nomuvofiqligi.

Profilaktika choralari samarali bo'lishi uchun quyidagi shart-sharoitlarni yaratish kerak:

– ijtimoiy-pedagogik monitoring ma'lumotlari asosida qo'llaniladigan profilaktika choralarining yetarliligini aniqlash;

– maktab, oila va boshqa ijtimoiy institutlarning deviant xulq-atvorli bolalar bilan ishlashni tashkil etish bo'yicha o'zaro munosabatlari jarayonini ilmiy-uslubiy ta'minlash (idoralalararo hamkorlikni tashkil etish);

– mutaxassislarning malakasini oshirish maqsadida o'qitish va ko'nikma hosil qilish.

Deviant xatti-harakatlar ikki toifaga bo'linadi: birinchisi, psixologik salomatlik me'yorlaridan chetga chiqadigan, real yoki latent psixopatologiyani mavjudligini anglatadigan xatti-harakatlar; ikkinchisi, ba'zi ijtimoiy, madaniy va ayniqsa huquqiy normalarni buzadigan antisotsial xatti-harakatlar.

Bolalar va o'spirinlarning xatti-harakatlaridagi og'ishlarga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

– ijtimoiy-pedagogik beparvolik, bolalar yoki o'spirinlar o'zlarining yomon xulq-atvori, salbiy stereotiplari, zarur bilim, ko'nikma va malakalarning yetishmasligi tufayli o'zlarini noto'g'ri tutishlari;

– oilaviy munosabatlarning buzilishi, oiladagi salbiy psixologik mikroiklim, tizimli ta'limdagi muvaffaqiyatsizliklar, sinf jamoasidagi tengdoshlar bilan oddiy munosabatlar, otanonalar, o'qituvchilar, sinfdoshlar tomonidan unga nisbatan noto'g'ri (adolatsiz, qo'pol) munosabat tufayli yuzaga kelgan chuqur psixologik

noqulayliklar;

– psixologik, jismoniy salomatlik va rivojlanish holatidagi og'ishlar, yoshga bog'liq inqirozlar, xarakterning aksentuatsiyasi va fiziologik va neyropsixiyatrik tabiatning boshqa sabablari;

– o'zini namoyon qilish uchun sharoitning yo'qligi, foydali faoliyat bilan shug'ullanmaslik, ijobiy va mazmunli ijtimoiy va shaxsiy hayot maqsadlari va rejalarining yo'qligi, shuningdek, konstruktiv dam olishning yo'qligi;

– e'tiborsizlik, atrof-muhitning salbiy ta'siri va shu asosda rivojlanayotgan ijtimoiy-psixologik nomuvofiqlik, ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlarni ijobiydan salbiyga aralashtirish.

Zamonaviy sharoitda voyaga yetmaganlarning deviant xatti-harakatlarining oldini olish tizimi mavjud ijobiy tajribani, shu bilan birga, jamiyatning yangi talablarini hisobga olishi kerak. O'smirlarning deviant xatti-harakatlarining oldini olish usullari:

a) ushbu faoliyatda davlat va jamoat prinsiplari, kuchlari va resurslarining kombinatsiyasi;

b) ushbu kombinatsiyasining shaxsga, atrof-muhitga, ta'lim va profilaktika sub'yektlari faoliyatiga, jamoatchilik fikriga ta'siri;

c) axborot fondi, metodikasi, tashkiliy shakllari va boshqaruvi, kadrlar va resurslarning ixtisoslashuvi;

d) profilaktika faoliyatining alohida ishtirokchilari o'rtasida funksiyalarning taqsimlanishi;

e) ta'lim vositalarini qo'llash sohasini aniqlash, normal yashash sharoitlarini, ijtimoiy yordam va haqiqiy profilaktika, shu jumladan uning huquqiy shakllarini ta'minlash;

f) zarurat bo'lganda tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning huquqiy choralariga o'tish, bu ta'sirning yetarliligi va o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashga bog'liq bo'ladi.

Profilaktika tizimi qonuniylik, adolatlilik, demokratiyaga, mamlakat darajasida, federatsiya subyekti, mahalliy o'zini o'zi boshqarish va ushbu darajalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga, ixtisoslashtirilgan qonunchilik baza-

sigaga asoslangan bo'lishi kerak. Ta'lim va profilaktika – o'zaro ta'sir qiluvchi, ammo bir xil bo'lmagan sohalar, shuning uchun, xususan, ta'lim muassasalaridan ixtisoslashtirilgan vositalarni talab qiladigan vazifalarni umumiy ta'lim vositalari bilan hal qilishni kutish mumkin emas.

Voyaga yetmaganlar deviant xatti-harakatlarining oldini olish, doimiy ravishda ishlaydigan tizim sifatida quyidagi asosiy bosqichlarga ega bo'lishi lozim:

a) ushbu shartlarning salbiy ta'siri bunday shaxslarning xatti-harakatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmasdan oldin ham yashash va tarbiyaning noqulay sharoitlarida bo'lgan voyaga yetmaganlarga atrof-muhitni yaxshilash va ularga yordam berish (erta profilaktika bosqichi);

b) jinoiy yo'lga o'tishning oldini olish va o'ta og'ir huquqbuzarliklarni sodir etgan (to'g'ridan-to'g'ri profilaktika bosqichi) katta darajada moslashmagan shaxslarni tuzatishni ta'minlash;

v) jinoiy yo'lga o'tishning oldini olish va muntazam ravishda huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarni tuzatish uchun sharoit yaratish, ularning tabiati va intensivligi yaqin kelajakda jinoyat sodir etish ehtimolini ko'rsatadi (jinoyat oldidan xatti-harakatlarning oldini olish bosqichi).

Yoshlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasining ahamiyati barcha davlat organlari, tashkilotlar, muassasalar, korxonalar, nodavlat tashkilotlar va fuqarolar tomonidan amalga oshiriladigan profilaktika tadbirlarining o'zaro ta'siri va kompleks yondashuvda namoyon bo'ladi, bu jamiyatda huquqbuzarliklar sonini kamaytirishga, fuqarolarning osoyishtaligi va farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, yoshlar o'rtasidagi huquqbuzarliklarning oldini olish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan quyidagi normativ-huquqiy hujjatlarning bosqichma-bosqich qabul qilinishi huquqbuzarliklarning oldini olish organlari faoliyatida muhim bosqich bo'ldi.

Bularga quyidagi normativ-huquqiy metodologiya asos bo'lib xizmat qiladi:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiya-

sining asosiy qoidalari huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan.

2. Voyaga yetmaganlarga qaratilgan "Voyaga yetmaganlar o'rtasida qarovsizlik va huquqbuzarliklarning oldini olish to'g'risida"gi qonun [7] voyaga yetmaganlar o'rtasida qarovsizlik va huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha faoliyatning asosiy vazifalari belgilab beradi. Bular quyidagilardan iborat:

– voyaga yetmaganlarning qarovsizligi, ular tomonidan huquqbuzarliklar yoki boshqa antisotsial harakatlar sodir etilishining oldini olish,

– voyaga yetmaganlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta'minlash;

– voyaga yetmaganlarning qonunga bo'y-sunadigan xatti-harakatlarini shakllantirish;

– voyaga yetmaganlar va ijtimoiy xavfli vaziyatda bo'lgan oilalarni ijtimoiy-pedagogik rehabilitatsiya qilish;

– voyaga yetmaganlarni huquqbuzarliklar yoki boshqa antisotsial harakatlar sodir etishda ishtirok etish holatlarini aniqlash va ularga chek qo'yish kabi jarayonlardan iborat.

Shu bilan birga, ta'kidlash kerakki, voyaga yetmaganlar o'rtasidagi huquqbuzarliklarning oldini olish sohasidagi islohotlar qanday hajmda amalga oshirilmasin, agar ular chuqur tahlil qilinmasa, huquqbuzarliklarning sabablari va shartlarini aniqlamasa va bartaraf etilmasa, samarali bo'lmaydi.

Umumiy ma'noda, **voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklar sodir etilishining quyidagi sabablari va shartlarini keltirish mumkin:** 1) aholining haqiqiy hayotiy ehtiyojlarini hisobga olmagan holda normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish, ya'ni ularning kundalik ehtiyojlariga to'liq mos kelmaydi; 2) huquqbuzarliklarga javobgarlik choralari kuchaytirish orqali emas, balki uning oldini olishga jiddiy e'tibor berish; 3) bir-biriga zid qonun hujjatlari; 4) jamiyatda ishsizlik sonining yuqori ko'rsatkichi va o'sishi; 5) aholining ijtimoiy yo'naltirilgan ayrim toifalarining ishonchsizligi; 6) aholi turmush darajasi sifatining pastligi; 7)

jamiyat a'zolarini bir davlat boshqaruv tizimidan boshqa yangi boshqaruv tizimiga o'tishi natijasida vujudga kelgan yangi hayot sharoitlariga moslashishdagi qiyinchiliklar; 8) jamiyatda keskin tabaqalanish; 9) aholi ma'lumot darajasining pastligi; 10) aholini uy-joy bilan ta'minlashning tegishli darajasining yo'qligi; 11) barqaror rivojlanishning yo'qligi; 12) aholining uy-joy bilan ta'minlanishdagi ijtimoiy adolatning buzilishi; 13) ijtimoiy va oilaviy munosabatlarning zaiflashishi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, biz **har qanday jamiyatda quyidagi profilaktika choralari amalga oshirishga e'tibor qaratish zarur deb hisoblaymiz:** 1) o'z farzandlarining tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan disfunktsional oilalarni, ota-onalarni yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslarni aniqlash va ular bilan profilaktika ishlarini olib borish;

2) voyaga yetmaganlarning uysizligiga va ular sodir etgan huquqbuzarliklarning o'z vaqtida oldini olishga jiddiy e'tibor qaratish; 3) ilgari sudlangan shaxslarning bandligini ta'minlash chora-tadbirlari amalga oshirilishi ustidan doimiy nazorat o'rnatish; 4) aholining ongi va huquqiy madaniyatini doimiy va tizimli ravishda oshirish choralari ko'rish; 5) aholining davlat va jamoat boshqaruvida, shuningdek qaror qabul qilishda keng ishtirokini ta'minlash; 6) huquqbuzarliklarning oldini olish samaradorligini oshirishda nafaqat davlat yoki uning vakolatli organlari, balki jamiyatning barcha a'zolari ham o'zlarining fuqarolik pozitsiyalarini namoyon etib, axloqiy va ma'naviy qadriyatlarga sodiq qolgan holda faol bo'lishlari kerak, shunda, ushbu faoliyatdan keyingina kutilgan natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan manbalar

1. Буртонова И.Б. Социально-педагогические стратегии профилактики девиантного поведения подростков в условиях общеобразовательной школы // Вестник Бурятского государственного университета. – 2015. – Вып. 3. – С. 48-54.
2. Свищицкая Т.А. Профилактика девиантного поведения подростков в социальной работе // Молодой ученый. – 2015. – № 11. – С. 1224-1226.
3. Мамедов А.К., Липай Т.П. Социальная стигматизация: генезис и детерминанты становления // Социологический альманах, 2011. – № 2. – С. 128–137.
4. Кривова Ю.Е., Пшеничнова И.В. Анализ понятия «девиантное поведение» в психолого-педагогической литературе [Электронный ресурс] // Материалы XI Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум-2019». - Режим доступа: <https://scienceforum.ru/2019/article/2018014355>
5. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения. – Санкт-Петербург: Речь, 2008. – 445 с.
6. Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
7. O'zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentabrdagi «Voyaga yetmanlar o'rtasida nazoratsizlik va qonunbuzarlik profilaktikasi to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. [Elektron resurs]. Kirish rejimi: <http://lex.uz/> (Kirish sanasi: 05.02.2019).

ZAMONAVIY KRIMINOLOGIYADA SUN'IY INTELEKTDAN FOYDALANISHNING DOLZARB MASALALARI

A'loxonov Muxammadmirzoxon Adhamxon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti
ilmiy xodimi

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy kriminologiyada sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning dolzarb masalalari tahlil qilingan, jinoyatchilikka qarshi kurashda ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va prognozlash jarayonlarida sun'iy intellektning ahamiyati, imkoniyatlari va cheklovlari yoritilgan. Shuningdek, jinoyatlarni o'rganishda raqamli texnologiyalarni joriy etishdagi ayrim muammolar ko'rib chiqilib, kriminologiya sohasidagi raqamli transformatsiyaning ilmiy va amaliy asoslarini aniqlashga qaratilgan takliflar ishlar chiqilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, raqamli jinoyatchilik, kriminologik faoliyat, zamonaviy kriminologiya, jinoyatchilikni ilmiy tadqiq qilish, ilmiy tahlil, ilmiy prognoz va diagnostika.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННОЙ КРИМИНОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье анализируются актуальные вопросы использования технологий искусственного интеллекта в современной криминологии, освещается значение, возможности и ограничения искусственного интеллекта в процессах сбора, анализа и прогнозирования данных в борьбе с преступностью. Рассмотрены некоторые проблемы внедрения цифровых технологий в изучении преступлений, разработаны предложения, направленные на определение научных и практических основ цифровой трансформации в области криминологии.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровая преступность, криминологическая деятельность, современная криминология, научное исследование преступности, научный анализ, научный прогноз и диагностика.

CURRENT ISSUES OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MODERN CRIMINOLOGY

Abstract. This article analyzes the current issues of using artificial intelligence technologies in modern criminology, highlighting the significance, possibilities, and limitations of artificial intelligence in the processes of collecting, analyzing, and forecasting data in the fight against crime. Some problems in implementing digital technologies for studying crimes are examined, and proposals are developed aimed at determining the scientific and practical foundations of digital transformation in the field of criminology.

Keywords: artificial intelligence, digital crime, criminological activity, modern criminology, scientific research of crime, scientific analysis, scientific forecasting and diagnosis.

Jahonda jinoyatchilikni ilmiy jihatdan o'rganish bo'yicha zamonaviy va samarali tizimni joriy etish, xalqaro standartlar asosida sud-tergov faoliyatini yo'lga qo'yish, xalqaro huquq normalarini konstitut-siyaviy prinsiplarga muvofiq mustahkamlash, qonunchilikdagi bo'shliqlarni bartaraf etish

hamda jinoyat ishi bo'yicha isbotlanishi lozim bo'lgan holatlarni sinchkovlik bilan, to'liq va xolis tekshirilishini ta'minlovchi milliy qonun hujjatlarida uchraydigan muammolarni tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Dunyoda taraqqiyot va xavfsizlikka raxna solayotgan xavf-xatar va tahdidlar, avvalo,

transmilliy jinoyatlar va yot g'oyalar ta'sirining tobora kuchayib borayotganligi ularga barham berish va o'z vaqtida oldini olish bo'yicha zamonaviy va samarali tizimni yo'lga qo'yishni taqozo etmoqda. Huquqbuzarliklar profilaktikasini jinoyatchilikka qarshi kurashishning bosh yo'nalishiga aylantirish, qonun buzilishlarining oldini olish va ularni bartaraf etishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini yanada takomillashtirish bo'yicha puxta o'ylangan va izchil harakatlarni davom ettirish zarurati oshib bormoqda.

Jahonda huquqbuzarliklarni barvaqt oldini olishning ta'sirchan tizimini yaratish, jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish, fuqarolarga qonunga hurmat va qonun buzilishining har qanday ko'rinishiga murosasizlik munosabatini singdirish, profilaktik ishlarni muvofiqlashtirish, huquqbuzarliklar umumiy profilaktikasining zamonaviy tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini joriy etish bo'yicha qonunchilik normalari va ularni qo'llash amaliyoti bilan bog'liq muammolarning ilmiy yechimini topish dolzarb hisoblanadi. Shuningdek, huquqbuzarliklar sodir etilishining sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etish tizimini takomillashtirish istiqbollari tadqiq etish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Zamonaviy jamiyatda jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi murosasiz kurashish doimo dolzarb masala bo'lib kelgan. Kriminologiya jinoyatlarni ilmiy jihatdan o'rganish va ularni kompleks tahlil qilish orqali jamiyat xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan ilmiy soha sifatida rivojlanib bormoqda. Bugungi kunda texnologik yutuqlar, jumladan, sun'iy intellekt (AI-SI) kabi yangi vositalar kriminologiyaning samaradorligini oshirishga katta hissa qo'shmoqda. Sun'iy intellekt o'zining avtomatik o'rganish va qaror qabul qilish qobiliyati bilan jinoyatlarni prognoz qilish, jinoyatchilarni aniqlash jarayonlarini tezlashtirishda va yanada aniqroq ish faoliyatini olib borishda o'zining samaradorligini ko'rsatib kelmoqda [1].

Kriminologiyaning kelajagi nafaqat an'anaviy usullar, balki texnologik yondashuvlar orqali ham bosqichma-bosqich rivojlanmoqda.

Sun'iy intellektning kriminologiyadagi integratsiyasi, jinoyatlarni tahlil qilish va oldini olishning yangi yondashuvlarni namoyon qilmoqda. Bu esa huquqni muhofaza qilish tizimining samaradorligini oshirish, jinoyatchilikka qarshi kurashishda yangi strategiyalar ishlab chiqish va jamiyatda xavfsizlikni ta'minlashda muhim qadamlarni tashlash imkoniyatini beradi [2].

Shu bilan birga, sun'iy intellektning kriminologiyaga joriy etilishi bir qator omillarga ahamiyat qaratish zaruratini ham yuzaga keltiradi. Buning natijasida, texnologiyalarni joriy etishda muvozanatni saqlash va inson huquqlarini himoya qilish zaruriyati yanada dolzarb bormoqda. Zamonaviy kriminologiya va sun'iy intellektning o'zaro bog'liqligi nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo'lgan tadqiqot mavzusi hisoblanadi. Jinoyatchilikni ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish o'ziga xos ijtimoiy-huquqiy yondashuvni talab etadi.

AI texnologiyalarining rivojlanishi bilan kriminologiya sohasida yangi yondashuvlar va imkoniyatlar paydo bo'ldi. An'anaviy kriminologik tadqiqotlar asosan jinoyatlarni o'rganish, jinoyatchilikni tahlil qilish va jinoyatchilarni jazolash mezonlariga qaratilgan bo'lsa, sun'iy intellekt ushbu jarayonlarni yanada samarali va operativ boshqarishda katta yordam bermoqda. AI texnologiyalarining rivoji jinoyatlarni oldini olish, ularni aniqlash va jinoyatchilarni fosh etish jarayonlarini yanada mukammallashtirishga imkon yaratmoqda.

Sun'iy intellektning kriminologiyadagi qo'llanilishi nafaqat huquqni muhofaza qilish tizimlariga yordam beradi, balki jinoyatlarni prognoz qilish, ularning sodir bo'lish ehtimolini aniqlash, jinoyatchilarni kuzatish, yaqin, o'rta va uzoq muddatda jinoyatchilik tendensiyalarida kuzatilishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni ilmiy metodlar asosida prognoz qilishda ham muhim o'rin tutadi. Zamonaviy kriminologiyadagi sun'iy intellektning eng katta yutuqlaridan biri jinoyatlarni prognoz qilishda qo'llanilishi hisoblanadi. AI tizimlari, oldingi jinoyatlarni tahlil qilib, yangi jinoyatlar yuz berish ehtimolini aniqlashda yordam beradi. Masalan, "**Predictive**

Policing” (oldindan prognoz qilish asosida huquqni muhofaza qilish) texnologiyasi yordamida jinoyatchilik yuqori bo'lgan hududlar aniqlanadi va huquqni muhofaza qilish organlari o'z resurslarini samarali taqsimlashlari mumkin [3]. Bu texnologiyalar nafaqat jinoyatchilikni aniqlash va oldini olishda samarali bo'lsa, balki jinoyatchilikning sabablarini tahlil qilishda ham yordam beradi. Kriminologiyada jinoyatlarni tahlil qilish uchun ilmiy asoslarda tadqiq etish kerak bo'lgan omillar, masalan, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy faktorlar, sun'iy intellektning ilg'or algoritmlari yordamida tez va aniq tahlil qilinishi mumkin. Sun'iy intellektning avtomatlashtirilgan algoritmlari jinoyatchilikning kompleks sabablarini o'rganishda, jinoyatchilikni kamaytirishning samarali strategiyalarini ishlab chiqishda yordam beradi.

Bundan tashqari, sun'iy intellektning o'ziga xos xususiyatlari, masalan, katta hajmdagi ma'lumotlarni tez va samarali tahlil qilish qobiliyati, uning kriminologiyada qo'llanilishining samaradorligini yanada oshiradi. Ma'lumotlar tahlili yordamida jinoyatlarning tendensiyalarini aniqlash, jinoyatchilarning xatti-harakatlarini tushunish va ularning kela-jakdagi faoliyatini prognoz qilishda sun'iy intellekt juda foydali vosita bo'ladi. Shuningdek, jinoyatchilikni oldini olish va jinoyatga qarshi kurashishda, sun'iy intellektning aniq prognozlari, statistik tahlillari va algoritmlari huquqni muhofaza qilish idoralariga samarali yordam beradi.

Sun'iy intellekt va kriminologiyaning integratsiyasi yangi eraga, ya'ni jinoyatlarni oldini olishda va huquqni muhofaza qilishda texnologik yondashuvlarning amaliy qo'llanilishiga olib keladi. Al texnologiyalarining rivojlanishi va kriminologiyadagi o'zgarishlar bu sohani yanada samarali va aniqroq qilishga yordam beradi, bu esa jamiyatda xavfsizlikni ta'minlash uchun muhim qadam bo'ladi. Sun'iy intellekt yordamida ishlab chiqilgan Predictive Policing tizimlari jinoyatlarning sodir bo'lishi mumkin bo'lgan joylari va vaqtlarini aniqlashga yordam beradi. Bu tizimlar katta hajmdagi tarixiy jinoyat

ma'lumotlarini tahlil qiladi va jinoyatlarning takrorlanish ehtimolini prognoz qiladi. Misol uchun, biron bir hududda avvalgi jinoyatlar va jinoyatlarning turini tahlil qilib, tizim jinoyat sodir bo'lishi mumkin bo'lgan yangi hududlarni aniqlaydi. Politsiya shu hududlarga ko'proq e'tibor qaratib, jinoyatlarni oldini olishga harakat qilishi mumkin. Predictive Policing tizimlari nafaqat jinoyat joylarini aniqlash, balki jinoyatchilarni prognoz qilishda ham yordam beradi. Masalan, ba'zi tizimlar ilgari jinoyatga aloqador bo'lgan shaxslarning ehtimoliy xatti-harakatlarini aniqlashga qodir. Bu orqali, politsiya tomonidan jinoyatchilarning qaytadan jinoyat qilish ehtimoli bo'lgan shaxslar o'rganiladi va ularning harakati ustidan kuzatuv o'rnatiladi [4].

Sun'iy intellekt va mashina o'rganish texnologiyalari, jinoyatlarni prognoz qilishda muhim vositalardan biridir. Jinoyatlarni prognoz qilish uchun ishlatiladigan algoritmlar jinoyatlar haqidagi katta hajmdagi ma'lumotlarni, shu jumladan jinoyatlar sodir bo'lgan joylar, jinoyatchilar, vaqt va ijtimoiy omillarni tahlil qiladi. Bu usul, o'z navbatida, jamiyatdagi jinoyatchilikning sabablarini o'rganishga yordam beradi va jinoyatchilikning o'sishini oldini olish uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqish imkonini yaratadi.

Mashina o'rganish algoritmlari, jinoyatchilikning mavjud tendensiyalarini o'rganib, yangi jinoyatlarning sodir bo'lish ehtimolini prognoz qiladi. Masalan, biror hududda tez-tez sodir bo'ladigan o'g'rilik jinoyatlarini oldindan prognoz qilish uchun, sun'iy intellekt jinoyatlarning joylashuvi, vaqti, sodir bo'lishi mumkin bo'lgan soat va kunni aniqlashda yordam beradi. Bu esa ichki ishlar organlariga jinoyatlarni oldindan aniqlash va profilaktik tadbirlar ko'rish imkonini beradi.

Geografik ma'lumotlar tahlili (GIS) yordamida jinoyatlarni prognoz qilish, "jinoyat o'choqlari"ni aniqlashda ishlatiladi. GIS texnologiyalari jinoyatlar sodir bo'lgan hududlarni xaritalab, jinoyatlarning takrorlanish ehtimoli bo'lgan joylarni aniqlaydi. Bu usul jinoyatlarni tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi, chunki u

jinoyatlarning faqat hududga emas, balki vaqtga va boshqa ijtimoiy omillarga bog'liq ekanligini ko'rsatadi [5]. Hot spotlar, ya'ni jinoyatlar yuqori ehtimollik bilan sodir bo'ladigan joylar, politsiya tomonidan ko'proq nazorat qilinishi kerak bo'lgan hududlarni bildiradi.

Geografik ma'lumotlar yordamida jinoyatchilikning yuqori ehtimollik bilan sodir bo'lishi mumkin bo'lgan joylari aniqlangach, huquq-tartibot organlari resurslarini samarali taqsimlash va jinoyatchilikning oldini olish uchun tezkor choralar ko'rish mumkin. Misol uchun, ko'plab jinoyatlar sodir bo'lgan hududda patrul xizmati kuchaytiriladi, video kuzatuv tizimlari o'rnatiladi va jinoyatchilikka qarshi profilaktik chora-tadbirlar amalga oshiriladi.

Jinoyatlarni prognoz qilishda sun'iy intellekt texnologiyalarining qo'llanilishi ba'zan ayrim juz'iy masalalarni yuzaga keltiradi. Algoritmalar ba'zan to'laqonli bo'lmasligi mumkin, bu esa ayrim guruhlar yoki individlarning tahlili va qarorlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, jinoyatlarni prognoz qilishda yashirin diskriminatsiya xavfi ham mavjud. Misol uchun, ayrim hududlarda aholining ma'lum guruhlari yoki etnik kelib chiqishi asosida jinoyatlarni prognoz qilish tengsizlikni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun, prognoz qilish tizimlarining aniqligi, adolati va shaffofligini ta'minlash uchun nazorat zarur.

Sun'iy intellektning mashina o'rganish, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), yuzni tanish texnologiyasi, prognozlash algoritmalar kabi imkoniyatlari huquqni muhofaza qilish organlari va xavfsizlik tizimlariga jinoyatchilikni oldindan aniqlash va samarali profilaktik tadbirlar ko'rish imkonini beradi [6]. Dunyoning turli burchaklarida AI texnologiyalaridan jinoyatlarning oldini olishda muvaffaqiyatli foydalanilayotganini ko'rishimiz mumkin.

AQSHda sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlilining jinoyatlarni oldini olishdagi roli juda katta. Predictive Policing (oldindan prognoz qilish) texnologiyasi bir nechta politsiya departamentlarida samarali qo'llanilmoqda. Masalan, PredPol deb nomlangan tizim Los-Anjeles va

boshqa shtatlar tomonidan ishlatilgan. PredPol tizimi, jinoyatlar sodir bo'lgan hududlar va vaqtlarni tahlil qilib, politsiyaga jinoyatlarni oldindan prognoz qilish imkoniyatini beradi. Bu tizim yordamida jinoyatlar ko'p sodir bo'ladigan joylar (hot spots) aniqlanadi va politsiya kuchlari bu hududlarga ko'proq e'tibor qaratadi [7].

Los-Anjelesda ushbu tizimni joriy etish orqali jinoyatlarning aniq prognozlari tuzilib, politsiya kuchlari resurslarini samarali taqsimlash imkoniga ega bo'ldi. Biroq, ayrim tadqiqotchilar, bu texnologiya faqat jinoyatchilikka qarshi kurashishni kuchaytirganini, balki ayrim mahallalarda ijtimoiy tengsizlik va diskriminatsiyani kuchaytirganini ta'kidlagan. Bu tizimlar to'g'risidagi bahslar, aniq ma'lumotlar va statistik tahlilga asoslangan yondashuvlarni qo'llashning zarurligini ko'rsatadi.

Buyuk Britaniyada sun'iy intellekt texnologiyalari jinoyatlarning oldini olishda keng qo'llanilmoqda. Yuzni tanish texnologiyasi, ayniqsa, Londondagi jamoat joylarida jinoyatlarning oldini olishda samarali vosita sifatida ishlatilmoqda. Britaniyada CCTV kameralar orqali ko'plab hududlarda yuzni tanish tizimlari o'rnatilgan, bu orqali jinoyatchilarni tezda aniqlash va ushlash imkoniyati yaratilgan. Yuzni tanish texnologiyasi, shuningdek, jamoat xavfsizligini ta'minlashda ham yordam beradi, chunki tizim jamoat joylarida shaxslarni real vaqtda kuzatib boradi va jinoyatchilarni aniqlash imkoniyatini oshiradi [8].

Londonda o'tkazilgan tadqiqotlar, yuzni tanish texnologiyasining o'rnatilishi orqali jinoyatlarni sezilarli darajada kamaytirishga erishilganini ko'rsatdi. Misol uchun, jamoat joylaridagi o'g'riliklar va zo'ravonlik jinoyatlarining soni kamaydi. Biroq, bu texnologiyalarning ishlatilishi bilan bog'liq maxfiylik va inson huquqlari masalalari ko'tarildi. Shuning uchun, Buyuk Britaniya hukumati yuzni tanish texnologiyalarini qo'llashda qat'iy normativ qoidalarni joriy qilishga harakat qilmoqda.

Germaniya ham sun'iy intellekt texnologiyalarini jinoyatlarni oldini olishda muvaffaqiyatli qo'llayotgan davlatlardan biridir.

Germaniya politsiyasi, ma'lumotlar tahlili va AI texnologiyalaridan foydalanib, jinoyatlarni oldindan prognoz qilish, jinoyatlarni kuzatish va huquqni muhofaza qilishni samarali boshqarishda muhim yutuqlarga erishdi. VeriPol tizimi orqali jinoyatlarni oldindan prognoz qilish, shuningdek, internetdagi jinoyatlarni (kiberjinoyatlar) aniqlashda yordam beradi.

Germaniya shaharlarida "smart policing" (aqlli politsiya) yondashuvi ishlatilmoqda. Bu yondashuvda, politsiya AI yordamida jinoyatlarni tezda aniqlash va shu bilan birga jinoyatchilikning oldini olishda samarali choralar ko'rmoqda. Misol uchun, bitta Germaniya shahri, jinoyatlarni oldini olish uchun interaktiv CCTV tizimlaridan foydalanadi, bu tizimlar real vaqt rejimida voqealarni tahlil qiladi va politsiyaga jinoyat sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hududlarni aniqlashda yordam beradi [9].

Singapur xavfsizligi bilan tanilgan davlatlardan biri va u sun'iy intellekt texnologiyalarini jinoyatlarning oldini olishda muvaffaqiyatli qo'llab kelmoqda. Singapur politsiyasi sun'iy intellekt va analitik tizimlarni qo'llab, jinoyatchilikka qarshi kurashishda yuqori samaradorlikka erishgan. "Smart Nation" tashabbusi doirasida, Singapurda politsiya va xavfsizlik xizmatlari, analitik tizimlar va sun'iy intellektni birlashtirib, jinoyatchilikni kamaytirishga yordam beradi. Singapurning "Smart Nation" tashabbusi 2014-yilda boshlangan va uning maqsadi – texnologiyalar yordamida hayot sifatini yaxshilash va mamlakatni yanada rivojlantirish. Bu tashabbus Singapurning raqamli transformatsiyasi uchun asos bo'lib, aholining turmush tarzini o'zgartirish, shaharni "smart city" qilish va iqtisodiyotni yanada samarali qilishga qaratilgan. Singapur politsiyasi aqlli kuzatuv tizimlarini joriy etgan. Bu tizimlar kengaytirilgan video kuzatuv (CCTV) kameralarini, yuzni aniqlash texnologiyalarini, harakatni aniqlash tizimlarini va ma'lumotlar tahlilini o'z ichiga oladi. Politsiya jamoalari shahar bo'ylab yuzaga kelgan jinoyatlarni tezda aniqlash va ularga samarali javob berish imkoniyatiga ega. Yuzni aniqlash texnologiyalari jinoyatchilarni aniqlash

va ularni tezda tutish imkonini beradi. "Smart Nation" tashabbusining bir qismi sifatida Singapurda favqulodda vaziyatlar va xavfsizlik tizimlari avtomatlashtirilgan va aqlli tizimlar yordamida boshqariladi. Politsiya xavfsizlikka tahdidlar yuzaga kelganida tezkor javob bera oladi, bu esa jinoyatlarning oldini olishda va tezkor choralar ko'rishda muhim rol o'ynaydi [10].

Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologiyalarini jinoyatlarning oldini olishda muvaffaqiyatli qo'llash uchun quyidagi asosiy omillarni hisobga olish kerak:

Maxfiylik va etnik masalalar: Texnologiyalarni joriy etishda maxfiylikni ta'minlash, axborot xavfsizligini mustahkamlash va inson huquqlarini himoya qilish zarur.

Shaffoflik va nazorat: Texnologiyalarni ishlatishda ularga oid qarorlar shaffof bo'lishi hamda tizimlarning adolatli ishlashi ta'minlanishi kerak.

Jamiyatga moslashuv: Jinoyatlarning oldini olishdagi texnologiyalar faqatgina yuqori darajada rivojlangan infratuzilmalarda samarali ishlaydi, shuning uchun yangi texnologiyalarni joriy etishdan oldin mavjud sharoitlarni hisobga olish zarur.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining jinoyatlarni oldini olishdagi roli tobora oshib bormoqda. Xorijiy tajribalar, AI texnologiyalarini samarali qo'llash orqali jinoyatchilikni kamaytirish va xavfsizlikni ta'minlashda sezilarli yutuqlarga erishilganini ko'rsatmoqda [11]. Biroq, texnologiyaning foydali tomonlari bilan birga etik, huquqiy va maxfiylik masalalarini hisobga olish zarurati bor. Bu masalalarni hal qilish uchun qat'iy nazorat va me'yoriy tartibga solish zarur bo'ladi.

To'g'ri, zamonaviy kriminologiyani sun'iy intellektsiz tasavvur qilish imkonsiz. Biroq, xalq orasida "tanganing ikki tomonini birdek ko'rish kerak" deb bejizga aytilmagan. Jinoyatchilikka qarshi kurashishda ham sun'iy intellektning bir qator salbiy tomonlari mavjud.

Texnologiyaning noto'g'ri ishlashi va xatoliklar. Sun'iy intellekt tizimlari ma'lumotlarni tahlil

qilishda tez va samarali bo'lsa-da, ularning noto'g'ri ishlash ehtimoli ham mavjud. Agar tizim noto'g'ri prognozlar yoki qarorlar qabul qilsa, bu jinoyatchilarni aniqlash yoki jabrlanuvchilar viktimgilining oldini olishda muammolar yuzaga keltirishi mumkin.

Shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylik. Kriminologik va jinoyatchilikka oid ma'lumotlar bazalarini ishlab chiqishda, shaxsiy ma'lumotlar himoyasiga katta e'tibor qaratish zarur. Sun'iy intellekt yordamida yig'ilgan ma'lumotlar no-qonuniy tarzda ishlatilishi yoki o'g'irlanishi mumkin, bu esa shaxsiy hayotga tajovuz qilishni anglatadi.

Etik va ijtimoiy masalalar. Sun'iy intellekt tizimlari xulq-atvorni avtomatik ravishda baholaydi, ammo bu tizimlar insoniyatning barcha murakkab ijtimoiy va axloqiy nuanslarini to'liq tushunmasligi mumkin. Bu esa ayrim etika muammolariga olib kelishi mumkin: masalan, tizimlarning ijtimoiy adolatsizlikni kuchaytirish xavfi mavjud.

Mazkur muammolar yuzaga kelish xavfini ilmiy asoslantirilgan taklif va tashabbuslar orqali minimal ko'rsatkichga kamaytirish mumkin.

Sun'iy intellektni jinoyatchilikning oldini olish va jinoyatlarni tahlil qilishda yanada faolroq qo'llash, ma'lumotlarni tahlil qilish, jinoyat joylaridagi tasvirlarni qayta ishlash va yuzni tanish texnologiyalaridan foydalanishni kuchaytirish zarur. Bunda texnik resurslar va malakali mutaxassislarni tayyorlash, zamonaviy AI tizimlari bilan ishlash uchun huquq-tartibot organlari ta'lim muassasalarida (IIV Akademiyasi, Huquqni muhofaza qilish akademiyasi, Jamoat xavfsizligi universiteti) zamonaviy o'quv kurslarini malakali mutaxassis xodimlar tomonidan o'qitilishini yo'lga qo'yish zarur. Bunda, mazkur yo'nalishdagi ilmiy manbalarni ishlab chiqishda O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya institutining mavjud resurslari va ilmiy salohiyatidan keng foydalanish lozim.

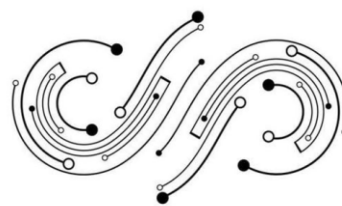
Sun'iy intellekt texnologiyalarining qonuniy asoslarini ishlab chiqish, uning foydalanish doirasini aniqlash va jinoyatchilikka qarshi kurashishda xavfsiz va qonuniy foydalanishni

ta'minlash kerak. AI texnologiyalarining foydalanuvchi ma'lumotlarini himoya qilish, jinoyatlarni aniqlashda adolatlilikni ta'minlash uchun mamlakatimizda jinoyatchilikka qarshi kurashishda sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha qonunchilik bazasini yaratish zarur.

Jinoyatchilikni ilmiy tadqiq etish jarayonida AI dan foydalanish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot institutida yetakchi xorijiy va milliy ilmiy hamda ta'lim muassasalari bilan o'zaro hamkorlikda yangi avlod ilmiy tashkiloti — "Smart ilmiy tadqiqot muassasasi" konsepsiyasini ishlab chiqish hamda sinovdan o'tkazish maqsadga muvofiq [12]. Bunda, kriminologik faoliyatni ilmiy va ekspertlik jihatdan ta'minlashda ixtisoslashtirilgan Kriminologiya tadqiqot instituti faoliyatida aqlli boshqaruv, ilmiy laboratoriya, ilmiy diagnoz va prognoz qilishda raqamli texnologiyalarni qo'llash bo'yicha manzilli va kompleks chora-tadbirlarni yo'lga qo'yish lozim.

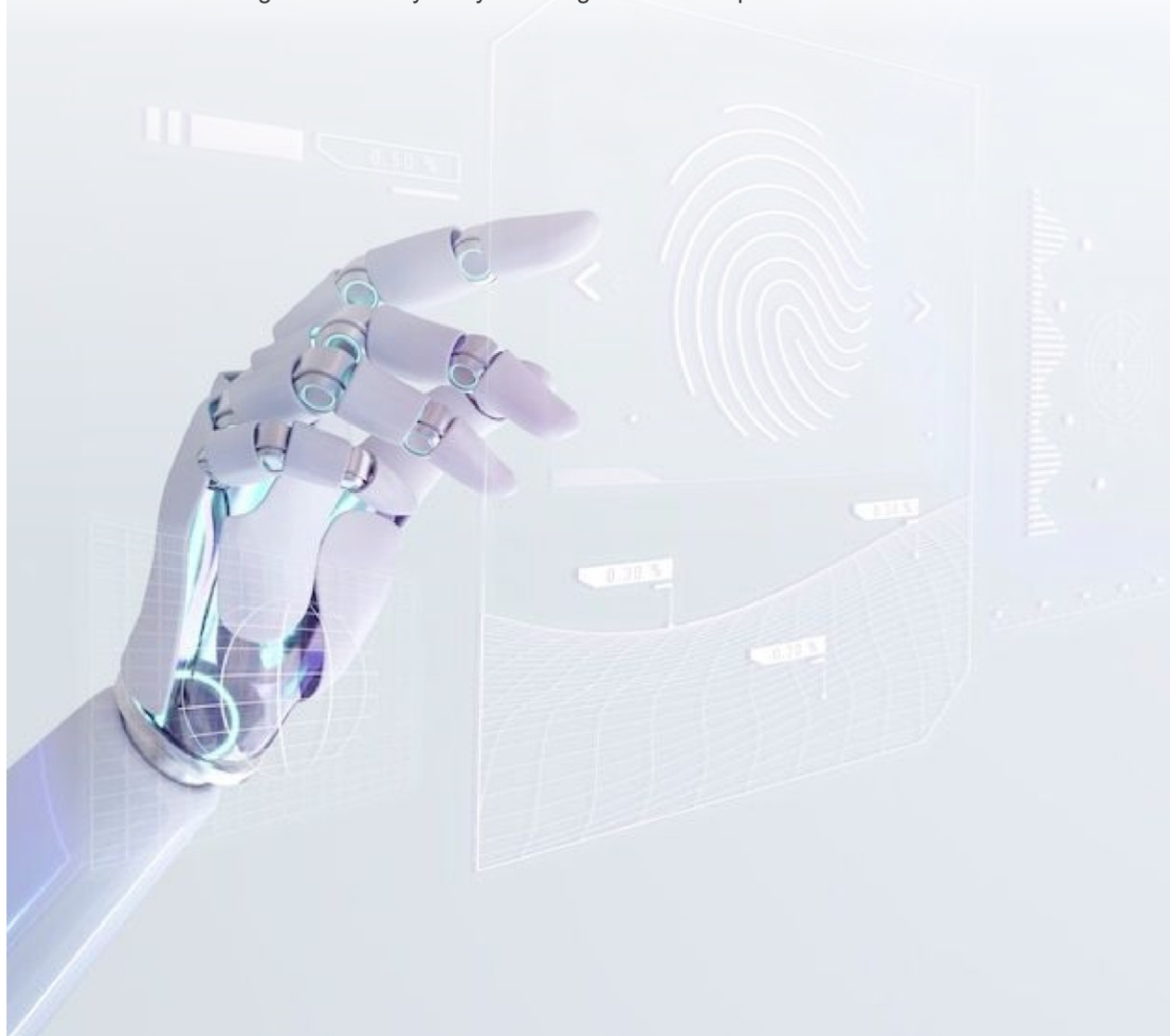
Zamonaviy kriminologiyada sun'iy intellekt texnologiyalarining qo'llanilishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, jinoyatchilikka qarshi kurashishda samarali vosita bo'lishi ehtimoli juda yuqori. Sun'iy intellekt, ayniqsa, jinoyatlarni aniqlash va oldini olishda yangi imkoniyatlar yaratadi. O'zbekistondagi kriminologik muhitda sun'iy intellekt texnologiyalarining qo'llanilishi jinoyatchilikni tezkor aniqlash, profilaktik yondashuvlarni kuchaytirish hamda jinoyatchilarning xatti-harakatlarini tahlil qilish imkonini beradi.

Sun'iy intellektni kriminologiyada samarali qo'llashda "mustahkam qonunchilik bazasi – ma'lumotlar xavfsizligi – aqlli boshqaruv" tizimi asosida ishlash mexanizmini yaratish, ilg'or xorijiy tajribani tizimli tadqiq etish, bu jarayonlarda etik va ijtimoiy mas'uliyatni hisobga olish muhimdir.

Foydalanilgan manbalar

1. AI and Crime: How Artificial Intelligence is Advancing Crime Prevention // Article // <https://www.cognnyte.com>.
2. Christopher Rigano // Using artificial intelligence to address criminal justice needs // Article // <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/252038.pdf>.
3. Predictive Policing: The Role of Crime Forecasting in Law Enforcement Operations, by Walter L. Perry, Brian McInnis, Carter C. Price, Susan C. Smith, and others // (http://www.rand.org/pubs/research_reports/RR233.html), 2013. T.
4. Fei Yang // Predictive Policing in the United States // Article // <https://oxfordre.com/criminology/>
5. What is a geographic information system (GIS)? // Article // <https://www.usgs.gov>.
6. Machine Learning (ML) for Natural Language Processing (NLP) // Article // <https://www.lexalytics.com/blog>.
7. Artificial intelligence recruited to fight crime // <https://www.ekathimerini.com>.
8. Types of CCTV cameras in the UK // Article // <https://www.pelco.com/blog>.
9. T Feltes. // Community Policing in Germany // book // <http://www.smartpolicinginitiative.com>.
10. Smart Nation 2.0 A Thriving Digital Future for All // book // Ministry of Digital Development and Information // <https://file.go.gov.sg/smartnation2-report.pdf>.
11. Tatia Dolidze // The Role of Artificial Intelligence in Criminal Justice — Reality and Perspective // <https://lawandworld.ge/index.php/law/article/view/576>.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kriminologiya sohasida ilmiy-amaliy tadqiqot ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2024-yil 15-yanvardagi PQ–22-son qarori.

DAVLAT XARIDLARI SOHASIDA «KORRUPSIYAGA OID JINOYATLAR» TUSHUNCHASINING KRIMINOLOGIK TAHLILI VA NAZARIY YONDASHUVLAR

Boyturayev Farxod Mamatkarimovich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada davlat xaridlari sohasida “korruptsiyaga oid jinoyatlar” tushunchasiga kriminologiya nuqtayi nazaridan berilgan ta’riflar qiyosiy tahlil qilingan holda ushbu yo’nalishdagi nazariy qarashlardan kelib chiqib, yangi kriminologik ta’rif ishlab chiqilgan va tushunchaning o’ziga xos jihatlari ochib berilgan.

Kalit so’zlar: davlat xaridlari, korruptsiya, poraxo’rlik, talon-toroj qilish, korruptsiyaning oldini olish.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПОНЯТИЮ «КОРРУПЦИОННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ» В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ теоретических подходов к определению понятия «коррупционные преступления» в сфере государственных закупок с точки зрения криминологии, разрабатывается новое криминологическое определение, исходя из теоретических взглядов в этом направлении и выявляются специфические признаки данного понятия.

Ключевые слова: государственные закупки, коррупция, взяточничество, хищение, предотвращение коррупции.

CRIMINOLOGICAL ANALYSIS AND THEORETICAL APPROACHES TO THE CONCEPT OF «CORRUPTION CRIMES» IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT

Abstract. The article provides a comparative analysis of theoretical approaches to the definition of the concept of «corruption crimes» in the field of public procurement from the point of view of criminology, develops a new criminological definition based on theoretical views in this direction and identifies the specific features of this concept.

Keywords: public procurement, corruption, bribery, embezzlement, prevention of corruption

Bugungi kunda davlat xaridlari sohasida uchrayotgan korruptsiya bilan bog’liq jinoyatlar xavfsizlikka jiddiy tahdid sifatida maydonga chiqmoqda va ularning oldini olishga qaratilgan samarali mexanizmlarni yaratish esa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Xususan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2030-yilgacha barqaror rivojlanish maqsadlari (Sustainable Development Goals) bo’yicha hisobotida korruptsiya, poraxo’rlik, talon-toroj qilish va soliq to’lashdan bo’yin tovlash rivojlanayotgan mamlakatlarga har yili taxminan

1,26 trllion AQSH dollari miqdorida zarar keltirayotganligi bayon qilingan[1]. O’z navbatida, korruptsiya bilan bog’liq jinoyatlarning 57% davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarga to’g’ri kelmoqda [2].

BMTning 2030-yilgacha barqaror rivojlanish maqsadlarining (Sustainable Development Goals) 16.5-bandida korruptsiya va poraxo’rlik ko’lamini uning barcha shakllarida jiddiy ravishda qisqartirish insoniyat oldida turgan muhim vazifalardan biri sifatida e’lon qilindi [3].

Jumladan, O’zbekistonda davlat xaridlarida sohasida 2020–2024-yillarda 322 ta jinoyat

ishlari qo'zg'atilgan (2020-yilda 29 ta, 2021-yilda 61 ta, 2022-yilda 122 ta, 2023-yilda 126 ta, 2024-yilda 110 ta) [4, 5].

Bugungi kunda respublikamizda davlat xaridlari sohasida korrupsiyaning oldini olish milliy miqyosdagi davlat siyosatining ham asosiy ustuvor vazifalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Jumladan, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturining 15-bandida davlat byudjeti xarajatlari samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlarini amalga oshirish mexanizmlaridan biri sifatida "davlat xaridlari sohasidagi qonunbuzilishi holatlarning oldini olish choralari" ko'rish" nazarda tutilgan [6].

Ushbu vazifani amalga oshirishda davlat xaridlari sohasidagi "korrupsiyaga oid jinoyatlar" tushunchasining kriminologik tahlili mazkur turdagi jinoyatlarning oldini olish tizimi samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni belgilab olishda muhim rol o'ynaydi.

O'z navbatida, doimiy evolyutsiya jaryonida bo'lgan korrupsiyaga oid jinoyatchilik hodisasi doimiy ravishda mavjud nazariy-huquqiy qarashlarni tanqidiy tahlil qilish va zamon sharoitlariga mos tarzda islohotlarni amalga oshirib borishni taqozo qilmoqda.

Zamonaviy kriminologiya fanida "korrupsiya" tushunchasiga ta'rif berishda har xil fikrlar va yondashuvlar mavjud.

Birinchi yondashuv tarafdorlari tor talqin tarafdorlari bo'lib, "korrupsiya"ni poraxo'rlik holatlari bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Jumladan, korrupsiya muammolari bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan A.I. Dolgova korrupsiyaga ijtimoiy hodisa sifatida yondashib, "ommaviy-huquqiy tuzilmalarning xizmatchilari o'z xizmat vakolatlaridan, shuningdek unga bog'liq bo'lgan avtoritet va imkoniyatlaridan foydalanib, shaxsiy va korporativ manfaatlarni ko'zlab pora berishi va pora olishi" sifatida ta'riflaydi [7]. N.F. Kuznetsova esa "korrupsiya salbiy ijtimoiy hodisa, bir shaxsni boshqasi tomonidan pora evaziga sotib olinishi", deb hisoblaydi [8].

Ikkinchi yondashuv tarafdorlari, xususan, I.A. Klepeskiy va V.I. Rezanov "korrupsiya"

tushunchasini ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatida izohlab, odatda, davlat mansabdor shaxslari, jamoat arboblari va siyosatchilar tomonidan o'z shaxsiy manfaatlarini ko'zlab mansab vakolatlarini suiiste'mol qilishlarida ifodalangan xatti-harakatlar, deb ta'riflashgan [9].

G.N. Borzenkov ham "korrupsiya" tushunchasiga ijtimoiy hodisa sifatida yondashib, ushbu hodisaning mohiyatida mansabdor shaxs tomonidan xizmat mavqeining g'araz maqsadlarda foydalanishi oqibatidagi boshqaruv ommaviy apparatining aynishi yotishi haqida fikr ilgari surgan [10]. Ushbu hodisani P.A. Kabanov "korrupsiya – mansabdor shaxslarning o'z xizmat mavqeidan g'araz maqsadda foydalanishi" [11], B.V. Voljenkin "ommaviy funksiyalarni bajarishga mas'ul shaxs tomonidan o'z xizmat mavqeidan g'araz yoki guruhviy maqsadlarda foydalanishdan ifodalangan hokimiyatning aynishi" sifatida ta'riflashgan [12].

Keng talqin tarafdorlari korrupsiyani faqatgina mansabdor va shaxs o'rtasidagi jinoiy bitimgina emas, balki mansabdor shaxs manfaatiga xizmat qiladigan har qanday harakat sifatida baholaydi. Misol uchun, V.S. Komissarovning ta'rificha, korrupsiya deganda, boshqaruv subyektlarini hokimiyat vakolatlaridan foydalanishda shaxsiy manfaatlarni xizmat manfaatlaridan ustun qo'yishi, tushuniladi [13].

N.N. Klyukovskayaning fikricha, korrupsiya tizimli kriminologik hodisa bo'lib, "hokimiyat resurslarini iqtisodiy manfaatlarga ayirboshlashda ifodalanadigan davlat apparatining deformatsiyasi" [14].

Shuningdek, bir qator olimlar tomonidan mazkur tushunchaning nazariy asoslari shakllanishi tendensiyasida xizmat mavqeidan nomoddiy naf olish maqsadida foydalanish ham nazarda tutilgan [15].

Milliy miqyosdagi tadqiqotchilar orasida olim A.R. Abdurasulova "korrupsiya davlat ahamiyatiga molik vazifalarni bajarayotgan va ularga tenglashtirilgan shaxslar tomonidan o'z xizmat vakolatlari yoki ular bilan bog'liq imkoniyatlardan foydalanib, g'araz maqsadda yoki boshqa shaxsiy manfaatni ko'zlab sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishlar (bu qilmishlar uchun javobgarlik O'zbekiston Respublikasi JKning

tegishli moddalarida nazarda tutilgan) yig'in-disidir", deb ta'riflagan [16].

O'zbekistonda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda A.K. Irxodjayev "korrupsiya davlat va boshqa xizmatchilarning rasmiy xizmat vakolatlarini, ular bilan bog'liq bo'lgan nufuz va imkoniyatlarini shaxsiy yoki muayyan guruh, korporativ manfaatlar yo'lida, g'arazli maqsadlarda foydalanishi bilan tavsiflanuvchi ijtimoiy hodisa" [17], B.D. Axrorov "korrupsiya mansabdor shaxslar tomonidan hokimiyat yoki mansab vakolatlaridan qonunga zid ravishda foydalanib, moddiy yoki nomoddiy manfaatdorlikka erishish" [18], Q.Tojiboyev "korrupsiya jinoyatchiligi natijasida davlat boshqaruvining imkoniyatlaridan foydalanish, uni o'z manfaatlariga bo'ysundirgan holda tashkil etish asosida vujudga keladi", degan qarashlarni ilgari surganlar [19].

G.B.Nurmuxamedova esa "korrupsiya" tushunchasiga "davlat funksiyalarini bajarishga vakolatli bo'lgan shaxslar, ularga tenglashtirilgan shaxslarning jamiyat va davlatning qonuniy manfaatlariga zid ravishda o'zining mansab lavozimidan noqonuniy foydalanib, o'z mansab yoki xizmat majburiyatlarini bajarish bilan bog'liq harakati yoki harakatsizligi evaziga shaxsiy manfaatlarini yoxud o'zga shaxslarning manfaatlarini ko'zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek, bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etishi, shuningdek mazkur badda nazarda tutilgan harakatlarni yuridik shaxs nomidan yoxud yuridik shaxs foydasiga bajarish" sifatida ta'rif bergan [20].

"Korrupsiya" tushunchasiga kriminologik ta'riflar yuzasidan adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatmoqdaki, tushuncha mazmuni evolyutsiya davomida kengayib va murakkablashib borgan. "Korrupsiya" tushunchasiga berilgan aksariyat ta'riflarning umumiy jihati shundaki, moddiy yoki nomoddiy naf olish va mansabdor shaxs vakolatlari o'rtasida bog'liqlikka alohida e'tibor qaratilgan.

Shuningdek, davlat xaridlari sohasidagi "korrupsiyaga oid jinoyatlar" tushunchasini aniqlashtirish bo'yicha ham bir qancha ilmiy

tadqiqotlar olib borilgan, jumladan V.V. Daragan davlat xaridlari bilan bog'liq bo'lgan barcha jinoyatlarni korrupsiyaviy jinoyatlar sifatida e'tirof etgan [21]. Biroq, fikrimizcha, ushbu holatda davlat xaridlari sohasida mansabga sovuqqonlik bilan qarash kabi ehtiyotsizlik oqibatida sodir etiladigan jinoyatlarni korrupsiyaviy jinoyat sifatida e'tirof etib bo'lmasligi sababli, tushunchaga ta'rifni mazmunan toraytirish maqsadga muvofiq.

O.V. Sinchurin tomonidan "davlat, munitsipal va alohida yuridik shaxslar tomonidan xarid qilish qoidalarining huquqqa xilof tarzda buzilishida ifodalanuvchi jinoiy xatti-harakatlar" sifatida ta'rif berilgan [22].

P.V. Teplyashin va G.S. Nabiyevalar tomonidan "korrupsiya mazmuniga ega bo'lgan, davlat va munitsipal ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish qoidalarini buzish bilan bog'liq holatdagi, davlat hokimiyati, davlat xizmati va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlaridagi xizmatga qarshi qaratilgan jinoyatlardan tarkib topuvchi ijtimoiy-huquqiy, nisbatan ommaviy va tarixiy o'zgaruvchan hodisa" sifatida ta'riflagan [23].

Sh.M. Shurpayev "buyurtmachining vakillari, xaridlar sohasidagi nazorat organlarining mansabdor shaxslari, xarid ishtirokchilarining vakillari, shu jumladan tan olingan yetkazib beruvchilar (pudratchilar, ijrochilar) tomonidan shaxsiy boyish yoki tor guruh manfaatlari uchun sodir etilgan, fuqarolar yoki tashkilotlarning qonuniy manfaatlari yoki jamiyat yoki davlatning himoyalangan manfaatlariga zarar yetkazuvchi jinoyatlar majmui bo'lgan murakkab ijtimoiy-huquqiy, tarixan o'zgaruvchan, ommaviy hodisa" sifatida ta'rif bergan [24].

Davlatchilik institutining tarixiy evolyutsiyasi davomida davlatning funksiyalar soni kengayib, davlat xaridlari jarayonlari ham doimiy taraqqiyot va o'zgarish bosqichlarini bosib o'tdi. Shundan kelib chiqib, ilmiy bilishning dialektika usulidan, ya'ni barcha hodisalar va jarayonlar o'zaro bog'liqlikda va to'xtovsiz rivojlanishini ilgari surgan holda, mavzuni tadqiq qilish maqsadga muvofiq.

Ushbu yondashuv mohiyati bo'yicha davlat xaridlari sohasidagi har bir jarayon va hodisa sonidan sifatga o'zgarishiga va yangi sifatning paydo bo'lishiga, eskining tugashi va yangi ilg'or jarayonlarni paydo qilish xususiyatiga ega bo'ladi.

Davlat xaridlari sohasidagi korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning kriminologik jihatlari va ularning profilaktikasini takomillashtirish, ushbu sohada korrupsiyaviy xavf-xatarlarni baholash hamda korrupsiyaga qarshi kurashish tizimi samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarini belgilab olish imkonini beruvchi chuqur ilmiy asoslangan nazariy tadqiqotlar va metodologiyani talab etadi.

Mazkur tadqiqot davomida ilmiy bilishning kuzatuv, mantiqiy va qiyosiy tahlil, induktiv va deduktiv usullardan foydalanilgan holda o'rganish amalga oshirildi. Shuningdek, ijtimoiy fikrni o'rganish qaratilgan anketa va ijtimoiy so'rov usullaridan ham foydalanildi.

Xalqaro hujjatlarda ham "korrupsiya" tushunchasiga turlicha ta'riflar berilgan. Xususan, BMT Bosh Assambleyasining rezolyutsiyasi bilan 1979-yil 17-dekabrda qabul qilingan Huquqiy tartibotni saqlash bo'yicha mansabdor shaxslarning xulq-atvor kodeksida "korrupsiya – mansabdor shaxsning har qanday shakldagi mukofot evaziga o'z mansab vakolatlari doirasida mazkur mukofotni beruvchi shaxs manfaatlarini ko'zlab, lavozim yo'riqnomasi qoidalarini buzgan holda yoki buzmasdan muayyan harakatlarni bajarishi yoki harakatsizligi", deb ko'rsatilgan [25].

Shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1979-yil 17-dekabrda qabul qilingan Mansabdor shaxslarning odob axloq kodeksida "korrupsiya – mansabdor shaxs tomonidan muayyan harakat yoki harakatsizlik sodir etish (etmaslik) evaziga moddiy manfaatdor qila-yotgan shaxsning manfaatini ko'zlab mansab vazifasini buzgan yoki buzmagani holda, turli shaklda moddiy qimmatliklar olishi yoxud mulkiy naf ko'rish, deb belgilangan [26].

Korrupsiya muammolari bo'yicha Yevropa Kengashi guruhlarining Strasburg shahrida o'tkazilgan 1-sessiyasida "korrupsiya" tushunchasiga "pora olish (o'ziga og'dirish), davlat yoki

xususiy sohada muayyan vakolatga ega bo'lgan shaxs, mansabdor shaxsning yoki xususiy sohada faoliyat yuritadigan shaxs yoki mustaqil agentning o'z mansab vazifasidan yoki shunga o'xshash munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlarini buzadigan, shuningdek, o'zi yoxud o'zga shaxslar manfaati uchun har qanday shakldagi afzalliklarga ega bo'lish maqsadida ifodalangan xatti-harakat" sifatida ta'rif berilgan [27].

Transparency International xalqaro nodavlat tashkiloti tomonidan berilgan tarifga ko'ra, "korrupsiya – ishonib topshirilgan vakolatni shaxsiy manfaat yo'lida suiiste'mol qilish" hisoblansa [28], Jahon banki tomonidan keltirilgan ta'rifda "korrupsiya – ishonib topshirilgan mansab vakolatini shaxsiy manfaat yo'lida suiiste'mol qilish" tarzida yoritilgan [29].

O'z navbatida, xorijiy qonunchilik manbalarida ham turlicha ta'riflar berilgan, bunda ko'pchilik xalqaro tashkilotlar tomonidan korrupsiyaga qarshi islohotlari yuqori baholangan Gruziya va Ukraina qonunchiligi murojaat qilinsa, Gruziya Respublikasining "Davlat xizmatida manfaatlarining nomuvofiqligi va korrupsiya to'g'risida"gi qonunida davlat xizmatchisi tomonidan qonun bilan taqiqlangan moddiy yoki boshqa manfaat ko'rish maqsadida mansabi yoki u bilan bog'liq imkoniyatlaridan foydalanish davlat xizmatidagi korrupsiya sifatida qayd etilgan [30].

Ukraina Respublikasining "Korrupsiyaga chek qo'yish to'g'risida"gi qonunida aniq ro'yxat asosida shakllantirilgan davlat mansabdor shaxslari tomonidan o'zi yoki boshqa shaxslar uchun qonunga xilof naf olish yoki qabul qilish yoxud bunday nafga oid va'da/taklifni qabul qilish maqsadida xizmat vakolatlari yoki u bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlarning foydalanilishi, xuddi shunday bu shaxsni xizmat vakolatlari yoki u bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlarning qonunga xilof foydalanilishi uchun og'dirish maqsadida jismoniy yoki yuridik shaxslarga noqonuniy naf taqdim qilishi "korrupsiya" sifatida qayd etilgan [31].

O'zbekiston Respublikasi milliy qonunchiligida "korrupsiya" tushunchasiga ilk tarif O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 3-yanvardagi

“Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonunning 3-moddasida berilgan bo‘lib, unga asosan **korrupsiya** – shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek, bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish [32].

Mazkur yuridik hujjatlardagi ta’riflarning qiyosiy tahlili davomida ma’lum bo‘lishicha, barcha hujjatlarning umumiy jihati: 1) mansabdor shaxslarning o‘z mansab (xizmat) vakolatlaridan yoki ular bilan bog‘liq imkoniyatlardan foydalanishi; 2) o‘zi yoki uchinchi shaxs uchun pul, qimmatbaho narsalar, boshqa mol-mulk yoki mulkiy xususiyatdagi xizmatlar, boshqa mulkiy huquqlarni olishi yoxud bunday buyumlar yoki naflarni noqonuniy taqdim etishi kabi belgilarining mavjudligi bo‘lsa, farqli jihatlari: 1) Gruziya va Ukraina qonunchiligida subyektlar alohida ko‘rsatib o‘tilganligi; 2) O‘zbekiston Respublikasi milliy qonunchiligida “korrupsiya” tushunchasiga ta’rif berilishida shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqeiga e’tibor qaratilgan bo‘lib, ushbu xizmat mavqeidan kelib chiqiladigan imkoniyatlar va ta’sir doirasiga ham e’tibor qaratilishida ko‘rinadi.

Shuningdek, tadqiqot davomida “korrupsiya” tushunchasiga doir keng ommaning ijtimoiy fikri o‘rganilganda, respondentlarning 48 foizi davlat xizmatchilarining suiiste’molchiligi, xususan, noqonuniy qarorlar qabul qilish sifatida talqin qilgan, shuningdek, so‘rovchilarning 14 foizi pora va noqonuniy sovg‘alar olish/berish, 12 foizi davlat mablag‘larini o‘zlashtirish, 8 foizi mansab vakolatlari hamda davlat mulkidan o‘z manfaati yo‘lida foydalanish hamda 6 foizi tamagirlik deya hisoblashi aniqlangan.

Yuqoridagi ilmiy qarashlar va xorijiy qonunchilik tajribasidan kelib chiqib, “davlat xaridlari sohasida korrupsiyaga oid jinoyatlar”ga “davlat buyurtmachilarining o‘z funksiyalarini amalga oshirish uchun tovarlarga (ishlarga, xizmatlarga) bo‘lgan ehtiyojlarini pulli asosda ta’minlash jarayonida xarid ishtirokchilari bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslarning benefitsiarlari

va xodimlari hamda ularga aloqador boshqa manfaatdor shaxslarning o‘z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etishida ifodalangan jinoyat qonunchiligi bilan taqiqlangan ijtimoiy xavfli qilmishi” sifatida ta’rif berilishi maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, xorijiy va milliy miqyosdagi tadqiqotlarning qiyosiy tahlili va kuzatuv natijalaridan kelib chiqib, davlat xaridlari sohasidagi korrupsiyaning quyidagi xarakterli belgilarini sanab o‘tish joizdir:

- korrupsiyaviy jinoyatda shaxs nafaqat o‘ziga tegishli bo‘lgan xizmat yoki mansab mavqeidan, balki o‘zga shaxsga tegishli bo‘lgan, biroq shaxsning ta’siri ostida bo‘lgan o‘zga shaxsning mansab yoki xizmat mavqeidan foydalanilishi mumkin;

- korrupsiyaga qarshi standartlar va odo-axloq qoidalari nafaqat qonunchilik hujjatlari bilan, balki ichki tartib-qoidalar yoki o‘zga tashkilotning korporativ ichki standartlari bilan ham belgilanishi mumkin;

- korrupsiya davlat xizmatchilari yoki mansabdor shaxslarga sovg‘a olish yoki berishning qonunchilik yoki ichki idoraviy hujjatlarda belgilangan tartiblarini buzish sanaladi;

- korrupsiya nafaqat davlat sektorida, balki xususiy sektorda (ayniqsa yirik korporativ tuzilmalarda) ham kuzatiladi;

- korrupsiya oqibatida ko‘zlangan naf nafaqat moddiy, balki nomoddiy shaklda bo‘lishi, shuningdek bunday naf faqat shaxsiy yoki o‘zga shaxslarning ham tor manfaatlarini ifodalashi mumkin;

- korrupsiya “yashirin iqtisodiyot” hodisasi bilan chambarchas bog‘liqdir;

- korrupsiyaviy xatti-harakatlarning ayb shakli qasddan sodir etilishida belgilanadi;

- korrupsiyaviy xatti-harakatlar nafaqat mansabdor shaxs, balki xizmatchilar tomonidan ham sodir etilishi mumkin;

- korrupsiyada ifodalangan xatti-harakatlar uchun jinoiy, ma’muriy, intizomiy va boshqa yuridik javobgarlik kelib chiqishi mumkin.

Mazkur belgilar davlat xaridlari sohasidagi korrupsiyaga oid jinoyatlarni boshqa turdagi jinoyatlardan farqlash bilan birga, ushbu turdagi jinoyatlarning oldini olishga qaratilgan jino-

yatchilik tahlillarini o'tkazish, shuningdek jinoyatlar profilaktikasiga qaratilgan natijaga yo'naltirilgan chora-tadbirlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar

1. The Sustainable Development Goals Report 2023 // Available from URL: www.un.org/sustainabledevelopment/peace-justice.
2. Safarov X. Davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarni tergov qilishni takomillashtirish: Yurid.fan. d-ri (PhD) ... dis. avtoref. – T., 2023. –B.3
3. United Nations (2017) Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017, Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development // URL:<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/6754Technical%20report%20of%20the%20UNSC%20Bureau%20%28final%29.pdf>
4. Safarov X. Davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarni tergov qilishni takomillashtirish: Yurid.fan. d-ri (PhD) ... dis. avtoref. – T., 2023. –B.3
5. Muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining <https://public.sud.uz/report/CRIMINAL> saytida e'lon qilingan sud hukmlari asosida tayyorlandi.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son farmoni // URL:<https://lex.uz/uz/docs/5841063>
7. Криминология: Учеб. для юрид. вузов / Под общ. Ред. А.И. Долговой. – М., Инфра-М-НОРМА, 1997. – С. 501.
8. Кузнецова Н.Ф. Коррупция в системе уголовных преступлений // Вестник МГУ. – Сер. 11. – 1993. – №1. – С.21.
9. Клепецкий И.А., Резанов В.И., Получение взятки в уголовном праве: Комментарий законодательства. – М., 2001. – С.67
10. Борзенков Г. Н. Уголовно-правовые меры борьбы с коррупцией // Вестник Московского университета, 1993. Серия 11. Право. – № 1. – С. 30
11. Кабанов П.А. Коррупция и взяточничество в России: исторические, криминологические и уголовно-правовые аспекты. – Нижнекамск, ИПЦ «Гузель», 1995.
12. Волженкин Б.В. Коррупция. – СПб., 1998. – С. 32.
13. Комиссаров В.С. Уголовно-правовые аспекты борьбы с коррупцией // Вестник МГУ. Сер. 11. – 1993. – № 1. – С. 26.
14. Ключевская И.Н. К вопросу о коррупции // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2003. – №33. – С.98–104
15. Гараев Р.Ф., Селихов Н.В. Понятие коррупции // Следователь. – 2001. – №2. – С.48; Гаухман Л.Д. Коррупция и коррупционное преступление // Законность. – 2000. – № 6. – С. 2–6 ; Макаров С.Д. Характеристика преступных проявлений коррупции // Реагирование на преступность: концепции, закон, практика / Под ред. А.И. Долговой, В.В. Астанина. – М., Российская криминологическая ассоциация, 2002. – С. 83.
16. Abdurasulova Q., Qurbonov O. Korrupsiya: Asosiy tushuncha va shakllari (risola). – T.: Falsafa va huquq instituti, 2009. – B.60.
17. Криминология: Учебник / Отв.редактор М.Х.Рустамбаев. – Ташкент: ТГЮИ, 2008. – С. 219, 221–222
18. Axarova B.D. Boshqaruv tartibiga qarshi mansabdorlik jinoyatlari uchun javobgarlik muammolari: Yurid. fan. d-ri ... dis. – T., 2008. – B.143–146
19. Tojiboyev Q. Mansab mavqeini suiiste mol qilish yo li bilan o zgalar mulkini talon-toroj qilganlik uchun javobgarlik. – Toshkent: TDYUI, 2004. – B.13
20. Nurmuxamedova G.B. Korrupsiya bilan bog liq jinoyatlarning kriminologik tavsifi va ularning profilaktikasini takomillashtirish: Yurid. fan. d-ri ... dis. avtoref. – T., 2021. – 12–13-b.
21. Дараган В.В. Преступность в сфере государственных закупок и ее взаимосвязь с коррупционной преступностью // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2015. – № 3 (31). – С.63.
22. Синчуринов О.В. Понятие коррупционных преступлений в сфере государственных закупок и их классификация // Государственная служба и кадры. – 2019. – №1. – С.128–129.
23. Тепляшин П.В., Набиев Г. С. Понятие и некоторые особенности преступности в сфере поставки товаров, выполнения работ и оказания услуг для муниципальных нужд (теоретический аспект). Пролог: журнал о праве. –2014. – №2. – С.37–41.
24. Шурпаев Ш.М. Понятие и правовая природа государственного контракта // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2015. – № 2. – С. 248–253
25. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка (Принят резолюцией 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН от 17.12. 1979 г.) // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml
26. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка. Принят резолюцией 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН от 17.12.1979 г. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml
27. Конвенция о гражданско-правовой ответственности за коррупцию (ETS № 174): заключена в г. Страсбурге 4 ноября 1999 г. Доступ из справ.-правовой системы «КонсультантПлюс»
28. <https://www.transparency.org/en/what-is-corruption>
29. <https://www.worldbank.org/en/news/factsheet/2020/02/19/anticorruption-fact-sheet>
30. Закон Республики Грузии "О несовместимости интересов и коррупции на публичной службе" // <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/33550?publication=88>
31. Закон Украины О предотвращении коррупции // https://ips.ligazakon.net/document/T14_1700?an=2377
32. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlar ma'lumotlari milliy bazasi, 2019-y., 3/19/542/3177-son.

СОЦИАЛЬНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

Якубов Александр Санджарович

Заслуженный юрист Республики Узбекистан,
доктор юридических наук, профессор

Азим Шухрат

Заместитель начальника Исследовательского института
криминологии Республики Узбекистан,
доктор философии по юридическим наукам

Аннотация. В статье выделен ряд факторов, которые, обуславливают целесообразность включения юридических лиц в уголовно-правовые отношения в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: уголовная ответственность, юридическое лицо, уголовная политика, концепция, уголовное законодательство.

YURIDIK SHAXS JINOIY-HUQUQIY JAVOBGARLIGINING IJTIMOIIY OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida yuridik shaxslarni jinoiy-huquqiy munosabatlarga kiritish maqsadga muvofiqligini belgilovchi bir qator omillar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: jinoiy javobgarlik, yuridik shaxs, jinoiy siyosat, tushuncha, jinoyat qonunchiligi.

SOCIAL FACTORS OF CRIMINAL LIABILITY OF A LEGAL ENTITY

Abstract. The article highlights a number of factors that determine the appropriateness of including legal entities in criminal-legal relations in the Republic of Uzbekistan.

Keywords: criminal liability, legal entity, criminal policy, concept, criminal legislation.

Для доктрины уголовного права аксиоматично, что любой уголовно-правовой запрет либо предписание должны быть социально обусловлены. Основываясь на этом положении выделим ряд факторов, которые, по нашему мнению, обуславливают целесообразность включения юридических лиц в уголовно-правовые отношения.

Во-первых, размер ущерба, причиняемый в результате преступной деятельности юридического лица, несравним (нередко многократно) с ущербом, наступающим в результате аналогичного преступного поведения лица физического.

Во-вторых, при совершении отдельных категорий преступлений (в сфере экологии, экономики и др.) процессуальная доказуе-

мость виновности конкретного лица практически невозможна либо приближается к нулевой отметке. Поэтому привлечение к ответственности должностных лиц, руководителей либо других физических лиц, представителей определённых юридических лиц, нередко связано с объективным вменением, ибо установить точно, в особенности по преступлениям в сфере экологии, кто конкретно виновен в нарушении природоохранного законодательства, достаточно часто бывает затруднительно. Более того, у конкретного лица не всегда имеется реальная возможность, даже при осведомленности о незаконной, противоправной деятельности предприятия, учреждения, единолично принять решение о ее прекращении. Подтверждением тому является не эффективная применяемость уголовно-правовых норм к выявленным нарушениям природоохранительного законодательства, содержащим признаки какого-либо состава преступления.

Так, например, из всех норм ранее действовавшего УК Республики Узбекистан 1959г., направленных на охрану окружающей природной среды, незначительное фактическое применение имели нормы ответственности за незаконную охоту (ст. 184 УК) и незаконное занятие рыбным или другим водным добывающим промыслом (ст. 185 УК). Что касается таких преступлений, как самовольный захват воды или самовольное производство гидротехнических работ, сброс неочищенных и необезвреженных сточных вод, бесхозяйственное использование земли и нарушение правил применения ядохимикатов, то уголовно-правового реагирования на факты их совершения практически не имелось. Практика применения действующего УК также не продвинулась в позитивном направлении. Ярким примером тому является трагедия Арала – совокупный результат ненадлежащей производственной, сельскохозяйственной и другой деятельности целого ряда юридических лиц центральноазиатского региона.

В-третьих, системно-правовой фактор, обусловленный близостью административного и уголовного права. Несмотря на то, что Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности [1] не рассматривает в качестве субъекта административного правонарушения юридическое лицо, тем не менее административно-правовая ответственность юридических лиц в законодательстве Республики Узбекистан фактически представлена, хотя и недостаточно широко.

Так на основании абз. 4, ч. 1 ст. 10 Закона Республики Узбекистан от 27 декабря 1996 г. №355-1 «О конкуренции и ограничении монополистической деятельности на товарных рынках» в случаях нарушения антимонопольного законодательства Государственный антимонопольный орган вправе налагать на хозяйствующие субъекты, органы государственного управления и физические лица штрафы. Причем в статье 18 четко регламентируются не только конкретные нарушения, за которые налагаются штрафы, но и точно определяется, что штрафы возможно налагать на юридические лица. Например, за не предоставление государственному антимонопольному органу информации или предоставление заведомо недостоверных сведений, на органы государственного и хозяйственного управления, органы государственной власти на местах и хозяйствующие субъекты – юридические лица, – от 10 до 20 кратного размера минимальной заработной платы (п. 2 ч. 1 ст. 18) [2].

Близость и взаимосвязь административного и уголовного права общепризнана [3], и грань между административным правонарушением и уголовным преступлением нередко довольно тонка.

В действующем УК 1994 г. продолжают оставаться нормы с административной преюдицией. Так, за вовлечение несовершеннолетнего в употребление спиртных напитков или средств, не являющихся наркотическими и их аналогами или психотроп-

ными, но влияющих на интеллектуально-волевою деятельность, предусмотрена не только административная (ст. 188 КоАО), но и уголовная ответственность за повторное административно наказуемое вовлечение (ст. 127 УК) [4].

Законодательное построение норм с административной преюдицией обусловлено целесообразностью и «возможностью использования иных, не уголовно-правовых форм принуждения в качестве предварительного условия привлечения к уголовной ответственности» [5]. Более того, за одно и то же деяние в системе права одновременно предусматривается и административная, и уголовная ответственность, одну из которых следует применять либо от размера ущерба, тяжести последствия, наступившего в результате совершения определенного деяния, либо от количества вещества, находящегося в незаконном обороте. Так, незаконное изготовление, приобретение, хранение, перевозка или пересылка наркотических средств, их аналогов или психотропных веществ осуществляемые **в малых размерах** (подчеркнуто нами) наказуемо по ст. 56 КоАО, а эти же действия **в небольших размерах** влекут уже применение ч. 1 ст. 276 УК. Нарушение пользования водами и водоемами влечет административную ответственность по статьям 72, 74 или 75 КоАО при условии, что такие нарушения не повлекли тяжкие последствия, наличие которых дает основание для привлечения к уголовной ответственности по ст. 203 УК.

Таким образом, если законодатель допускает административно-правовую ответственность юридических лиц, а граница между административными деликтами и преступлениями весьма «условна» и достаточно динамична, то вполне логично с позиции системности права расширить сферу ответственности юридических лиц и положительно разрешить эту проблему на уровне функционирования уголовно-правовых отношений.

В-четвертых, Конституция Республики Узбекистан впервые закрепила новеллу о приоритете общепризнанных норм международного права. Это определено как в Преамбуле, так и в ст. 17, посвященной внешней политике, где закреплено, что она «...исходит из принципов суверенного равенства государств, неприменения силы или угрозы силой, нерушимости границ, мирного урегулирования споров, невмешательства во внутренние дела других государств и иных общепризнанных принципов и норм международного права» [6, с.17-18]. Исходя из этого, наш законодатель не может «не замечать», что в последние десятилетия, в практике и теории международного уголовного права четко обозначилась тенденция к признанию даже государств в качестве субъектов ответственности за определенные категории преступлений, не говоря уже об отдельных юридических лицах.

Так, например, в Декларации Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1981 г. провозглашено, что «государства и государственные деятели, которые первыми прибегнут к использованию ядерного оружия, совершат тягчайшее преступление против человечества» [7, с.126; 8, с.161-162]. Более того «Европейский комитет по проблемам преступности Совета Европы еще в 1973 г. рекомендовал парламентам признать юридических лиц субъектами уголовной ответственности за экологические преступления» [9, с.298]. Эта рекомендация была одобрена 26-29 апреля 1992 г. в Лаухаммере (Германия) и на международном семинаре, посвященном проблемам уголовной политики в охране природы и окружающей среды [10; 9, с. 293]. Результатом этого семинара явилась подготовка проекта резолюции ООН, представленная Генеральному секретарю ООН [11].

Таким образом, в доктрине международного уголовного права и международно-правовых нормах признается, что субъектами международных преступлений и, сле-

довательно, субъектами ответственности за них могут выступать наряду с физическими лицами и сами государства [7, с. 71-72].

Современному уголовному законодательству Узбекистана, равно как и доктрине уголовного права присуща тенденция достаточно пристального внимания к **конвенционным уголовно-правовым нормам**, которые становятся составной, неотъемлемой частью УК Узбекистана в силу обязательств, добровольно принимаемых Республикой Узбекистан, как самостоятельного субъекта международного права, содержащихся в международно-правовых документах, конвенциях, участником которых является наше государство. К числу таких норм относятся нормы об ответственности за экологические преступления, нормы, предусматривающие ответственность за преступления против мира и безопасности человечества, отдельные виды преступлений в сфере экономики, общественной безопасности и общественного порядка и др. В этой связи актуализируется проблема выполнимости, реализации обязательств и рекомендаций, закрепленных в международно-правовых договорах, участником которых является Узбекистан, в том числе и в части положительного решения вопроса об установлении уголовной ответственности юридических лиц на уровне национального законодательства.

В-пятых, важным фактором является факт отсутствия должного внимания со стороны уполномоченных органов к нарушениям, допускаемым юридическими лицами в силу их законодательной оценки как “незначительные” по характеру и степени общественной опасности, поскольку выявлением деяний, не отнесенных к категории преступлений, практически никто не занимается, а при фактическом установлении нарушений уголовно-правового запрета ответственности подвергаются отдельные должностные лица, что не всегда эффективно, ибо, собственно причины и условия их делин-

квентного поведения, как правило лежащее в основе деятельности юридического лица, не устраняются.

В-шестых, оппоненты установления уголовной ответственности юридических лиц выдвигают несколько аргументов, в числе которых ведущее место занимает довод о том, что и гражданское законодательство предусматривает возможность к юридическому лицу – правонарушителю применение различных мер реагирования, вплоть до его ликвидации.

Действительно, гражданское законодательство предусматривает ликвидацию юридического лица. Так, если субъект хозяйствования – юридическое лицо – не способно удовлетворить требования кредиторов по оплате товаров (работ, услуг), включая неспособность обеспечить обязательные платежи в бюджет и внебюджетные фонды, в связи с превышением обязательств должника над его имуществом, оно может быть в принудительном порядке, на основании решения экономического суда, признано банкротом в целях удовлетворения претензий кредиторов. В действующем законодательстве предусматриваются и другие основания ликвидации и прекращения деятельности юридических лиц в гражданско-правовом порядке.

Однако при всей внешней убедительности этого довода не учитывается то, что подобная ликвидация в силу того, что гражданское право регулирует имущественные отношения, связана в первую очередь и только с комплексом мер имущественного характера, направленных на удовлетворение требований кредиторов, обеспечение расчетов с лицами, работающим по трудовым договорам и т.п., а поэтому не обладает тем целевым содержанием, которое специфично только уголовно-правовым мерам. Применение гражданско-правовых мер не влечет никаких, кроме имущественных, правовых последствий и в этой связи обладает незначительным обще-

предупредительным потенциалом. Указанная позиция абстрагируется и от того очевидного факта, что индивидуальная ответственность, например, за экологические преступления, малоэффективна и применяется крайне редко [12]. Более того, штрафные санкции и другие меры, применяемые в отношении юридического лица в порядке гражданской ответственности, оцениваются и общественным мнением как недостаточно эффективные [13].

Обозначенные выше, и не только нами, факторы позволяют утверждать, что имеющиеся в настоящее время в законодательстве Узбекистана правовые меры борьбы с нарушениями, допускаемыми юридическими лицами, малоэффективны и недостаточны. Представляется, что сложившееся положение обусловлено продолжающимися еще оставаться подходами к решению этого вопроса, присущим плановой экономике, не учитывает современную экономическую ситуацию рынка, перехода к частной и корпоративной собственности. Оставление за юридическими лицами своеобразного «иммунитета» от уголовной ответственности в случае проявления ими группового коллективного эгоизма в ущерб общественным интересам, игнорирование интересов и прав потребителей при произволе производителей – монополистов представляется нецелесообразным в условиях формирования не просто рыночной экономики, а экономики социально ориентированной, что, по словам Президента Мирзиёева Ш.М., является одной из центральных задач современного развития нашего государства [14]. Это дезорганизует и девальвирует свободную конкуренцию, причиняет иногда невосполнимый ущерб природной среде, поскольку многие производственные предприятия, учреждения и организации являются источниками повышенной опасности.

В этом контексте интересен еще один аргумент, который был высказан в прессе председателем Следственного комитета РФ

А. Бастрыкиным о том, что привлечение к уголовной ответственности юридических лиц необходимо для ареста счетов иностранных организаций, на которые поступают денежные средства, добытые преступным путем, поскольку при существовании физической субъектности, на любой запрос о правовой помощи (наложение ареста на имущество) последует отказ именно в силу отсутствия законодательного урегулирования уголовной ответственности юридического лица [15].

Таким образом, фактор малоэффективности и недостаточности действующих правовых норм в борьбе с нарушениями, допускаемыми юридическими лицами, хотя и отмечен нами в числе последних, но по своей значимости занимает ведущее место при решении спора о возможности установления уголовной ответственности юридических лиц.

Нельзя обойти вниманием и другой довод оппонентов установления уголовной ответственности юридических лиц. Его суть состоит в том, что положительное решение этого вопроса, по их мнению, без сомнения будет противоречить принципам уголовного права личной ответственности, справедливости, вступает с ними в противоречие и нарушает их. Полагаем, что такое утверждение не совсем корректно применительно к нашему законодательству. Если сослаться на принципы «личной ответственности», то следует, во-первых, вспомнить, что этот принцип был сформулирован представителями классической школы европейского уголовного права в середине XIX века и относится непосредственно только к физическим лицам, и, во-вторых, в уголовном законодательстве Узбекистана 1994 г. этот принцип не предусмотрен. Не предусмотрен он и в опубликованном проекте нового УК для обсуждения.

Идея личной ответственности появилась в период французской буржуазной революции и была выдвинута Ж.П. Маратом, писавшим: «Жестоко подвергать невинных

бесчестью, которому подлежат лишь злодеи: всякое бесчестящее наказание должно, следовательно, быть личным» [16]. Но наиболее остро эта проблема встала в уголовно-правовой науке при разработке концепции учения о соучастии. Наряду с «господствующей доктриной» и ее разновидностями в тот период «пробивали» себе путь, по выражению И.Я. Хейфица, и «теория уничтожения соучастия» (*de la coplicité de l'its distincts*), и «средние теории» [17]. В этом споре «одержали победу» представители классической школы уголовного права детерминистской направленности, воззрения и взгляды которых были положены в основу законодательства о соучастии «социалистического периода»¹. Несмотря на это развитие учения о соучастии обусловило то, что современное научное представление об этом уголовно-правовом институте в различных правовых системах постепенно вобрало в себя отдельные элементы существовавших ранее доктрин о соучастии, в которых принцип личной ответственности нередко сочетается с принципом акцессорности, не проявляющимся, правда, в «чистом», изначально своем виде. В этом не трудно убедиться при детальном анализе положений отмеченных выше доктрин, что не является нашей задачей в этой статье.

В силу того, что в УК 1994 г. наличествуют элементы акцессорности в нормах о соучастии, законодатель не предусмотрел и принцип личной ответственности, имеющий в уголовном праве как минимум три аспекта, в число которых входит и следующий: «преступлением признается акт поведения, совершенный конкретным физическим лицом, индивидом, а не коллективом или иной социальной общностью» [18]. Вместе с тем из этого ни в коей мере не вытекает, что

узбекистанский законодатель отверг индивидуализацию ответственности. Следовательно, в этой части нет никаких правовых препятствий для реализации концепции уголовной ответственности юридических лиц в уголовном законодательстве Узбекистана.

Относительно принципа справедливой ответственности утверждается, что положительное решение вопроса об уголовной ответственности юридических лиц приведет к безнаказанности конкретных должностных лиц, поскольку в соответствии с ч. 2 ст. 8 УК никто не может дважды нести ответственность за одно и то же преступление. Полагая, что этот довод несколько надуман. Привлечение к уголовной ответственности юридического лица ни в коей мере не исключает ответственности конкретных физических лиц. В таких случаях имеет место и, впервые может появиться в доктрине, своеобразная разновидность соучастия физических и юридических лиц.

Впервые на это было обращено внимание в международном уголовном праве, где допускается два сопутствующих друг другу типа ответственности, которые лежат в основе принятого в 1954 г. Комиссией международного права проекта Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества [7, с. 61]. В вступном комментарии к статьям об ответственности государств Комиссия международного права на своей двадцать восьмой сессии в 1976 г. отметила, что «наказание руководителей государственного аппарата, которые развязали агрессивную войну или осуществили геноцид, не освобождает тем самым само государство от его собственной международной ответственности за такое деяние» [7, с. 60-61]. Данное решение достаточно принципиально и может послужить основой

¹ Исключение составляют 30-е годы XX в., когда теория уголовного права была поставлена на службу обоснования «законности», осуществляющихся в тот период репрессий. См.: Вышинский А.Я. Вопросы теории государства и права. – М. 1949. – С. 110-119; Он же. Речь государственного обвинителя – Прокурора Союза ССР тов. Вышинского А.Я. на процессе антисоветского «право – троцкистского блока». – М., 1938. – С. 59-61.

решения вопроса ответственности соучастников: физических и юридических лиц. О какой-либо «двойной» ответственности не может быть и речи поскольку каждый из соучастников ответственен за им содеянное.

Изложенное, представляется, дает основание для положительного решения проблемы об установлении ответственности юридических лиц и потребует несколько иначе взглянуть на отдельные уголовно-правовые институты и внести ряд корректив в уголовное законодательство. Каким образом это осуществить? Имеется два возможных варианта. С учетом того, что в уголовном законодательстве Республики Узбекистан появится новый субъект, к которому неприменимы признаки, необходимые для привлечения к уголовной ответственности предус-

мотренного законом субъекта – физического лица, необходимо иначе сформулировать целый ряд положений от оснований уголовной ответственности до мер наказаний и иных правовых последствий, что наводит на мысль о целесообразности формирования самостоятельного раздела Общей части УК. Однако представляется более предпочтительным иное решение, состоящее в том, что вполне возможно, выдержав уже имеющуюся структуру Кодекса, дополнить соответствующие статьи необходимыми положениями, относящимися к юридическим лицам. Этим проблемам будет посвящена следующая статья, в которой будет представлен авторский взгляд на механизм правовой регламентации уголовной ответственности юридических лиц.

Использованные источники

1. Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан, 1995, №3 (1227).
2. Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан, 1997, №2, ст. 54.
3. Взаимосвязь уголовного и административного права в правоприменительной деятельности органов внутренних дел. – М., 1990. – 92с.
4. Азим Шухрат Обид угли. Уголовно-правовые меры борьбы с вовлечением несовершеннолетнего в антисоциальное поведение: Автореф. дисс. докт. философии (PhD). – Ташкент, 2020. – 48с.
5. Злобин Г.А., Келина С.Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний // Проблемы правосудия в уголовном праве. – М., 1978. – С. 118.
6. Конституция Республики Узбекистан. – Т., 1994. – С. 17-18.
7. Решетов Ю.А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности. – М., 1983. – С. 126;
8. Решетов Ю.А. Нюрнбергский процесс и международное уголовное право. Нюрнбергский процесс и современность. – М., 1986. – С. 161-162.
9. Преступление и наказание: Комментарий к проекту Уголовного кодекса России // Под ред. проф. Н.Ф. Кузнецовой и проф. А.В. Наумова. – 1993. – С. 298.
10. Келина С.Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации // Уголовное право: новые идеи. – 1994. – С. 51.
11. HEVNI newsletter, 1993. June. – P.4.
12. Дубовик О.Л., Жалинский А.Э. Причины экологических преступлений. – М., 1988. - С. 74-80; Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды. – М., 1985. – С. 115-118; и др.
13. Устинов В.С. Отклики на проект опубликованного УК Российской Федерации // Государство и право, 1992. №6. – С. 89-90.
14. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису от 23.12.2017г. <http://uza.uz/posts/121467>
15. Козлова Н. Приступить к ликвидации. // Российская газета. 2015.24 марта.
16. Марат Ж.П. План уголовного законодательства. – М. 1951. – С.51.
17. Хейфец И.Я. Подстрекательство к преступлению. – М. 1914.- С. 1-18.
18. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. – М. 1988. – С. 100.
19. Вышинский А.Я. Вопросы теории государства и права. – М. 1949. – С. 110-119;
20. Вышинский А.Я. Речь государственного обвинителя – Прокурора Союза ССР тов. Вышинского А.Я. на процессе антисоветского “право – троцкистского блока”. - М., 1938.-С.59-61.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЙСТВУЮЩЕГО УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Рустам Кабулов

профессор Академии МВД Республики Узбекистан,
доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В статье на основе анализа современного состояния действующего уголовного законодательства страны определяется его соответствие общепризнанным принципам и нормам международного права и Конституции Нового Узбекистана. В нем максимально отражены величайшие достижения теории уголовного права, существенно восполнены пробелы уголовного закона, расширена сфера регулирования позитивных общественных отношений и применения альтернативных видов наказания к лишению свободы.

Ключевые слова: уголовная политика, дифференциация, индивидуализация ответственности, декриминализация, криминализация деяния.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING AMALDAGI JINOYAT QONUNCHILIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING HOZIRGI HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. Maqolada mamlakatning amaldagi jinoyat qonunchiligi holati tahlili asosida uning xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan tamoyillari va me'yorlari hamda Yangi O'zbekiston Konstitutsiyasiga muvofiqligi aniqlanadi. Unda jinoiy huquq nazariyasining eng yirik yutuqlari maksimal darajada aks ettirilgan, jinoiy qonundagi bo'shliqlar sezilarli darajada to'ldirilgan, ijobiy ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish sohasi kengaytirilgan hamda ozodlikdan mahrum qilishga alternativa bo'lgan jazo turlarini qo'llash imkoniyati oshirilgan.

Kalit so'zlar: jinoiy siyosat, differensiallashtirish, javobgarlikni individuallashtirish, dekriminalizatsiya, kriminalizatsiya.

THE CURRENT STATE AND PROSPECTS OF IMPROVING THE CURRENT CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract. Based on the analysis of the current state of the country's crime legislation, the article determines its compliance with the universally recognized principles and norms of international law and the Constitution of New Uzbekistan. It fully reflects the greatest achievements of criminal law theory, significantly fills the gaps in criminal legislation, expands the regulation of positive social relations, and broadens the application of alternative punishments to imprisonment.

Keywords: criminal policy, differentiation, individualization of liability, decriminalization, criminalization of acts.

Принятый на шестнадцатой сессии Верховного Совета Республики Узбекистан последнего созыва 22 сентября 1994 г. и вступивший в силу с 1 апреля 1995 г. новый Уголовный Кодекс Республики Узбекистан является крупным шагом в проведении судебно-правовой

реформы, совершенствования системы надежной защиты прав и свобод человека, демократизации и гуманизации национального уголовного законодательства. Он призван надежно обеспечивать охрану от преступных посягательств личности, ее прав и свобод, интересов общества и государства,

собственности, природной среды, мира, безопасности человечества, а также предупреждение преступлений, воспитание граждан в духе соблюдения Конституции и законов республики. Поэтому Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в Постановлении «О мерах по кардинальному совершенствованию системы уголовного и уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан» подчеркнул: «Создание эффективной системы уголовного и уголовно-процессуального законодательства является одной из приоритетных задач государства по обеспечению законности и правопорядка, надёжной защиты прав и свобод человека, интересов общества и государства, мира и безопасности» [1]. Глубоко раскрывая содержание принципов справедливости и верховенства закона в п. 14 Приложения №1 к Указу Президента Республики Узбекистан № УП-60 «Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» от 28 января 2022 года, особо указывает на: «Последовательное продолжение политики совершенствования уголовного, уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства, широкое внедрение принципа гуманности в систему уголовных наказаний и их исполнение» [2].

Приведенное концептуальное указание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева обусловлено объективными социально-политическими и экономическими условиями, закономерно вытекает из основополагающих принципов развития новой государственности и непосредственно направлено на постепенное сокращение карательных элементов и преобразование их в воспитательные; более широкой реализации принципа экономии репрессии, который должен проявляться в неуклонном сужении круга преступных деяний и смягчении уголовной ответственности на основе принципов законности, неотвратимости и справедливости; гуманизации уголовного

законодательства, сочетающейся с неотвратимостью ответственности и применением суровых мер за деяния, составляющие внешние и внутренние угрозы безопасности и правопорядку. Исходя из изложенного, необходимо выделить ряд приоритетных направлений уголовной политики, которые, как нам представляется, должны найти свое восприятие в процессе законотворческой деятельности в сфере развития уголовного законодательства.

Первое направление – дифференциация и индивидуализация ответственности. В этом блоке необходимо обратить внимание на следующие аспекты.

Во-первых, привести санкции статей Особенной части УК в соответствие с категорией преступлений, предусмотренных в его диспозициях.

Этот вопрос вызывает серьёзную озабоченность у населения, поскольку в действующем уголовном законодательстве УК Республики Узбекистан 1994 года, соразмерность наказания к тяжести преступления не разрешена на должном уровне. На эту проблему специально обращает внимание Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в Постановлении «О мерах по кардинальному совершенствованию системы уголовного и уголовно-процессуального законодательства», в котором в качестве одного из недостатков действующего уголовного законодательства указывается на «...несоразмерность санкций за совершение отдельных видов преступлений характеру и общественной опасности деяний» [3].

В этой связи, необходимо привести санкции статей Особенной части УК в соответствие с категорией преступления, предусмотренного в диспозиции. Так как должной системы санкций в действующем УК нет, поскольку она была «сломана» в процессе многократных обсуждений на разных уровнях при подготовке проекта УК в период 1993-1994 г.г., а также внесением неоднократных изменений и дополнений в дей-

ствующее уголовное законодательство. Так, например, купля-продажа человека путем его похищения, совершенная повторно или опасным рецидивистом либо по предварительному сговору группой лиц, образует квалифицированный вид торговли людьми и подлежит квалификации только по соответствующим пунктам ч. 2 ст. 135 УК, за которые согласно санкции этой же статьи УК предусмотрено лишение свободы от пяти до восьми лет. В то же время, лишь только за похищение человека по предварительному сговору группой лиц в соответствии с ч. 2 ст. 137 УК предусмотрено лишение свободы от пяти до десяти лет. Сравнительный анализ санкций этих статей УК позволяет сделать вывод о том, что наказание за торговлю людьми посредством их похищения определено без учета уровня характера и степени общественной опасности такого деяния в сравнении с уровнем опасности только похищения человека. Рассматриваемая проблема еще более ярко высвечивается в процессе сравнительного анализа санкции ч.ч. 3 ст.ст. 135 и 137 УК. И таких примеров немало, что обуславливает необходимость вернуться к научно обоснованной теории системы санкций в уголовном законодательстве, тщательному анализу и коррективу действующего уголовного законодательства.

Во-вторых, необходимо уточнить количество видов уголовных наказаний, что позволит более дифференцированно индивидуализировать ответственность.

В действующем уголовном законодательстве Республики Узбекистан предусмотрено десять видов наказания. Так, в соответствии со ст. 43 УК в их числе в качестве основных указаны: штраф, лишение определенного права, обязательные общественные работы, исправительные работы, ограничение по службе, ограничение свободы, направление в дисциплинарную часть, лишение свободы, пожизненное лишение свободы и в качестве дополнительного лишение воинского или

специального звания. Зафиксированная в действующем уголовном законодательстве система наказаний, с учетом внесенных в него изменений и дополнений, в целом отражает основные принципы современного уголовного права, в первую очередь принципы защиты законности, справедливости и гуманизма, а также основные тенденции противостояния преступности в наше время: усиление уголовно-правовых мер в борьбе с тяжкими и особо тяжкими (в особенности с насильственными) преступлениями, и ограничение принудительных мер связанных с лишением свободы, для менее опасных преступлений. Здесь необходим активный поиск новых видов наказаний, не связанных с лишением свободы к лицам, совершившим менее опасные преступления.

В-третьих, целесообразно увеличить количество альтернативных санкций и разрабатывать упрощенный порядок их применения. В основном это касается санкций, которые безальтернативно содержат такой вид наказания, как лишение свободы.

Увеличение количества видов альтернативных наказаний за совершение преступлений, не представляющих большой общественной опасности, менее тяжких и даже тяжких, вполне обосновано. Так как необходимость приспособиться к жестким условиям лишения свободы и как-то сохранить свою личность, неизбежно толкает осужденных к созданию в местах заключения неформальных организаций, противостоящих закону и администрации. Негативные стороны лишения свободы усиливаются тем, что учреждения по исполнению наказаний перегружены, а воспитательная работа возложена на людей, квалификация которых не позволяет рассчитывать на успех. В целях поддержания порядка используется неформальная организация осужденных, неоправданно ухудшающая положение большинства из них. В результате многие из осужденных убеждены, что в

процессе исполнения наказания попирается справедливость, а также убеждение сводит на нет даже ту воспитательную работу, которая фактически ведется. Создавшееся положение, порождающее высокий уровень рецидива среди освобожденных из мест лишения свободы, чревато беспорядками в самих учреждениях по исполнению наказаний и требует принятия неотложных мер.

Прежде всего, необходимо всемерно сузить круг деяний и лиц, за которые и к которым по закону возможно применить лишение свободы за счет существенного расширения применения других мер уголовно-правового воздействия. Это основная задача реформы уголовного права, которая, однако, получает дополнительные стимулы в виде существующих недостатков системы уголовной юстиции и особенно органов, исполняющих наказание. Именно поэтому Президент страны Шавкат Мирзиёев в п. 84 раздела 4.2 Указа Президента Республики Узбекистан №УП-158 Стратегия «Узбекистан - 2030» от 11.09.2023 г. конкретно указывает на «сокращение с 30 процентов до 20 процентов практики назначения наказания в виде лишения свободы» [4].

В-четвертых, обеспечить развитие института освобождения от уголовной ответственности в связи с примирением сторон и упростить механизм его применения.

Присутствие института примирения сторон в уголовном законодательстве стало олицетворением таких многовековых традиций народа, как милосердие и умение прощать. С момента введения названного института в уголовное законодательство количество статей, по которым допускается применение института примирения сторон, возросло с 26 (32 состава преступлений) до 46 (61 состав преступлений). Результаты проведенного кафедрой уголовного права Академии МВД Республики Узбекистан опроса ученых и практических работников страны позволяют констатировать, что освобождение виновных лиц от уголовной

ответственности в связи с примирением сторон является свидетельством огромного шага, сделанного в сфере гуманизации и либерализации уголовных наказаний [5].

С учетом сказанного и в целях повышения эффективности противодействия преступности посредством максимального использования позитивного потенциала примирения сторон, полагаем, что данный институт имеет определенный ресурс для своего дальнейшего совершенствования.

Заметим, что в ст. 66¹ УК приводится перечень составов преступлений, при совершении которых допускается применение института примирения сторон. Анализ этих составов преступлений позволяет констатировать, что все они относятся к категории преступлений, не представляющих большой общественной опасности. В соответствии с ч. 1 ст. 15 УК понятием последнего охватываются умышленные преступления, за которые предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок не свыше трех лет, а также преступления, совершенные по неосторожности, за которые предусмотрено наказание в виде лишения свободы не свыше пяти лет. Количество таких составов преступлений в действующем уголовном законодательстве гораздо больше, нежели тех, которые указаны в перечне ст. 66¹, и на сегодняшний день составляет около 46% от общего числа составов преступлений, предусмотренных в Уголовном кодексе. Поэтому, учитывая необходимость совершенствования юридической техники, конструкции уголовно-правовых норм, целесообразно вместо перечня преступлений, указанных в ст. 66¹ УК, использовать общий термин, который охватил бы все составы преступлений, относящихся к преступлениям, не представляющим большой общественной опасности.

Такой подход к решению вопроса непременно будет способствовать существенному расширению применения института примирения сторон и исключит организационно-

технические преграды для применения данного института судебными органами.

Общество не стоит на месте, а постоянно развивается, повышается правосознание и правовая культура граждан, что обуславливает осуществление дальнейшей либерализации уголовных наказаний. В этом аспекте в ст. 66¹ УК могут быть указаны не только категории преступлений, не представляющих большой общественной опасности, но и менее тяжкие.

На основании изложенного полагаем целесообразным изложить ч. 1 ст. 66¹ УК Нового Узбекистана в следующей редакции: «Лицо, совершившее преступление, не представляющее большой общественной опасности или менее тяжкое, может быть освобождено от уголовной ответственности, если оно признало свою вину, примирилось с потерпевшим и загладило причиненный вред». В этой связи возникает обоснованный вопрос: к каким положительным результатам может привести данное новшество?

Либерализация уголовных наказаний в Новом Узбекистане получит мощный импульс для дальнейшего развития. В сфере уголовно-процессуального законодательства существенно возрастет роль потерпевшего, при учете прав и законных интересов которого, лица, совершившие преступления, не представляющие большой общественной опасности или менее тяжкие преступления, будут освобождены от уголовной ответственности.

Кроме того, в обществе возникнут иные институты примирения, не связанные с уголовным процессом, и развитие правосудия Узбекистана получит новый импульс в направлении дальнейшего развития восстановительного правосудия.

В-пятых, увеличить количество и расширить сферы применения уголовно-правовых поощрительных норм. Реализация уголовной политики в области либерализации уголовных наказаний, безусловно, предполагает развитие института поощрительных норм.

Избрание пути либерализации уголовной политики нашим государством обусловило введение в ряд статей Особенной части Уголовного кодекса новых специальных уголовно-правовых поощрительных норм. Так, на практике положительно оценивается введение в УК поощрительной нормы о неприменении наказания в виде ограничения свободы и лишения свободы в случаях возмещения причиненного материального ущерба (ч.ч. 4 ст.ст. 167, 168, ч.5 ст. 185² УК) в трехкратном размере (ч.ч.4 ст.ст. 173, 175, 198 УК) или полное освобождение от уголовной ответственности (ч.ч.3 ст.ст. 180, 181, 181¹, ч.6 ст. 185² УК) при условии, если лицо впервые совершило преступление и оно в тридцатидневный срок со дня обнаружения преступления возместило причиненный материальный ущерб. Существование таких поощрительных правовых норм в уголовном законодательстве обусловлено стремлением законодателя восстановить правомочия собственника при одновременном стимулировании позитивного поведения субъекта права. Осуществление позитивного поведения в виде возмещения причиненного материального ущерба, как правило, свидетельствует о личностно-психологических процессах, направленных на исправление виновного, что позволяет судебным органам прийти к выводу о нецелесообразности назначения наказания в виде ограничения свободы или лишения свободы. Такой технический прием расширяет сферу уголовно-правовых отношений, в рамках которых возможно стимулирование позитивного поведения посредством предоставления возможности избежать неприменения наказания в виде ограничения свободы или лишения свободы.

Второе направление - декриминализация. В этом блоке следует выделить следующие аспекты.

Во-первых, исключить из числа уголовно наказуемых преступлений, условием ответственности которых является администра-

тивная преюдиция. Наличие в действующем уголовном законодательстве составов преступлений с административной преюдицией противоречит принципу справедливости. В этой связи осуществляется комплексный системный анализ действующих уголовно-правовых норм и их сопоставление с реальным состоянием правонарушаемости по этим нормам, что позволит оптимизировать ответственность уголовную, передав под административную, а возможно и имущественную и дисциплинарную ответственность за отдельные незначительные правонарушения [6].

Во-вторых, проводить полный анализ норм с бланкетной диспозицией с ревизией всех актов законодательства, на основании которых эти нормы применяются, для сужения круга нарушений, могущих повлечь уголовную ответственность, так как имеющиеся несоответствия между уголовным законодательством и другими отраслями законодательства непременно порождают расширенное их толкование и применение закона по аналогии. В результате допускается грубое нарушение законных интересов и прав человека. Так, по мнению Ташпулатова А.И. проводившего фундаментальное исследование по теме: «Уголовно-правовые принципы: теория и практика», за последние четыре с половиной года в отношении 3226 граждан были вынесены оправдательные приговоры, 16545 человек освобождены от уголовной ответственности из зала суда и с 31111 сняты необоснованные обвинения [7]. Полагаем, что многие из этих граждан изначально привлечены к уголовной ответственности в результате расширительного толкования и применения закона по аналогии. Сказанное обуславливает и дополнение ст.4 УК частью третьей следующего содержания: «применение уголовного закона по аналогии не допускается».

В-третьих, сократить вновь возросшие и имеющие тенденцию к увлечению специальные нормы, предусматривающие ответ-

ственность за частные случаи, охватываемые общими нормами; следует минимизировать на уровне уголовного законодательства разновидности конкурирующих норм. Необоснованное увеличение числа специальных норм загромождает Уголовный кодекс и непременно порождает ошибки при квалификации преступления.

В соответствии с теорией уголовного права специальные нормы могут быть изданы лишь в том случае, если имеет место существенно повышающие или снижающие обстоятельства ответственности или наказания за конкретные общественно опасные деяния. Естественно, в этих случаях размер и вид наказаний, установленных в санкциях общей и специальной нормы, должны существенно различаться. Кроме того, наличие в уголовном законодательстве конкурирующих норм обуславливает обязательное закрепление соответствующих правил квалификации преступления при конкуренции уголовно-правовых норм [8].

Третье направление - криминализация. В этом блоке необходимо выделить следующие аспекты.

Во-первых, привести действующее уголовное законодательство в соответствие международным договорам, к которым присоединился Узбекистан. Так, ст. 26 Конвенции ООН против коррупции от 31 октября 2003 года обязывает государств-участников этой Конвенции признать в качестве субъекта уголовной ответственности юридическое лицо. В этой связи, в Постановлении Президента Республики Узбекистан №ПП-3723 «О мерах по кардинальному совершенствованию системы уголовного и уголовно-процессуального законодательства» от 14 мая 2018 года указывается на установление уголовной ответственности «юридических лиц» [9]. Это обусловлено тем, что Новый Узбекистан характеризуется развитием корпоративных начал, возникновением и становлением всевозможных ассоциаций, союзов, обществ, корпораций и т.п. Выпол-

няя сложные и объёмные социальные функции, юридические лица нередко выходят за рамки дозволенного и во всех этих случаях вмешательство уголовного закона приобретает существенное практическое значение. Несомненно, что конкретные общественно опасные действия совершают физические лица, однако принимаемые ими решения в виде соглашений, договоров и прочее, является обязательными для этого юридического лица в целом. В этой связи, вполне правомерно и социально обусловлено перенести правовые последствия общественно опасных действий физических лиц на юридическое лицо, как это предусмотрено в гражданском законодательстве. Отметим, что введение ответственности юридических лиц не исключает ответственности физических лиц. Несомненно, что меры уголовно-правового воздействия должны существенно отличаться от мер, применяемых к физическим лицам. Поэтому для них должны быть предусмотрены такие виды наказания, как штраф, приостановление, ограничение или прекращение деятельности юридического лица [10].

Во-вторых, необходимо обновить правовую основу борьбы с преступлениями в сфере информационных технологий. Аксиоматично, что преступления в сфере информационной технологии носят международный характер и борьба с ними осуществляется на основании Будапештской Конвенции по киберпреступлениям от 23 августа 2001 года [11], Европейской Конвенции о защите физических лиц при автоматизированной обработке персональных данных от 28 января 1981 года [12]. Заметим, что указанные международно-правовые акты значительно устарели и не охватывают весь объем сил и средств борьбы с преступлениями в сфере информационных технологий, и это является одной из главных причин роста этой группы преступлений, что обуславливает разработку и принятие единой Конвенции ООН «О борьбе с преступлениями в сфере инфор-

мационной безопасности». Данный правовой акт должен быть основополагающим, содержать в себе комплекс четко вырабатанных на основе ранее принятых международных актов, правил, предусматривающих общие принципы, борьбы с преступлениями информационной безопасности, вопросы гражданской, административной и уголовной ответственности, механизм международного сотрудничества по противодействию этим преступлениям, а также подготовка и повышение квалификации сотрудников правоохранительных органов [13]. Принятие единого международного акта непременно будет способствовать своевременному реагированию и осуществлению оперативно-розыскных мероприятий, мер по расследованию, раскрытию преступления и привлечению к ответственности виновных лиц, а также качественному отправлению правосудия во всех странах мира.

В-третьих, систематизировать преступления, связанные с религиозным экстремизмом, которые представляют в современных условиях повышенную опасность для общественной безопасности и общественному порядку. Систематизация указанных преступлений обеспечить единообразное применение уголовного законодательства и способствует разработке эффективных мер предупреждения этой группы противоправных деяний [14].

В заключение необходимо отметить, что сформулированные нами предложения и рекомендации, направленные на совершенствование современного уголовного законодательства, в случае их учёта в законотворческой деятельности соответствующих органов, несомненно, обеспечат надежную защиты прав и свобод граждан, интересов общества и государства, и реализацию задач, содержащихся в Указах Президента Республики Узбекистан «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» и Стратегии «Узбекистан – 2030».

Использованные источники

1. <https://lex.uz/ru/docs/3734183>.
2. <https://lex.uz/ru/docs/5841077>.
3. <https://lex.uz/ru/docs/3734183>.
4. <https://lex.uz/ru/pdfs/6600404>.
5. Пайзиев Д.Ю. Совершенствование института освобождения от ответственности в связи с примирением: Автореф. дис. ... д-ра философии по юридическим наукам. - Т., 2021. - С. 29-34.
6. Вопрос исключения из Уголовного кодекса составов преступлений с административной преюдицией рассматривается и обосновывается также другими учеными. См. подробнее: Холиков Ф. Жиноят ҳуқуқий сиёсатда маъмурий преюдицияга эга бўлган жиноят нормаларини декриминализация қилиш масалалари // Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук. - 2023. - Т.3. - №3. - С. 192-199.
7. Ташпулатов А.И. Уголовно-правовые принципы: теория и практика: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук (DSc). - Т., 2023. - С. 43-44.
8. Кабулов Р. Некоторые вопросы квалификации преступлений при конкуренции уголовно-правовых норм // «Одиллик мезони» илмий-амалий, ҳуқуқий журнал. Судьялар олий мактаби. - 2019. - №1. - С. 50-55.
9. <https://lex.uz/ru/docs/3734183>.
10. Кушбаков Д.М. Уголовно-правовая характеристика субъекта преступления и его особенности: Автореф. ... д-ра философии (PhD) по юрид. наукам. - Т., 2021. - С. 40-42.
11. Конвенция о преступности в сфере компьютерной информации ETS N 185 (Будапешт, 23 ноября 2001 год) <https://base.garant.ru/4089723>.
12. Европейская конвенция о защите физических лиц при автоматизированной обработке персональных данных. Страсбург, 28 января 1981 года <https://base.garant.ru/2559798...>
13. Расулев А., Саъдуллаев Г. Вопросы международного сотрудничества по противодействию киберпреступлениям // in Library. – 2021. – Т. 21. – №. 1. – С. 81-84.
14. Бердиалиев Б.Э. Криминологические аспекты преступлений против общественного порядка и совершенствование их предупреждения // Автореф. ... д-ра философии (PhD) по юрид. наукам. - Т., 2024. - С. 32-44.

SUN'IY INTELLEKT VA ROBOTLASHTIRISH: JINOYAT QONUNCHILIGINI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Otajonov Abrorjon Anvarovich

Toshkent davlat yuridik universitetining Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish kafedrası mudiri, yuridik fanlar doktori, professor

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt tushunchasiga oid nazariy qarashlar tahlil qilingan, uning ta'rifi shakllantirilgan, u bilan bog'liq holda sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishlar uchun jinoiy javobgarlik belgilash hamda kelgusida jinoyat qonuni normalarini takomillashtirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, jinoyat subyekti, robot, javobgarlik, sun'iy intellekt javobgarligi, sun'iy intellektdan foydalangan holda sodir etilgan jinoyatlar, kiberjinoyat.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И РОБОТИЗАЦИЯ: ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Аннотация. В данной статье проанализированы теоретические взгляды на понятие искусственного интеллекта, сформулировано его определение, разработаны предложения, направленные на установление уголовной ответственности за связанные с ним общественно опасные деяния и дальнейшее совершенствование норм уголовного законодательства.

Ключевые слова: искусственный интеллект, субъект преступления, робот, ответственность, ответственность искусственного интеллекта, преступления с применением искусственного интеллекта, киберпреступление.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ROBOTIZATION: PROSPECTS FOR IMPROVING CRIMINAL LEGISLATION

Abstract. In this article analyzes theoretical perspectives on the concept of artificial intelligence, formulates its definition, and develops proposals aimed at establishing criminal liability for related socially dangerous acts and further improving criminal legislation norms.

Keywords: artificial intelligence, subject of crime, robot, liability, liability of artificial intelligence, crimes with the use of artificial intelligence, cybercrime.

Im-fan va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal taraqqiy etib borayotgan bugungi sharoitda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida davlat va jamiyat boshqaruvi, iqtisodiyot, sanoat, ijtimoiy himoya, ta'lim, tibbiyot, bandlik, qishloq xo'jaligi, mudofaa, xavfsizlik, turizm va boshqa sohalarda sun'iy intellekt imkoniyatlaridan keng foydalanish urfga kirmoqda. O'zbekistonda ham ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy

intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishiga erishish hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo'llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlashga qaratilgan ishlar jadal ravishda olib borilmoqda.

Xususan, mamlakatimizda 2030-yilga qadar sun'iy intellekt asosida yaratilgan dasturiy mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlar hajmini 1,5 milliard AQSH dollariga yetkazish, sun'iy intellekt asosida ko'rsatilayotgan xizmatlar ulushini 10 foizga va bu yo'nalishda faoliyat yurituvchi ilmiy laboratoriyalar sonini 10 taga yetkazish, yuqori quvvatli hisoblash serverlarini ishga tushirish, Hukumatning sun'iy intellektga tayyorlik indeksida (Government AI Readiness Index) O'zbekistonni birinchi 50 talik davlatlar qatoriga kirishiga erishish ustuvor vazifa etib belgilangan. Shu bois mamlakatimizda kelgusida sun'iy intellekt texnologiyalari bank, moliya, soliq, bojxona, sog'liqni saqlash, qishloq xo'jaligi, transport, energetika sohalarida faol joriy etiladi.

Ma'lumki, yaqin-yaqingacha kundalik hayotimizda va ishlab chiqarishda robotlar, nobiologik neyron tarmoqlari va sun'iy intellektdan foydalanishga erishib bo'lmaydigan hodisa sifatida qaralar edi. Biroq, inson faoliyatining yildan yilga axborotlashuvi va avtomatlashuvi bu boradagi tasavvurlarni haqiqatga aylantirmoqda. Shu bilan birga, fan-texnika taraqqiyotining mazkur jarayonlari insoniyatga nafaqat foyda, balki muayyan xavf-xatarlarni ham keltirib chiqarishi mumkinligini alohida ta'kidlash kerak. Chunonchi, guvohi bo'layotganimizdek, so'nggi paytlarda sun'iy intellekt qarorlarining noadekvatligi va xavfli oqibatlari to'g'risida ommaviy axborot vositalari va Internet tarmoqlarida tobora ko'proq yoritilib, bu bilan bog'liq bo'lgan jamoatchilik munozaralari shiddatli tus olmoqda. Bu esa, aybdorlarni jazolash va boshqa masalalar yuzasidan qator savollarni ham keltirib chiqarmoqda. Masalan, sun'iy intellekt inson omilisiz mustaqil qarorlar qabul qila oladimi? Sun'iy intellekt tomonidan sodir etilgan qonunga xilof qilmishlar va ularning oqibatlari uchun kim javobgar bo'lishi kerak? Sun'iy intellekt qilmishlari tufayli jinoiy oqibat ro'y berganda, uning o'zini jinoyat subyekti sifatida jazolash kerakmi yoki u faqat jinoyat predmeti yoki vositasi maqomida qoladimi? Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan ixtirolarga nisbatan mualliflik huquqi kimga tegishli bo'ladi?

Albatta, bunday savollarni davom ettirish mumkin. Shu sababli ham, dastavval sun'iy intellektning ijtimoiy xavfli xususiyatlarini baholab olish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Binobarin, sun'iy intellekt ishtirok etadigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish doirasida u tomondan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik muammolari bugungi kunda o'z yechimini kutayotgan dolzarb masalalardan sanaladi. Biroq, tan olishimiz kerakki, hozirda huquqiy jihatdan sun'iy intellektdan foydalanish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlar yetarli darajada tartibga solinmagan, u bilan bog'liq ijtimoiy xavfli qilmishlar uchun javobgarlik masalasi qonunan hal etilmagan. Shunga qaramay, mamlakatimizning jinoyatga oid huquqiy doktrinasida hozirgi kunda aynan sun'iy intellekt jinoiy javobgarligi muammolarini o'rganishga oid maxsus tadqiqotlar o'tkazilmagan.

Milliy jinoyat qonunida sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalangan holda yoki uning o'zi tomondan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishlar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi jinoyat tarkiblari mavjud emas. Ammo, bu sun'iy intellektdan foydalanib jinoyat sodir etgan shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish imkoniyati yo'q ekanligini anglatmaydi, chunki mazkur holat jinoyat qonunida tan olingan jinoyatning yagona subyekti bo'lgan jismoniy shaxslarning faoliyati bilan bog'liq holda hal etiladi. Biroq, bu yerda asosiy muammo sun'iy intellektning inson aralashuvisiz mustaqil qaror qilishi natijasida kelib chiqadigan jinoiy oqibatlar uchun javobgarlik muammolarida hisoblanadi, chunki bu borada hozircha yagona to'xtamga kelinmagan.

Shubhasiz, texnologik taraqqiyot rivojlanishining hozirgi holatini hisobga olsak, yaqin kelajakda sun'iy intellekt imkoniyatlari sezilarli darajada oshishi va murakkablashishi mumkin. Xususan, bu borada professor N.Bostromning ta'kidlashicha, 2040-yilga kelib sun'iy intellekt va insonning fikrlash jarayonlaridagi o'xshashlik taxminan 50 foizga teng bo'ladi, 2075-yilda esa, ularning fikrlash jarayonlarini ajratib bo'lmaydi, o'xshashlik 95 foizga yetadi [3; 187-b.]. Ammo, hozirgi texnologik rivojlanish sur'atlari bu jarayonni yanada tezlashtirmoqda. Shuning

uchun ham N.Bostrom va A. Sandberg yangi tadqiqotlarida ushbu prognoz ko'rsatgichlarini oldinga tomon o'zgartirishgan [23; 146-b.]. Albatta bunday taxminlar, sun'iy intellekt texnologiyalari taraqqiyotiga uzviy bog'liq holda sun'iy ong etikasi va javobgarlik muammolarini hal etishni taqozo etadi.

Sun'iy intellektning ijtimoiy xavflilik xususiyatini baholashda uning inson aralashuviz mustaqil qarorlar qabul qilish imkoniyati mavjudligini e'tiborga olish muhim sanaladi. Vaholanki, texnika rivojlanishning hozirgi bosqichida sun'iy intellektdan foydalanish bilan bog'liq ijtimoiy xavfli qilmishlarning yuz berishi bugun kun amaliyotidayoq uchramoqda. Masalan, firibgarlar sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanib, ovozingizni o'g'irlashi mumkin. Bunda ularga sizning ovozingizdan namuna olish uchun bir necha soniya yetarli bo'ladi. Keyin neyron tarmoq qolgan hamma ishni o'zi amalga oshiradi. Natija ovoz asl holatdan deyarli farq qilmaydi, firibgarlar sizning nomingizdan do'stlaringiz va oilangizni osongina aldashlari mumkin, shuningdek sun'iy intellekt taniqli insonlar, rahbarlarning ovozlari klonlashtirish orqali odamlarning sha'ni va qadr-qimmatini obro'sizlantirmoqda, o'zgalar mulkini talon-toroj qilmoqda. Bundan nafaqat odamlar, balki turli korxonalar ham jabr ko'rmoqda.

Sun'iy intellektning ijtimoiy xavfliligi haqida yana gapiradigan bo'lsak, AQSHdagi tibbiy muassasalardan birida ro'y bergan voqeani eslash o'rinli. Bunda, tibbiyot muassasasiga yuqori harorat (selsiy bo'yicha 40 daraja), suvsizlanish va umumiy holsizlik holatida bo'lgan bir yoshli bola olib kelingan. Unga maxsus sun'iy intellekt yordamida gripp tashxisi qo'yilib, og'riq qoldiruvchi dorilar va suyuqlik yuborish usulida davolash muolajasi tayinlangan hamda tibbiyot xodimlari ushbu davolash tartibiga qat'iy rioya qilgan holda harakat qilishgan, biroq besh soat o'tib, bola vafot etgan. Murda tekshirilganda, sun'iy intellekt bolaga noto'g'ri tashxis qo'yganligi, uning o'limiga bakterial infeksiya sabab bo'lganligi aniqlangan [9; 84-b.].

Bundan tashqari, Massachusetts texnologiya universitetida 2016-yil boshida "Moral

Machine" ("Avtomobil uchun etika") tadqiqoti ishga tushirilib, uning doirasida maxsus veb-sayt yaratilgan. Unda haydovchisiz boshqariladigan avtomobil foydalanuvchisi uchun turli senariylar bilan vaziyatlar modellashtirilgan va favqulodda vaziyatlarda, masalan, fojiasi muqarrar bo'lgan vaziyatda birinchi navbatda kimning hayotini qurbon qilish mumkinligini tanlash imkoniyati berilgan. Bunday model-lashtirish muayyan tadqiqot natijalariga asoslangan bo'lib, tadqiqotda qatnashgan respondentlarning ko'p qismi bergan javoblarida bunday sharoitda hayvonlarni emas odamlarni, keksalarni emas yoshlarni qutqarish kerak [2; 142-b.] ligi ta'kidlangan. Shu sababli dasturlashtirish tartibiga ko'ra, favqulodda vaziyatlarda sun'iy intellekt mustaqil ravishda qaror qabul qilishi uchun unda irodaviy tanlov yuz beradi. Masalan, haydovchisiz boshqariladigan avtomobil yo'lni noto'g'ri joydan kesib o'tayotgan piyodani to'qnashuvdan qochishga uringani uchun, uni xavf manbasi deb baholab urib yuborgan [22].

Sun'iy intellektning ijtimoiy xavfli jihatlaridan yana biri – undan g'arazli yoki boshqa past niyatlarda yoxud aynan jinoyat sodir etish uchun maxsus yaratilishi mumkinligi hisoblanadi. Masalan, dronlardan narkokuryer sifatida yoki terrorchilik harakatlarini amalga oshirish uchun yoxud boshqa g'arazli maqsadlarda foydalanish mumkin. Hozirgi kunda guvohi bo'layotganimizdek, sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanishda katta yutuqlarga erishilmoqda, xususan, Yandeks kompaniyasi ulardan allaqachon foydalanishni yo'lga qo'ygan. Davlat va tijorat tuzilmalari kunduzi ham, kechasi ham suratga olish imkoniyatiga ega bo'lgan videokamera, mikrofon, ovoz va tasvirlarni masofadan uzatish qurilmalaridan faol foydalanishmoqda. Bugun, sezdirmasdan binolarga kirib borish, suratga olish va boshqa imkoniyatlarga ega bo'lgan sun'iy intellekt yordamida boshqariladigan robotlar ishlab chiqilgan. Chunonchi, professor R. Arkin o'z tadqiqotlarida sun'iy intellektdan jinoiy maqsadlarda foydalanish ehtimoli bo'lgan jiddiy axloqiy xavflar mavjudligi [23] to'g'risida fikrlarini bildirib o'tgan.

Demak, aytish mumkinki, sun'iy intellektdan nazoratsiz foydalanish yoki uning mustaqil ravishda qaror qabul qilish imkoniyatlari insoniyat uchun xavfli oqibatlarini ham keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois, nazarimizda, sun'iy intellektning jinoiy-huquqiy ta'rifini ishlab chiqish, undan foydalangan holda yoki u tomondan mustaqil sodir etiladigan ijtimoiy xavfli qilmishlar uchun javobgarlik va u bilan bog'liq qilmishlarni kvalifikatsiya qilish muammolarini aniqlash hamda jinoyatlarning obyektiv va subyektiv belgilarini tahlil qilishni taqozo etadi.

Bugungi kunda yuridik adabiyotlarda "sun'iy intellekt" tushunchasi turlicha ta'riflanadi. Jumladan, S.S. Bozorov sun'iy intellektga muqobilik, qobiliyat va imkoniyatlarni hisobga olgan holda ta'rif beradi. Uning fikricha, sun'iy intellekt deganda, ishlab chiquvchisi tomonidan belgilanadigan imkoniyatlarga ega to'liq yoki qisman muqobil holda o'zini o'zi boshqaradigan kompyuter-apparat-dasturiy virtual yoki kiberfizik, shu jumladan bio-kibernetik tizim [4] tushuniladi. Sh.K. Matchanovning qayd etishicha, sunniy intellekt – bu kompyuter yoki axborot tizimiga insonning fikrlash faoliyatini amalga oshirishga imkon beruvchi texnologiya [17; 4-b.]. Ammo, ushbu ta'riflar, nazarimizda, sun'iy intellekt mazmunini to'liq ochib bermaydi, chunki ularda muhokama qilinayotgan masalaning huquqiy jihatlariga e'tibor qaratilmagan.

Bundan tashqari, bu borada O.N. O'rinkulov va R.F. Xudoyberdiyevning yozishicha, sun'iy intellekt insonning mantiqiy va ijodiy funksiyalarini bajaruvchi intellektual sun'iy tizim [29; 161-b.] hisoblanadi. B.Shumsutdinov, sun'iy intellektga inson bajara oladigan turli mantiqiy, ijodiy va boshqa amallarni bajarishga mo'ljallangan, muayyan algoritmlardan iborat bo'lgan dasturiy tizim [31; 23-b.], deb ta'rif beradi. Shuningdek, V.N. Sinelnikova va O.V. Revinskiyning ta'kidlashlaricha, sun'iy intellekt inson tomonidan yaratilgan va yangi axborot yoki o'z faoliyatining obyektiv ifodalangan natijalarini yaratish imkoniyatiga ega bo'lgan kompyuter dasturidir [26; 18–19-b.]. M. Negnevitskiy sun'iy intellekt deganda, nafaqat oldindan belgilangan algoritim

bo'yicha harakat qilishga, balki insonga xos fikrlash funksiyalarni ham amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lgan dasturiy majmuani [20] tushunadi.

Shu o'rinda, nazarimizda, sun'iy intellektning huquqiy tabiatini tushunish uchun unga normativ hujjatlarda ta'rif berilgan-berilmaganligiga ham e'tibor qaratish muhim hisoblanadi. Garchi, milliy qonunchiligimizda yaqin vaqtlargacha "sun'iy intellekt" atamasiga normativ ta'rif berilmagan edi. 2024-yilning oktyabr oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-358-son qarori bilan "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi" tasdiqlandi. Ushbu strategiyaning 1-bobi 5-qismida, sun'iy intellekt deganda, insonning bilim va ko'nikmalariga taqlid qilish imkonini beruvchi (shu jumladan, mustaqil ravishda o'rganish va yechimlarni izlash) hamda aniq vazifalarni bajarishda inson aqliy faoliyati natijalari bilan taqqoslanadigan natijalarni olish imkonini beradigan texnologik yechimlar majmui [28] tushunilishi belgilandi.

Madomiki, sun'iy intellektga berilgan ushbu va boshqa nazariy ta'riflar, umuman sun'iy intellektning mohiyatini aks ettiradi, biroq ular, nazarimizda, yuridik texnika talablariga to'liq javob bermaydi. Ular kazuistik, ortiqcha yoki haddan tashqari keng tarzda ta'riflangan bo'lib, muammoning texnik va huquqiy jihatlarini umumlashgan holda mujassamlashmagan. Shu sababli, bizningcha, sun'iy intellekt atamasiga quyidagicha ta'rif berish maqsadga muvofiq: sun'iy intellekt – insonning fikrlash faoliyatiga o'xshash, eslab qolish, tahlil qilish, baholash, vazifalarga yechimlar izlash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lgan dasturlashtirilgan tizim.

Ushbu ta'rifda ilgari surilgan belgilarning ijobiy tomoni, fikrimizcha, quyidagilarda ifodalanadi: ta'rifda berilgan «insonning fikrlash faoliyatiga o'xshash, eslab qolish, tahlil qilish, baholash, vazifalarga yechimlar izlash va mustaqil qaror qabul qilish» belgisi sun'iy intellektning o'z tabiatiga ko'ra, axborot va ma'lumotlarni muqobil holda tahlil qilib, mustaqil qaror qabul qilishi mumkinligini nazarda tutadi.

Unda, insonning fikrlashiga xos bo'lgan fazilatlar aks ettirilgan. Chunonchi, inson miyasi hujayralar va organik to'qimalardan iborat bo'lib, ular gormonlar yordamida o'zaro aloqaga kiradi va tegishli instinktlar yordamida avtomatik ravishda tafakkur qiladi va qarorlar qabul qiladi. Sun'iy intellektidagi neyrotarmoqlar ham miya-dagi hujayralar va ularning faoliyatiga taqlid qilib yaratilgan, unda organik qismlar o'rniga dasturiy ta'minot va boshqa raqamli neyron mahsulotlari ishlaydi. Shuning uchun, sun'iy intellekt qonun bilan qo'riqlanadigan obyektlarga zarar yetkazishi yoki zarar yetkazish real xavfini keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan texnologik jihatdan dasturlashtirilgan matematik model va algoritmlar tizimiga asoslangan bo'ladi. Mazkur belgilarning sun'iy intellekt tushunchasida inobatga olinishi uning yuridik tabiatini tushunishga imkon beradi.

Nazarimizda, jinoyat qonunining o'zida sun'iy intellekt tushunchasiga huquqiy ta'rif berish shart emas, chunki jinoyat qonuni normalarini tartibga solishning blanket xususiyati orqali muayyan atamaning ma'nosini ochib berish uchun boshqa hujjatga havola qilish mumkin. Shuning uchun ham sun'iy intellektning huquqiy ta'rifini axborotlashtirish sohasini tartibga soluvchi maxsus qonunchilikda berish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shu bilan birga, yuqorida ta'kidlaganimizdek, biz ko'rib chiqayotgan muammo nuqtayi nazaridan yana bir jihatga e'tibor qaratish muhim, ya'ni sun'iy intellekt qatnashgan holatlar uchun jinoiy javobgarlik asoslarini muhokama qilish. O'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 16-moddasi 2-qismida, ushbu Kodeksda nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo'lgan qilmishni sodir etish javobgarlikka tortish uchun asos bo'lishi ko'rsatilgan. Ayni paytda, jinoyat tarkibining alomatlari, uning obyektiv va subyektiv belgilarini ifodalaydi. Shundan kelib chiqib, muhokama qilinayotgan masala bo'yicha, avvalo, uning obyektiv belgilarini ko'rib chiqamiz.

Sun'iy intellektni jinoiy javobgarlikka tortish imkoniyatini baholash uchun bunday tizim

amalda bevosita yoki bilvosita jinoyat qonuni bilan taqiqlangan ijtimoiy xavfli qilmishlarni sodir etish imkoniyatiga ega yoki ega emasligini aniqlash muhim. Zero, amaliyotning ko'rsatishicha, sun'iy intellekt faoliyati obyektiv ravishda jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkaza oladi. Masalan, haydovchisiz boshqariladigan transport vositasi tegishli qoidalarini buzgan taqdirda, yo'l harakati xavfsizligini, axborot tizimlarini buzishda dasturlashtirilgan neyron tarmog'i faoliyati axborotlashtirish, mulk, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari sohasidagi ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkaza oladi. Yuqorida sun'iy intellekt bilan bog'liq sodir etilgan ayrim vaziyatlarni bayon qilganmiz. Bunga yana bir misol, bu Jon Kingtonning ishlarida keltirilgan. Xususan, unda, mototsikl ishlab chiqarishda qatnashayotgan robot ishchilardan birini xavf manbai deb noto'g'ri baholab, gidravlik "qo'l"dan foydalanib, uni yondosh uskunaga bosib, o'ldirgan [11; 272-b.]. Bundan ko'rinib turibdiki, sun'iy intellekt faoliyati ijtimoiy xavfli va jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi mumkin.

Shuningdek, sun'iy intellektni o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda baholasak, uning texnologiyasi jinoyat qonuni bilan taqiqlangan ijtimoiy xavfli qilmishlarni sodir eta olishi mumkin. Masalan, sun'iy intellekt tomonidan yo'l harakati xavfsizligi qoidalarini buzishdan tashqari, ijtimoiy xavfli oqibatlar tibbiyotda – sun'iy intellekt dasturlarining zarur darajada ishlamasligi natijasida; qishloq xo'jaligida – haydovchisiz boshqariladigan qishloq xo'jaligi texnikasi tomonidan yetkazilgan vayronagar-chiliklar tufayli; mudofaa sohasida – dushmani yo'q qilishga mo'ljallangan harbiy qurilmalar tizimidagi xatolik sababli yuz berishi mumkin. Aytaylik, agar sun'iy intellektning rivojlangan tizimi antropomorf tanani (insonga xos sifatlarni o'zida mujassam etgan holda yaratilgan personaj) boshqaradigan bo'lsa, u holda Jinoyat kodeksi Maxsus qismining har qanday moddasida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etishi mumkin.

Biz muhokama qilishimiz kerak bo'lgan navbatdagi masala jinoyat tarkibining subyektiv belgilari hisoblanadi. Texnik jihatdan sun'iy intellektning xulq-atvor algoritmi inson tomonidan modellashtiriladi va ishlab chiqaruvchi tomonidan belgilangan algoritmlarga asoslanadi. Jismoniy shaxsdan farqli o'laroq, sun'iy intellektning ayb mazmuni texnik jihatdan o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Bu esa, nafaqat huquqiy va psixologik bilimlarni, balki kibernetika va informatika sohasidagi bilimlarni ham bilish zaruratini keltirib chiqaradi. Garchi, mustaqil qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqishda uni idrok etish mexanizmi tabiiy jarayonlarnikiga o'xshash tizim sifatida yaratiladi. Biroq, sun'iy intellektning idrok etish jarayoni insonnikidan tubdan farq qiladi. Sun'iy intellektda his-tuyg'u, fikrlash, anglash, o'z harakatlarini ongli ravishda idora qilish kabi belgilar bo'lmaydi. Sun'iy intellektning idrok etish va qarorlar qabul qilish imkoniyatlari mavjud ma'lumotlar tahlili va umumlashtirish natijalari asosida harakatga keltiradigan dasturlash jarayoni bilan bog'liq bo'ladi.

Shuning uchun ham sun'iy intellekt texnologiyasi xatolik bilan ishlab, ijtimoiy xavfli oqibat keltirib chiqarganda uni, avvalo, inson omili bilan aloqadarligini aniqlash lozim bo'ladi. Chunki, sun'iy intellekt texnologiyasi xato ishlashining asosiy sabablardan biri undagi dasturiy ta'minotning mukammal emasligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bois, agar dastur yaratuvchilari sun'iy intellekt yo'l qo'yishi ehtimoli bo'lgan xatoliklarni oldindan ko'ra olsa, kelib chiqqan oqibat uchun albatta uning ishlab chiquvchilari javobgarlikka tortilishi kerak.

Darhaqiqat, hozirgi kunda sun'iy intellekt javobgarligi masalasi olimlar va mutaxassislar o'rtasida turli bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda. Kezi kelganda aytish kerakki, Gonkongning Hanson Robotics kompaniyasi mutaxassisi D.Xenson tomonidan ishlab chiqilgan odamsimon robotga Saudiya Arabistoni Qirolligi fuqaroligining berilishi [18; 62-b.], bu boradagi bahslarni yanada kuchaytirdi. Xususan, N.Nevyans sun'iy intellektni jinoyat huquqining mustaqil subyektiga aylantirish g'oyasini asos-

siz [21; 15-b.] deb hisoblaydi. Ammo, ushbu fikrga qarama-qarshi tarzda, F.V.Ujov "dasturiy ko'rsatmalardan qat'i nazar, xulq-atvor algoritmini tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lgan sun'iy intellektning javobgarligi masalasini huquqiy tartibga solish zarur", deb yozadi va fikrini davom ettirib, «o'ylab ko'rish kerak – mustaqil qarorlar qabul qila oladigan sun'iy intellektga qanday huquqlar berilishi kerak? Uni nimadan boshlash to'g'ri bo'ladi? Albatta, ishni huquqning yangi subyektini yaratishdan boshlash kerak» [27; 358-b.], deydi.

Shuningdek, J.Kopfsteinning ta'kidlashicha, sun'iy intellekt uchun deaktivatsiya, qayta dasturlash yoki jinoyat subyekti maqomini berish kabi maxsus jazo turlari nazarda tutilishi kerak, bu esa huquqiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari uchun ogohlantirish vazifasini o'taydi [12]. Xuddi shunday fikrni I.N. Mosechkin ham qo'llab-quvvatlaydi, u sun'iy intellektni "qayta tarbiyalash" "faqat uni to'liq qayta dasturlash yoki mashinani utilizatsiya qilish" orqali amalga oshirilishi mumkinligini e'tirof etadi. Uning yozishicha, jinoyat qonunida "sun'iy shaxs" atamasini mustahkamlash kerak, chunki u jismoniy va yuridik shaxs kabi al-laqachon mavjud bo'lgan subyektlar ro'yxatini samarali to'ldiradi va kelajakda "jismoniy va sun'iy shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladi", degan qoidani aks ettiradi [19; 463-b.]. Biroq, nazarimizda, sun'iy intellekt rivojlanishining hozirgi holati va uning inson faoliyatidagi rolini hisobga olsak, hozirgi kunda ushbu tizimni to'g'ridan-to'g'ri jinoiy javobgarlikka tortish mantiqsiz hisoblanadi.

So'nggi vaqtlarda Yevropa Ittifoqida haydovchisiz boshqariladigan avtomobillar bilan bog'liq qator fojiali hodisalar ko'paygandan so'ng robotlarga huquqiy maqom berish va natijada elektron shaxsni javobgarlikka tortish imkoniyati keng muhokama qilina boshlandi. Shu munosabat bilan, Yevroparlament 2017-yil 16-fevralda "Robototexnika to'g'risidagi fuqarolik huquqi me'yorlari haqida"gi [5; 10-b.] rezolyutsiyasini qabul qildi va unga muvofiq robototexnika va sun'iy intellekt bo'yicha maxsus

Yevropa agentligini tashkil etish; aqlli avtonom robotning me'yoriy ta'rifini ishlab chiqish, robotlarning barcha turlari uchun tasniflash tizimi bilan birgalikda ro'yxatga olish tizimini yaratish; xavf-xatarlarning oldini olish uchun ishlab chiqaruvchilar zimmasiga qat'iy majburiyatlar va xavfsizlik kafolatlariga oid talablarni shakllantirish; robotlardan foydalanadigan yoki ularga ehtiyoj sezadigan kompaniyalar uchun ulardan foydalanishning umumiy qoidalarini yaratish masalalari bo'yicha tegishli choralar belgilandi [22; 138-b.]. Bunda, albatta, mazkur rezolyutsiyadagi robotlarga huquqiy maqom berish masalasi alohida qiziqish uyg'otadi.

Aslida, elektron shaxsning huquqiy maqomi, jismoniy shaxsnikidan tubdan farq qiladi. Shu bois, bir guruh mualliflar sun'iy intellektni jismoniy shaxs huquqlaridan farq qiladigan alohida, o'ziga xos nostandart belgilarga ega bo'lgan shaxs sifatida qabul qilish kerak [1; 22-b; 10; 14-b; 13; 454-b], degan fikrni ilgari surishadi. Biroq, biz mavjud huquqiy voqelik doirasida hozirgi kunda sun'iy intellektga huquq subyekti sifatida va hattoki unga cheklangan maqomni ham berish mumkin emas, deb hisoblaymiz. Ya'ni, hozircha milliy jinoyat qonuni doirasida sun'iy intellektning huquq va majburiyatlarini belgilash orqali uni jinoyat subyekti sifatida tan olib bo'lmaydi, chunki jinoyat subyekting asosiy belgisi – uning aqli rasoligi, o'z qilmishining xususiyati va ijtimoiy xavfini anglashi va ularni boshqara olish qobiliyati bilan belgilanadi. Shu sababli sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida inson yoki yuridik shaxsning huquqiy maqomi bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Huquqiy maqomga ega shaxs subyektiv e'tiqodlarga asoslanib fikrlashi lozim, ammo sun'iy intellekt ong yoki his-tuyg'ularga ega bo'lmasdan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, dasturiy ta'minot hisob-kitoblari asosida mustaqil harakat qiladi.

Olimlarning mulohazasini davom ettirgan holda, R.Lines va F.Lusivero, sun'iy intellekt yetkazgan zarar uchun uni dasturlashtirgan shaxs yoki undan foydalanish uchun mas'ul bo'lgan shaxs javobgar bo'lishi kerak [14; 202-b], deb ta'kidlashadi. Qaysidir ma'noda ushbu fikrga qisman qo'shilish mumkin. Boisi, milliy

qonunchilikda (FK 999-m.) bunday yondashuv, agar zarar sun'iy intellekt tomonidan yetkazilib, u oshiqcha xavf manbai deb baholansa, javobgarlik uning egasiga ham, oshiqcha xavf manbaini egallab olgan shaxslarga ham yuklanishi mumkinligi haqidagi qoidalar e'tirof etiladi.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt javobgarligi maslasida Z.I. Xisamova, sun'iy intellektni yaratuvchisi yoki egasi ular tomonidan yaratilgan yoki foydalanilayotgan sun'iy intellekt tomonidan yetkazilgan har qanday zarar uchun qonunda belgilangan tartibda javobgar bo'ladi [30; 570-b.], deb yozadi. Ammo, sun'iy intellekt ishlab chiqaruvchisi yoki egasini sun'iy intellekt yetkazgan barcha oqibatlar uchun javobgar qilish uchun ularning qilmishi va oqibatga nisbatan bo'lgan ruhiy munosabatini aniqlash hamda ularni real voqelikda javobgarlikka tortish imkoniyatini ham baholash muhim hisoblanadi. Chunki, sun'iy intellekt tizimlari bir nechta dasturiy-apparat komplekslaridan iborat bo'lgan murakkab arxitekturaga ega yoki muayyan kodlardan foydalangan holda yaratiladi. Ushbu vaziyatda sun'iy intellektning ishlab chiquvchisi va egasini aniqlash anchayin qiyin. Qonunni qo'llash amaliyotida bunday qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun sun'iy intellektni ishlab chiqish, ishlab chiqarish va ishga tushirish faoliyatni standartlashtirish va sertifikatlash tizimini yo'lga qo'yish kerak. Ammo, taassufki hozirda amalda bunday tizim tashkiliy-huquqiy jihatdan hal qilinmagan.

Vaholanki, mustaqil qaror qilish, o'zini o'zi boshqarish va takomillashtirish hamda muayyan vaziyatlar uchun yechimlar izlash qobiliyatiga, muqobillikka ega sun'iy intellektidan foydalanish amalda ancha murakkab muam-molarni keltirib chiqaradi. Zero, bu borada P.M. Morxat to'g'ri ta'kidlaganidek, bunday vaziyatlarda asosiy qiyinchilik qilmish va uning oqibatlari o'rtasidagi sababiy bog'lanishni aniqlash bilan bog'liq bo'ladi [18; 148-b]. Darhaqiqat, jinoiy javobgarlikka tortish uchun qilmish va oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanishni aniqlash asosiy shartlardan hisoblanadi.

Tashqaridan qaraganda, bunday hollarda kelib chiqqan jinoiy oqibat uchun sun'iy intellekt

ishlab chiquvchilari va egalarini javobgarlikka tortish to'g'ridek ko'rinadi, ammo inson yaratgan mahsulotlardan boshqalar foydalanishi natijasida kelib chiqqan oqibatlar uchun uning yaratuvchisini javobgarlikka tortish bahslidir. O. Radutniy bu borada shunday yozadi, sun'iy intellekt ishlab chiqaruvchilari boshqalar tomonidan yetkazilgan zarar uchun javob bermaydilar, majburiyatlarni o'z zimmalariga olmaydilar [22; 138-b.]. Holbuki, mustaqil qaror qabul qilish, o'zini o'zi boshqarishga qodir bo'lgan sun'iy intellekt boshqa hodisalar va obyektlardan sezilarli darajada farq qiladi. Shuning uchun jinoyat sifatida baholanadigan qilmishni sodir etish to'g'risida mustaqil qaror qabul qilgan sun'iy intellektning javobgarligi ancha murakkab jarayondir. Axir, sun'iy intellektni jinoyat sodir etganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortish masalasi unga jinoyat subyekti maqomini berish bilan bog'liq bo'ladi. Bizningcha, javobgarlik masalasida alohida ishlab chiqilgan murakkab uskunalar va qurilmalar majmuasidan iborat sun'iy intellektni loyihalashtiruvchi va ishlab chiquvchilarga to'g'ridan-to'g'ri javobgarlik mas'uliyatini yuklash maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Chunki, sun'iy intellekt javobgarligining yakuniy yechimi ko'p jihatdan uni qo'llashda va unga yuklatilgan vazifalarga bog'liq bo'ladi.

Shu jihatdan ham bugungi kunda nazariyada sun'iy intellekt yordamida sodir etiladigan jinoyatlar uchun javobgarlik belgilashning o'ziga xos modellari ishlab chiqilgan. Xususan, bu borada professor G. Xallevi tomonidan uchta model ishlab chiqilgan [8; 192-b.]. Uning nazariyasi D.Gunkel, M.Sherer, M.Melman, D.V.Berg kabi IT-texnologiyalar va kiberhuquq sohasidagi ishlanmalar bilan shug'ullanuvchi amerikalik olimlar tomonidan e'tirof etilgan [7; 160-b; 24; 368-b; 16]. Ushbu modellar quyidagilardan iborat.

Birinchi model, "The Perpetration-by-Another" (boshqa shaxs orqali sodir etish) modeli sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida tan olmaydi va undan qilmishni sodir etish uchun bir vaqtning o'zida "mens rea" va "actus reus" mavjudligini talab qilmaydi. Bunda sun'iy intellekt foydalanuvchisi aybsiz shaxs (innocent

agent yoki semi-innocent agent) sifatida baholandi. Bunday holda, sun'iy intellekt harakatlari uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lgan ikkita subyekt mavjud bo'ladi. Birinchisi, jinoyat sodir etish maqsadida maxsus dasturiy ta'minotni ishlab chiqqan dasturchi, ikkinchisi, mavjud sun'iy intellekt imkoniyatlaridan o'zining qonunga xilof maqsadlari uchun foylangan foydalanuvchi. Har ikkala holatda ham qilmish bevosita sun'iy intellekt yordamida amalga oshiriladi.

Ikkinchi model, "The Natural-Probable-Consequence Liability" (tabiiy ehtimoliy oqibat) modeli dasturchi (foydalanuvchi)ning qilmishida "mens rea" ham "actus reus" ham mavjudligini nazarda tutmaydi. Bunday vaziyat sun'iy intellekt tizimining odatiy harakatlaridan jinoiy qilmish sodir etish uchun noto'g'ri foydalanish mumkin bo'lganda yuzaga keladi [32; 267–273-b.]. Bunda subyekt jinoyat yoki uning oqibatlarini oldindan ko'ra bilmaydi, faqat u sun'iy intellektning mavjud imkoniyatlarini baholay oladi. Bu dasturchi (foydalanuvchi)ning beparvoligi bo'lib, uning mavjudligi shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi. Biroq, ushbu model boshqa holatni ham nazarda tutadi. Agar robot ma'lum bir jinoyatni sodir etish uchun dasturlashtirilgan bo'lsa, lekin uni sodir etish jarayonida va ehtimol, uni oxiriga yetkazishda belgilangan rejadani chetga chiqib, boshqa jinoyatni sodir etsa, unda dasturchi qasddan sodir etilgan jinoyat uchun ham (dastlab rejalashtirilgan), u rejalashtirmagan, lekin robot tomonidan sodir etilgan jinoyat uchun ham javobgar bo'ladi [25; 167-b.].

Uchinchi model, "The Direct Liability" (bevosita javobgarlik) modeli butunlay boshqacha xususiyatga ega. U sun'iy intellektni keyinchalik jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lgan mustaqil jinoyat subyekti sifatida ko'rib chiqadi. Modelning nomlanishidan ko'rinib turibdiki, u sun'iy intellektning bevosita javobgarligini uning xatti-harakatlariga dasturchi (foydalanuvchi)ning oqibatlarni keltirib chiqarish niyati (xohishi) bilan bog'lamaydi [6; 152-b.; 9; 204-b.]. Ammo bunday modelni hayotga tatbiq etish uchun sun'iy subyektga huquq subyekti

maqomini berish to'g'risida qonuniy qaror qabul qilish, shuningdek, sun'iy intellekt harakatlari "mens rea" va "actus reus" talablariga aniq muvofiqligini aniqlash talab etiladi [15; 188-b.].

Ko'rib turganimizdek, birinchi ikki model sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida tan olmaydi va uni jinoyatning quroli yoki vositasi hisoblab javobgarlik masalasini hal qiladi, uchinchi model esa, kelajakda sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida maqomini belgilab, uni javobgarlikka tortishni nazarda tutadi.

Yuqorida ta'kidlanganlardan kelib chiqib, nazarimizda sun'iy intellektdan foydalangan holda yoki u ishtirok etgan vaziyatlarda qilmishni kvalifikatsiya qilish va javobgarlik masalalarini hal qilishda quyidagi qoidalarni nazarda tutish maqsadga muvofiq:

1. Sun'iy intellekt ishlab chiqaruvchisi (yaratuvchisi). Sun'iy intellektni yaratish, avvalo, uning ishlashi va o'z-o'zini boshqarishga oid dasturlash jarayonlariga cheklovlar kiritishni, mumkin bo'lgan xatoliklarni va iste'molchi uchun xavf-xatarlarni bartaraf etish lozimligini nazarda tutadi. Shu sababli, sun'iy intellektning ushbu tarkibiy qismlari uchun mas'ul shaxslar mazkur jarayonlarga bila turib yoki vazifalariga loqayd yoki vijdotsizlarcha munosabatda bo'lishi oqibatida yo'l qo'ysa, ular jinoyat subyekti sifatida tan olinishi mumkin. Masalan, agar haydovchisiz boshqariladigan avtomobil tomonidan yo'l harakati qoidalari buzilishi odam o'limiga olib kelgan bo'lsa va bunga sun'iy intellekt dasturiy ta'minotning nomukammalligi sabab bo'lgan bo'lsa va uning yaratuvchisi bunday oqibatlar kelib chiqishi mumkinligini oldindan ko'ra olganligi aniqlansa, javobgarlik sun'iy intellekt ishlab chiquvchisi zimmasiga yuklanishi kerak. Bu jarayonda qilmishga jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish qoidalaridan kelib chiqqan holda huquqiy baho berish talab etiladi. Chunki, Jinoyat kodeksining 266-moddasida nazarda tutilgan jinoyatning subyekti maxsus subyekt bo'lib, unga ko'ra 16 yoshga to'lgan transport vositasini boshqaruvchisi mazkur jinoyatning subyekti hisoblanganligi sababli bunday vaziyatda sun'iy intellekt ishlab chiqaruvchisining qilmishini ushbu modda bilan

javobgar qilib bo'lmaydi. Bunday qilmish uchun sun'iy intellekt ishlab chiqaruvchisi Jinoyat kodeksining 186-moddasi bilan javobgarlikka tortiladi. Agar shaxsning aybi jinoyat oqibatiga nisbatan qasd shaklida ifodalansa, bunday qilmishni sun'iy intellektdan foydalanishni jinoyat sodir etish quroli yoki vositasi sifatida baholab, kelib chiqqan oqibatga qarab, hayot yoki sog'liqqa qarshi qaratilgan jinoyatlar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddalar bilan kvalifikatsiya qilish kerak bo'ladi.

2. Sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqaruvchisi yoki o'tkazuvchisi. Ushbu shaxslar ham, xo'jalik faoliyatining boshqa barcha sohalarida bo'lgani kabi, tovarlar, ishlar va xizmatlarning zarur sifatini ta'minlashlari kerak. Tovlar ishlab chiqaruvchisi yoki o'tkazuvchisi har doim ham robototexnika va dasturlash sohasida yetarli bilimga ega bo'lmashlari mumkin, shuning uchun ular sun'iy intellektning xavfsiz ishlashi uchun barcha zarur choralarni ko'rgan bo'lsa, ularning qilmishida ayb mavjud bo'lmaydi. Ammo, ishlab chiqaruvchi yoki o'tkazuvchi mahsulotning xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkinligi haqida oldindan bilgan bo'lsa, nuqsonli sun'iy intellektga ega mahsulotni ishlab chiqargan yoki o'tkazgan (sotgan) shaxslar javobgar bo'lishlari kerak. Bunday qilmishni ham Jinoyat kodeksining 186-moddasi bilan kvalifikatsiya qilish mumkin. Agar, ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi sun'iy intellekt texnologiyasini ishlab chiquvchisi (yaratuvchisi)ning ruxsatisiz yoki uning ixtiyoriga zid dasturiy ta'minotga tuzatishlar kiritganlik yoki tashqaridan aralashganlik holatlari aniqlangan taqdirda, bunday qilmishni Jinoyat kodeksining 278⁴-moddasi yoki boshqa tegishli moddalar bilan kvalifikatsiya qilish kerak bo'ladi.

3. Sun'iy intellekt texnologiyasidan foydalanuvchi. Ushbu subyektni jinoiy javobgarlikka tortish masalasi sun'iy intellekt texnologiyasining qanchalik muqobil ekanligi va faoliyatini foydalanuvchi tomonidan nazorat qilish imkoniyatlari mavjud yoki mavjud emasligi bilan bog'liq holda hal etiladi. Chunki, sun'iy intellekt texnologiyasining ishlashi bevosita foydalanuvchisining faoliyatga bog'liq bo'lsa yoki uning

nazorati ostida amalga oshirilsa, oqibatlar uchun sun'iy intellekt emas, balki uning foydalanuvchisi aybdor bo'ladi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyasi ishlashi to'liq mustaqilligi tufayli unda foydalanuvchining roli bo'lmagan taqdirda, uning texnologik xususiyatlari hisobga olingan holda javobgarlik masalasi hal qilinadi. Agar sun'iy intellekt bilan jihozlangan mahsulotning foydalanuvchisi undan foydalanish shartlarini buzmagani bo'lsa va kelib chiqqan oqibatlarida aybi aniqlanmasa, sun'iy intellekt foydalanuvchisi javobgarlikka tortilmasligi kerak. Chunki, bunday qilmish aybsiz holda zarar yetkazilganligi sababli shaxsning qilmishida jinoyat tarkibi mavjud bo'lmaydi.

Ammo, sun'iy intellekt bilan jihozlangan mahsulotdan foydalanish shartlari buzilgan ayrim hollarda foydalanuvchining qilmishi jinoiy deb baholanishi mumkin. Masalan, haydovchisiz boshqariladigan transport vositasi salonida bo'lgan shaxs bezorilik qilib, harakatlanayotgan transport vositasining eshiklarini ochsa, dera-zadan boshini chiqarsa yoki boshqa noto'g'ri harakatlarni sodir etsa, transport vositasi xavf deb hisoblab, boshqaruvni birdan to'xtatishi yoki rul mexanizmini blokirovka qilishi mumkin. Natijada, dasturiy ta'minot yo'lovchining xavfsizligini ta'minlashga harakat qilib yoki uning harakatlarni to'g'ri baholay olmay, boshqa shaxslarga zarar yetkazishi mumkin. Bunday holatda transport vositasidan foydalanuvchi shaxs qilmishini Jinoyat kodeksi 266-moddasi (tegishli oqibatlar mavjud bo'lganda) bilan kvalifikatsiya qilish kerak bo'ladi. Agar shaxs transport vositasini boshqarishda ishtirok etmay yo'lovchi sifatida harakatlangan (bunda shaxs transport vositasini boshqarmaydi) taqdirda, bunday qilmish Jinoyat kodeksining 268-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Garchi, sun'iy intellekt tizimlaridan noto'g'ri foydalanish, uni ataylab noto'g'ri boshqarish nafaqat transport sohasida, balki har qanday sohada ham sodir etilishi mumkinligini inkor etmaydi. Bularning barchasi foydalanuvchi tomonidan sun'iy intellekt mahsulotiga nisbatan ma'lum majburiyatlar mavjudligini va bunday majburiyatlar buzilgan taqdirda javobgarlikka tortish mumkinligini nazarda tutadi.

4. Boshqa shaxslar. Aytish kerakki, sun'iy intellekt murakkab ishlanma bo'lgani bilan u baribir kompyuter dasturi hisoblanadi va u insonlar tomonidan yaratiladi. Bu, yuqorida ta'kidlaganimizdek, uning imkoniyatlaridan g'arazli yoki boshqa past niyatlarda foydalanish mumkinligini inkor etmaydi va so'nggi paytlarda bu yo'nalishda sodir etilayotgan jinoyatlarning turi rivojlanib bormoqda. Xususan, sun'iy intellekt bilan jihozlangan mahsulotni modifikatsiyalashtirish yoki zarar keltiruvchi dasturlarni ishlab chiqish orqali jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazish holatlari uchramoqda. Masalan, bunga harbiy robotlar, haydovchisiz boshqariladigan transport vositalari, avtomatik birja savdosi qurilmalari va shu kabilarning kompyuter algoritmlarga o'zgartirish kiritish holatlarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Ayni paytda mamlakatimizda bunday qilmishlar uchun Jinoyat kodeksining XX¹ bobida (Axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlar) javobgarlik nazarda tutilgan. Zero, Jinoyat kodeksida axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi alohida normalarning mavjudligi, sun'iy intellekt yordamida sodir etilgan qilmishlar uchun hayotga qarshi jinoyatlar, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi jinoyatlar, o'zgalar mulkini talon-toroj qilish, boshqaruv tartibga qarshi jinoyatlar va boshqa holatlar uchun javobgarlikni belgilovchi normalari bo'yicha javobgarlikka tortish imkoniyatini istisno etmaydi. Shu bois, agar bunday qilmishlar jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan turli ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazib, mustaqil oqibatlarni keltirib chiqargan taqdirda, ularni jinoyatlar majmui tariqasida huquqiy baholash kerak bo'ladi. Masalan, odam o'ldirish maqsadida haydovchisiz boshqariladigan transport vositasi axborot tizimini buzib kirish orqali yo'lovchining tezlikni oshirib yuborishiga, to'qnashuvga va o'limiga olib kelgan shaxsning harakatlari, Jinoyat kodeksining 278⁴ va 97-moddalari majmui bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Shuningdek, fuqarolar yoki tashkilotlarning bank hisobvaraqlaridan pul mablag'lari talon-

torojligi axborot tizimi yoki axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etilganligi fakti Jinoyat kodeksining 168, 169-moddalari kvalifikatsiya qilinishi mumkin hamda jinoyat qonuni-ning bir qator normalarida telekommunikatsiya yoki axborot texnologiyalaridan foydalangan holda sodir etiladigan boshqa qilmishlar uchun jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan (JK 103-m., 2-q. "g" b., 103¹-m., 2-q., "v" b., 130–130¹-m., 139-m., 2-q., 140-m., 2-q., 141²–141³-m., 158-m., 3-q., 168-m., 3-q., "g" b., 3-q., 169-m. "b" b., 188¹-m., 244-m., 2-q. "b" b., 244¹-m., 3-q., "g" b., 244⁶-m., 251¹-m., 273-m., 3-q., "d" b., 274-m., 278-m., 4-q.). Biroq, yaratilayotgan sun'iy intellekt tizimlari har doim ham axborot tizimlariga zarar keltiruvchi yoki telekommunikatsiya yoxud axborot texnologiyalariga oid xususiyatlarni o'zida ifoda etmasligi mumkin. Shuning uchun ham, nazarimizda, kelgusida sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida jinoyat sodir etishga oid jinoiy-huquqiy belgilarni jinoyat qonuni normalariga kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. Sun'iy intellekt. Yuqorida ta'kidlangan holatlarda sun'iy intellektidan foydalanishda har doim jismoniy shaxs ishtirok etadi va kelib chiqqan oqibatlar u yoki bu darajada ushbu shaxsning qilmishi bilan sababiy bog'liq bo'ladi. Sun'iy intellekt, ta'kidlaganimizdek, o'zining texnologik xususiyatlariga ko'ra, muqobil tarzda tashqi ta'sirga nisbatan o'zi mustaqil holda qarorlar qabul qilishga qodir bo'ladi. Bu esa, sun'iy intellekt ishlab chiqaruvchisi tomonidan ehtimolli xavf-xatarlarning oldini olish bo'yicha zarur choralarini ko'rgan, foydalanuvchi undan foydalanish shartlariga qat'iy rioya qilgan va uning faoliyatiga uchinchi shaxslarning tashqaridan aralashuvi bo'lmagan vaziyatlarni istisno etmaydi. Shu sababli har doim ham yuz bergan ijtimoiy xavfli oqibatlar sun'iy intellekt ishlab chiquvchisi, foydalanuvchisi yoki boshqa uchinchi shaxslarning qilmishi bilan aloqador bo'lmazligi mumkin. Bunday holda tabiiy savol tug'iladi, bunda kelib chiqqan oqibatlar uchun kim javob beradi? Ammo, amaldagi jinoyat qonuniga muvofiq, bunda sun'iy intellekt texnologiyasini javobgarlikka tortib bo'lmaydi, chunki sun'iy intellekt jinoyat subyekti belgilariga ega

bo'lmaydi. Shu sababli mantiqan bu kabi holatlar Jinoyat kodeksining 24-moddasiga asosan aybsiz holda zarar yetkazish deb baholanishi mumkin. Biroq, nazarimizda, sun'iy intellekt jinoiy javobgarlikka tortish to'g'risidagi masalaning yechimi uning rivojlanishiga qarab o'zgarishi mumkin. Hozirgi vaqtda esa, sun'iy intellekt tizimiga nisbatan jinoiy javobgarlikni qo'llab bo'lmaydi. Kelib chiqqan xavfli oqibatlarni bartaraf qilish yoki buzilgan huquqlarni tiklash masalasiga kelsak, bunday holatlar uchun boshqa qonun hujjatlarida belgilangan talablarni qo'llash istisno etilmaydi. Masalan, fuqarolik qonunchiligida zarar yetkazgan shaxsning aybi bo'lmagan taqdirda ham zararni to'lash nazarda tutiladi (FK 985-m., 4-q.).

Demak, muxtasar aytganda, sun'iy intellektidan foydalanish bilan bog'liq qilmishlarni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlikni amalga oshirish muammolarini o'rganish quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

1) sun'iy intellekt deganda, insonning fikrlash faoliyatiga o'xshash, eslab qolish, tahlil qilish, baholash, vazifalarga yechimlar izlash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lgan dasturlashtirilgan tizim tushuniladi. Ayni paytda, jinoyat qonunida sun'iy intellekt atamasi huquqiy ma'no berilishi shart bo'lmaydi, chunki norma tuzilishining blanket xususiyati orqali muayyan atamaning ma'nosini ochib berish uchun boshqa hujjatga havola qilish mumkin. Shuning uchun ham sun'iy intellektning huquqiy ta'rifini axborotlashtirish sohasini tartibga soluvchi qonun hujjatlarida berish maqsadga muvofiq;

2) jinoyat qonunchiligi sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda kechikmoqda, ayni paytda sun'iy intellekt ishtirokida bir nechta ijtimoiy xavfli qilmishlar sodir etilmoqda;

3) sun'iy intellekt faoliyati obyektiv ravishda ijtimoiy xavf tug'dirishi va jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi mumkin;

4) hozirgi vaqtda sun'iy intellektning ayb mazmuni inson faoliyatining aqliy va irodaviy belgilari mazmunidan yiroq, biroq u ko'proq

darajada beparvolik bilan tavsiflanadi, shu bilan birga, kelajakda o'xshashlik darajasi oshishi mumkin va bu holat sun'iy ong xatti-harakatlarida aybning subyektiv alomatlari mavjudligi haqida gapirish imkonini beradi;

5) sun'iy intellekt tizimlaridan foydalangan holda sodir etilishi mumkin bo'lgan qilmishlar uchun jinoiy javobgarlikka tortish mumkin bo'lgan jinoyat subyektlari qatoriga sun'iy intellekt texnologiyasini ishlab chiquvchisi (yaratuvchisi), sun'iy intellekt texnologiyasini ishlab chiqaruvchisi yoki o'tkazuvchisi, sun'iy intellekt texnologiyasining foydalanuvchisi va boshqa shaxslarni kiritish mumkin;

6) sun'iy intellekt shaxs sifatida o'zini o'zi anglashiga erishgan va qonun tomonidan jinoyat subyekti deb tan olingan taqdirdagina jinoyatning to'laqonli subyekti sifatida javobgarlikka tortish mumkin, shu bois hozircha sun'iy intellekt jinoiy javobgarlikka tortib bo'lmaydi. Sun'iy intellekt jinoyat subyekti sifatida tan olish nafaqat batafsil tadqiqotni, balki muayyan ehtiyotkorlikni ham talab qiladigan jarayon hisoblanadi. Sun'iy intellekt jinoyat subyekti sifatida e'tirof etish uchun muqarrar ravishda uning huquq va majburiyatlarini normativ jihatdan belgilash lozim. Bu, o'z navbatida, nafaqat normativ-huquqiy hujjatlar bazasini tubdan qayta qurishni, balki inson tafakkuri vektorini, huquqiy madaniyatni rivojlantirish yo'nalishini ham o'zgartirishni talab etadi. Shu bois jamiyat hozirdanoq ehtimoliy xatarlarni bashorat qilishi, sun'iy intellekt ishlab chiqish, ishlab chiqarish va undan foydalanishda javobgarlik, shu jumladan jinoiy javobgarlik konsepsiyasini ishlab chiqishga e'tibor qaratishi kerak. Bunday huquqiy institut mutlaqo yangicha yondashuvni talab qiladi. Ushbu institut doirasida sun'iy intellektning texnik va boshqa xususiyatlari simbioziga asoslangan subyektni an'anaviy tushunishdan farqli ravishda, shuningdek, deaktivatsiya, qayta dasturlash yoki unga jinoyat subyekti maqomini berish kabi muqobil javobgarlik turlarini nazarda tutish maqsadga muvofiq bo'ladi;

7) sun'iy intellektdan mustaqil qarorlar qabul qilishning mumkin bo'lgan xavflari va

salbiy oqibatlarining oldini olish maqsadida bunday oqibatlarni chuqur tahlil qilish, ishga tushiriladigan sun'iy intellektni majburiy ro'y-xatdan o'tkazish mexanizmlarni ishlab chiqish lozim. Shuningdek, robot mexanizmiga favqulodda vaziyatlarda barcha jarayonlarni darhol to'xtatish uchun maxsus dasturiy ta'minotni integratsiya qilish imkoniyatini yaratish maqsadga muvofiq. Shu sababli ham mazkur jarayon to'liq huquqiy tartibga solinishi kerak. Ayni paytda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi PQ-358-son qarori bilan tasdiqlangan "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi"da xavfsizlik nuqtayi nazaridan sun'iy intellekt texnologiyalari bo'yicha etika qoidalarini ishlab chiqish va ma'lumotlarni yig'ish, saqlash va qayta ishlash hamda ularni muhofaza qilish va xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish masalalari ko'zda tutilgan;

8) sun'iy intellekt mustaqil ravishda jinoyatning obyektiv tomonini amalga oshirishi va har qanday ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi mumkinligi sababli, Jinoyat kodeksining 56-moddasini "sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanib jinoyat sodir etish"ni jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida nazarda tutish hamda sun'iy intellekt tizimlaridan g'arazli va boshqa past niyatlarda qasddan ishlab chiqish, ishlab chiqarish va foydalanganlik uchun quyidagi mazmundagi norma bilan to'ldirish maqsadga muvofiq:

278¹⁰-modda. G'arazli yoki boshqa past niyatlarda sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish, ishlab chiqarish, foydalanish, o'tkazish va ular bilan boshqa harakatlarni sodir etish.

G'arazli yoki boshqa past niyatlarda yoki jinoyatni yashirish maqsadida sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish, ishlab chiqarish, foydalanish, o'tkazish va ular bilan boshqa harakatlarni sodir etish – bazaviy hisoblash miqdorining uch yuz baravaridan besh yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:	O'sha harakatlar:
a) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib;	a) odam o'limiga;
b) takroran yoki xavfli retsidivist tomonidan;	b) uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan bo'lsa;
v) xizmat mavqeidan foydalangan holda sodir etilgan bo'lsa, —	v) boshqa og'ir oqibatlariga sabab bo'lsa, —
uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.	besh yildan yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Foydalanilgan manbalar

1. Asaro P.M. Robots and Responsibility from a Legal Perspective//Proceedings of the IEEE. – 2007. – Vol. 4, iss. 14. – P. 20–24.
2. Bostrom N. Strategic Implications of Openness in AI Development. Global Police. – 2017. – Vol. 8, iss. 2. – P. 135–148.
3. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2014. – 390 p.
4. Бозаров С.С. Сунъий интеллект томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик масалалари // <https://cdn.uza.uz/2022/07/05/05/02/03h8FqhXBuvCIYHXM6MJBBeh509lkZFPo.pdf>
5. Delvaux M. Draft Report with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics. – European Parliament, 2016. – 22 p.
6. Freitas P. Criminal Liability of Autonomous Agents: From the Unthinkable to the Plausible / P. Freitas, F.A. de Andrade, P.J. Novais // Ai Approaches to the Complexity of Legal Systems. – Berlin: Springer 2014. – P. 145–156.
7. Gunkel D.J. The machine question: Critical Perspectives on AI, Robots, and Ethics. – Cambridge: MIT Press, 2012. – 270 p.
8. Hallevy G. The Criminal Liability of Artificial Intelligence Entities – from Science Fiction to Legal Social Control // Akron Intellectual Property Journal. – 2010. – Vol. 4, iss. 2. – P. 171–201.
9. Hallevy G. When Robots Kill: Artificial Intelligence Under Criminal Law. – Boston, 2013. – 272 p.
10. Hood K. Artificial Intelligence and the Legal Profession // Horizon Scanning. – 2018. – 20 p.
11. Kingston John K. C. 2016. "Artificial Intelligence and Legal Liability", Research and Development in Intelligent Systems XXXIII: Incorporating Applications and Innovations in Intelligent Systems XXIV, ed. by Max Bramer, Miltos Petridis. – Cambridge: Springer. – P. 269–279.
12. Kopfstein J. Should Robots Be Punished For Committing Crimes?. – URL: <https://www.vocativ.com/417732/robots-punished-committing-crimes>.
13. Курсова О.А. Юридические фикции современного российского права: сущность, виды, проблемы действия // Проблемы юридической техники: сб. ст. / Под ред. В.М. Баранова. – Нижний Новгород, 2000. – С. 450–459.
14. Leenes R. Laws on Robots, Laws by Robots, Laws in Robots: Regulating Robot Behaviour by Design // Law, Innovation and Technology. – 2014. – Vol. 6, iss. 2. – P. 194–222.
15. Levy D. When robots do wrong // https://share.pdfonline.com/87cad18d73324e8fb2eaae1cddb60f77/Kathmandu_final_text_October31st.htm. Hallevy G. Liability for Crimes Involving Artificial Intelligence Systems. – Dordrecht: Springer, 2015. – 262 p.
16. Mehlman M. Robot Law // Case Legal Studies Research Paper. – 2017. – URL: <https://ssrn.com/abstract=2908488>.
17. Matchanov Sh. K. Jinoyat ishini tergov qilishda sun'iy intellektdan foydalanish masalalari // Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali. – 2023. – № 9. – Б. 1–5.
18. Морхат П.М. Искусственный интеллект: правовой взгляд. – М.: Буки Веди, 2017. – 257 с.
19. Мосечкин И.Н. Искусственный интеллект и уголовная ответственность: проблемы становления нового вида субъекта преступления // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2019. – Право 3. – С. 461–476.
20. Negnevitsky M. Artificial intelligence: a guide to intelligent systems. Pearson education, 2005. URL: https://books.google.ru/books?hl=ru&lr=&id=1BxYQnrfv9MC&oi=fnd&pg=PR11&dq=artificial+intelligence+%&ots=GWevZKTmUA&sig=ChXKFLimIDD0alwcZW_NHDCY3Y&redir_esc=y#v=onepage&q=artificial%20intelligence&f=false.
21. Nevejans N. European Civil Law Rules in Robotics: Study. – European Union, 2016. – 34 p.
22. Radutniy O.E. Criminal Liability of the Artificial Intelligence // Problems of Legality. – 2017. – Iss. 138. – P. 132–141.

23. Sandberg A. Space Races: Settling the Universe Fast. Technical Report-2018. – University of Oxford, 2018. – URL: <https://www.fhi.ox.ac.uk/wp-content/uploads/space-races-settling.pdf>.
24. Scherer M.U. Regulating Artificial Intelligence Systems: Risks, Challenges, Competencies, and Strategies // Harvard Journal of Law & Technology. – 2015. – Vol. 29, – № 2. – P. 353–400.
25. Solaiman S. Legal personality of robots, corporations, idols and chimpanzees: a quest for legitimacy // Artificial Intelligence and Law. – 2017. – Vol. 25. – № 2. – P. 155–179.
26. Синельникова В. Н., Ревинский О. В. Права на результаты искусственного интеллекта // Копирайт. Вестник Российской академии интеллектуальной собственности. – 2017. – № 4. – С. 17–27.
27. Ужов Ф.В. Искусственный интеллект как субъект права // Пробелы в российском законодательстве. – 2017. – № 3. – С. 357–360.
28. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" PQ-358-son qaror // <https://lex.uz/docs/7158604>
29. O'rinkulov O.N., Xudoyberdiyev R.F. O'zbekistonda sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish masalalari // O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasining axborotnomasi. – 2021. – №1 (48). – B. 158-164.
30. Хусамова З.И. Уголовная ответственность и искусственный интеллект: теоретические и прикладные аспекты // Всероссийский криминологический журнал. – 2019. – Т. 13, – № 4. – С. 564–574.
31. Шамсутдинов Б. Jinoyat protsessida sun'iy intellekt // Odillik mezon. – 2020. – № 9. – Б. 23.
32. Weng Y.H. Towards the Human-Robot Co-Existence Society: On Safety Intelligence for Next Generation Robots/Y.H. Weng, C.H.Chen, C.T.Sun//International Journal of Social Robotics.– 2009. – № 1. – P. 267-282

NOTINCH OILALAR BILAN MANZILLI PROFILAKTIKA ISHLARINI TASHKIL ETISH YO'NALISHLARI

Adilkariyev Xojimurod To'xtamurodovich

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti yetakchi
ilmiy xodimi, yuridik fanlar doktori, professor

Murodov Alisher Sharofxonovich

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi
Magistratura boshlig'i o'rinbosari,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya. Maqolada notinch oilalar bilan manzilli profilaktika ishlarini tashkil etish hamda oila-turmush doirasidagi zo'ravonlikni oldini olishga doir fikr va mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: notinch oila, nosog'lom turmush-tarzi, huquqbuzarlikdan jabrlanuvchi, manzilli profilaktika, huquqbuzar, huquqbuzarliklar profilaktikasi.

НАПРАВЛЕНИЯ ПО ОРГАНИЗАЦИИ АДРЕСНО-ПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С НЕБЛАГОПОЛУЧНЫМИ СЕМЬЯМИ

Аннотация. В статье содержатся мнения и комментарии по вопросам организации адресной профилактической работы с неблагополучными семьями и предупреждения домашнего насилия.

Ключевые слова: неблагополучная семья, нездоровый образ жизни, потерпевший от преступления, адресная профилактика, правонарушитель, профилактика правонарушений.

DIRECTIONS FOR THE ORGANIZATION OF TARGETED PREVENTIVE WORK WITH DISTURBED FAMILIES

Abstract. The article contains opinions and comments on the organization of targeted preventive work with dysfunctional families and the prevention of domestic violence.

Keywords: dysfunctional family, unhealthy lifestyle, victim of crime, targeted prevention, offender, prevention of offenses.

So'nggi yillarda mamlakatimizda tinchlik va osoyishtalikni ta'minlashning mutlaqo yangi mexanizmlarini joriy etish, huquqbuzarliklarning sodir etilishiga sabab bo'layotgan ijtimoiy-maishiy muammolarni ijtimoiy profilaktika choralari tizimi orqali hal etish hamda aholida shaxsiy xavfsizlik

hissini shakllantirish borasida samarali chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, mahallalarda xavfsiz muhitni yaratishning tashkiliy-profilaktik asoslarini zamon talablariga moslashtirish, sodir etiladigan qonunbuzilishlarining asl omillarini o'z vaqtida aniqlash va kompleks chora-

tadbirlar bilan manzilli bartaraf etish orqali jinoyatchilikning barvaqt oldini olish tizimi samaradorligini yanada oshirish dolzarb vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrda qabul qilgan «O'zbekiston – 2030» strategiyasi to'g'risida»gi PF-158-son farmonida belgilangan ustuvor maqsadlarga erishish, shuningdek, mas'ul davlat organlari va tashkilotlarining respublika mahallalarida huquqbuzarliklar profilaktikasi yo'nalishida olib borayotgan faoliyatini 2025-yilda sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish maqsadida O'zbekiston Respublikasining «Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida»gi qonuni hamda O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi konsepsiyasi bilan belgilangan mas'ul idoralar va muassasalar uchun 2025-yilda «Har bir mahallada huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish» ustuvor vazifa etib belgilandi va ularning ishlash mexanizmlarini joriy etuvchi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 3-yanvarda «2025-yilda respublika mahallalarida xavfsiz muhitni yaratish va huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish tizimi samaradorligini yanada oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-1-son qarori qabul qilindi [1]

Bir so'z bilan aytganda, mamlakatimizda mahalla, uning asosiy bo'g'ini bo'lgan oilada tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Mazkur maqolada mahallaning asosini tashkil etuvchi oilada, oila-turmush sohasida vujudga keladigan ijtimoiy-moddiy (moliyaviy), sotsial-psixologik, ma'naviy-axloqiy muhitni o'rganish, ushbu jabhadagi muammolarni tizimli ilmiy-nazariy tahlil etish; nosog'lom turmush tarzini kechirayotgan oilalarda shaxs (ayniqsa ayollar, bolalar) huquq va erkinliklarini ta'minlash masalalari o'rganilgan.

Bugungi kunda notinch oilalarda yuzaga kelayotgan nizolarni, oila-turmush munosabatlari doirasida shaxsga nisbatan sodir etilayotgan huquqbuzarliklarning sabablari va bunga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash, o'rga-

nish, bartaraf etishga ilmiy yondashish, tegishli ta'sirchan va samarali ijtimoiy-huquqiy mexanizmlarni yaratishga oid ilmiy-tadqiqotlarni amalga oshirish har doimgidan ham muhimdir.

O'zbekiston Respublikasida «inson qadrini ulug'lash», «insonparvarlik» g'oyalari hamda tamoyillarini qonunchilikka singdirish, fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlari kafolatlarini kuchaytirishga yo'naltirilgan tub islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Bunda, xususan, oila institutining himoyasi, uning huquqiy muhofazalangan bo'lishini ta'minlashga alohida urg'u berilmoqda. Oiladagi zo'ravonlik (shu jumladan ayollarga nisbatan), tazyiq va tahdidlarning samarali profilaktikasini tashkil etish, xotin-qizlarning tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanishini kamaytirish, ayollarga nisbatan zulm va zo'ravonlikning oldini olish choralari ko'rish ularni hayotga izchil joriy etish yo'llari hamda mexanizmlarini yaratishda jamoatchilik, mahallalarning ta'sir kuchiga tayanish muhimdir.

Bunda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari hamda profilaktika inspektori o'ziga biriktirilgan ma'muriy hududda nosog'lom turmush tarzi kechirayotgan oilalarni o'z vaqtida aniqlab, ular bilan manzilli profilaktika ishlarini olib borishlari bu boradagi huquqbuzarliklar profilaktikasida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, profilaktika inspektori va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari ma'muriy hududlarda yashovchi oilalar haqida tezkor vaziyatdan xabardor bo'lishi, jinoyatlar sodir etilishi mumkin bo'lgan oiladagi ushbu salbiy illatni barvaqt profilaktika qilishi talab etiladi.

Professor M.Z. Ziyodullayevning fikricha, nosog'lom turmush tarzini kechirayotgan oilalarni toifalarga ajratish hamda ular bilan maqsadli hamda manzilli ishlarni tashkil etish oila-turmush sohasidagi huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olishda muhim omil hisoblanadi [2].

Professor Q.R.Abdurasulovanning ta'kidlashicha, shaxsga qarshi zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlardan jabrlanganlar xulq-atvorini jamiyat o'rtasidagi munosabatlar zamirida o'rganish quyidagi masalalarni tadqiq qilish zaruratini yuzaga keltiradi: 1) jabrlanuvchi

shaxsining jinsi, yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi, mashg'ulot turi, oilaviy ahvoli va hokazolarni tavsiflovchi ijtimoiy demografik belgilari; 2) uning oilada, maktabda, ishda va hokazolarda shakllanish jarayonini aniqlash imkonini beruvchi shaxsning hayoti va tarbiyasi natijalari 3) jabrlanuvchining qarashlari va odatlari, xulq-atvorining motivlari, uning jamiyat va mehnatga munosabati; 4) yon atrofidaqilar, xususan, ijtimoiy guruhlar, qarashlar, qadriyatlar, ko'rsatmalar jabrlanuvchi qarashlari bilan tutashganligi va hokazo. [3]

Oila-turmush doirasidagi huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish borasida oilalarni quyidagi toifalarga ajratish va ular bilan manzilli profilaktika ishlarini olib borish lozim:

1) nosog'lom turmush tarzini kechirayotgan oilalar ro'yxati – bazasini yuritish;

2) kam ta'minlangan oilalar hisobotini yuritish;

3) huquqbuzarliklardan jabrlanish ehtimoli mavjud shaxslar yashaydigan oilalarning viktimologik monitoringi;

4) spirtli ichimlik va giyohvandlikka ruju qo'ygan shaxslar yashaydigan oilalarda profilaktik targ'ibot olib borish. [4]

Nosog'lom turmush tarzini kechirayotgan oilalar bilan quyidagi yo'nalishlarda ishlarni tashkil etish maqsadga muvofiq:

➤ shaxs huquq va erkinligini ta'minlash, oilaviy-maishiy hayotda yuzaga kelgan nizolarni murosa yo'llari bilan hal etish hamda oilalarda ma'naviy-axloqiy muhitni mustahkamlash choralari ko'rish;

➤ oilaviy ajralishlarning oldini olish borasida ichki ishlar organlarining sohaviy xizmatlari, fuqarolik jamiyati institutlari ("mahalla yettiligi") va keng jamoatchilik bilan o'zaro hamkorlik qilish;

➤ fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish borasida aholi o'rtasida targ'ibot-tushuntirish ishlarini muntazam olib borish;

➤ oila-turmush munosabatlari doirasida shaxsga (ayniqsa ayollarga) nisbatan sodir etilgan huquqbuzarliklarning sabablari va ularga imkon

berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash, tahlil etish, bartaraf qilish choralari ko'rish;

➤ oila-turmush doirasida huquqbuzarlik sodir etishga moyil bo'lgan, bunday huquqbuzarlikni sodir etgan shaxslar bilan yakka tartibda tarbiyaviy profilaktik ishlarni amalga oshirish;

➤ ma'muriy hududlarda yashovchi ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo'lgan oilalarni o'z vaqtida aniqlab, ularga ijtimoiy, huquqiy va ma'naviy jihatdan yordam ko'rsatish, huquqbuzarlik sodir etishga moyil shaxslar bilan tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan ishlarni tashkil etish;

➤ ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo'lgan notinch oilalarni o'z vaqtida aniqlash, nizo kelib chiqish xavfi bo'lgan oilalar bilan viktimologik profilaktika ishlarini tashkil etish;

➤ ma'muriy hududda g'ayriijtimoiy xulq-atvorli, huquqbuzarliklar sodir etishga moyil bo'lgan, huquqbuzarliklar sodir etgan shaxslarni aniqlash, ularning hisobini yuritish va ularga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish [5];

➤ ijtimoiy mavqeyi, fiziologik holati, xulq-atvori, hayot tarzi bilan bog'liq holda huquqbuzarlikdan jabrlanuvchiga aylanishi xavfi mavjud bo'lgan shaxslarni aniqlash va ularga nisbatan viktimologik profilaktik chora-tadbirlarni qo'llash.

Oiladagi zo'ravonlikka qarshi kurashish, xotin-qizlarga tazyiq va zo'ravonlikning barcha turlari va shakllaridan himoya qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadida 2019-yil 2-sentyabrda "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi.[6] Unda ayollarning oiladagi o'rni, huquqiy maqomi, ularni himoyalash huquqiy kafolatlari hamda mexanizmlari masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.

Mazkur qonunda, xususan, notinch oilalarda yashayotgan shaxslarni tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanish ehtimolini kamaytirish maqsadida notinch oilalardagi nizoli holatlarni bartaraf etish choralari ko'rish yuzasidan "mahalla yettiligi" bilan hamkorlik ishlarini kuchaytirishga alohida urg'u berilgan.

Ilmiy izlanishlar va amaliyot tahlili asosida quyidagilarni bayon etish mumkin:

Birinchidan, kam ta'minlangan oilalar bilan

quyidagi yo'nalishlardagi profilaktik ishlarni tashkil etish maqsadga muvofiq:

- hududdagi oilalarni uyma-uy yurish orqali o'rganish asosida kam ta'minlangan oilalarni aniqlash va ularning ro'yxatini shakllantirish;
- oilalardagi mavjud muammolarni o'rganish va ularni aniqlashga qaratilgan amaliy ishlarni tashkil etish;
- kam ta'minlangan oilalar bilan manzilli ishlarni tashkil etish maqsadida hokimiyat idoralari bilan ularga amaliy yordam ko'rsatish choralari ko'rish;
- hududdagi ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalardagi ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'rish;
- uyma-uy yurish va o'rganish asosida aniqlangan ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlash-tirish;
- shaxsning oilaviy sharoitini, yaqinlari va atrofdagilar bilan o'zaro aloqalarini o'rganish;
- kam ta'minlangan va ijtimoiy ko'makka muhtoj bo'lgan oilalarga ijtimoiy va moddiy yordam ko'rsatish, daromad manbaiga ega bo'lishlari uchun amaliy yordam ko'rsatish;
- moddiy yetishmovchilik va qiyinchiliklar mavjud bo'lgan oilalar o'rganilganida ularning aksariyatida ishsiz, doimiy daromad manbaiga ega bo'lmagan shaxslar aniqlangan, ularni ish bilan ta'minlash choralari ko'rish.

Ikkinchidan, huquqbuzarliklardan jabrlanish ehtimoli mavjud shaxslar yashaydigan oilalarni viktimologik o'rganish, ular bilan quyidagi yo'nalishlarda ishlarni tashkil etish lozim:

- maishiy zo'rlikdan jabrlangan shaxslarning huquq, erkinlik va qonuniy manfaatlarini himoya qilish borasida *"himoya orderi"* berish tizimini samarali tashkil etish va uning nazoratini ta'minlash [4];
- oila-turmush doirasida zo'ravonlikka duchor bo'layotgan shaxslar o'rtasida (anonim) ijtimoiy so'rovlar o'tkazish hamda ushbu qilmishlarning latentligini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish;
- maishiy zo'rlikning sabab va sharoitlarini o'rganish, tahlil qilish va ularni barvaqt oldini olish bo'yicha ta'sirchan tizim yaratish;

➤ maishiy zo'rlikdan jabrlanganlarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish markazlari hamda ishonch telefonlari faoliyatini samarali tashkil etish;

➤ zo'rlik ishlatishdan jabr ko'rgan shaxslarga o'z vaqtida va manzilli yordam ko'rsatish va ularni himoya qilish, o'z joniga qasd qilishga moyil xulq-atvor paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik va unga erta barham berish maqsadida no-davlat notijorat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati institutlarining fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan o'zaro hamkorligini kuchaytirish;

➤ oila-turmush doirasidagi jinoyatlar, ularning salbiy oqibatlari va kelib chiqishiga olib kelayotgan sabab va shart-sharoitlarni o'rganish hamda ommaviy axborot vositalari orqali aholini muntazam xabardor etib borish;

➤ oiladagi dolzarb ijtimoiy muammolarni aniqlash maqsadida vaqti-vaqti bilan jamoatchilik fikrini o'rganish, ular asosida nizoli vaziyatlarni, oilaviy-maishiy zo'rlik ishlatish va o'z joniga qasd qilishga moyil xulq-atvorni bartaraf etishga doir dasturlar va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

➤ oilada sodir etilgan jinoyat va huquqbuzarliklarning sabablari va ularga imkon bergan shart-sharoitlarni o'rganish va tahlil qilish;

➤ ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo'lgan notinch oilalarni o'z vaqtida aniqlash, nizo kelib chiqish xavfi bo'lgan oilalar bilan viktimologik profilaktikani tashkil etish;

➤ ma'muriy hududdagi g'ayriijtimoiy xulq-atvorli, huquqbuzarliklar sodir etishga moyil bo'lgan shaxslarni aniqlash, ularning hisobini yuritish va ularga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish;

➤ ijtimoiy mavqeyi, fiziologik holati, xulq-atvori, hayot tarzi bilan bog'liq holda huquqbuzarlikdan jabrlanuvchiga aylanishi xavfi mavjud bo'lgan shaxslarni aniqlash va ularga nisbatan viktimologik profilaktik chora-tadbirlarni qo'llash;

➤ huquqbuzarliklarning sodir etilishida jabrlanuvchilarning tutgan o'rnini hamda jabrlanishning sabablari va ularga imkon bergan shart-sharoitlarni aniqlash va bartaraf etish [7];

➤ notinch oilalarda yashayotgan shaxslarning

zo'ravonliklardan jabrlanish ehtimolini kamaytirish maqsadida "himoya orderi" berish va tushuntirish ishlarini olib borish;

- oiladagi zo'ravonliklardan jabrlanish ehtimoli yuqori bo'lgan shaxslar toifalarini aniqlash, ularni muhofaza qilish kafolatlarini kuchaytirish;
- huquqbuzarliklardan jabrlanganlarning individual va ijtimoiy-psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda profilaktik tadbirlarni ishlab chiqish.

Uchinchidan, spirtli ichimlikka ruju qo'ygan shaxslar yashaydigan oilalar bilan quyidagi yo'nalishda ishlarni tashkil etish lozim:

- spirtli ichimlikka ruju qo'ygan shaxslar yashaydigan oilalarni aniqlash va ularning ro'yxatini shakllantirish;
- spirtli ichimlikka ruju qo'ygan shaxslarni majburiy davolash muassasalariga yuborish ishlarini tashkil etish;
- spirtli ichimlikka ruju qo'ygan shaxslarni ish bilan bandligini ta'minlash choralari ko'rish;
- jamoatchilikni spirtli ichimlikka ruju qo'ygan shaxslar yashaydigan oilalardagi muhitni ijobiy tomonga o'zgartirish bo'yicha tarbiyaviy ishlariga jalb etish;
- oilaviy-maishiy nizolarni keltirib chiqaruvchi asosiy omillardan biri – shaxsning spirtli ichimlikka ruju qo'yishi. Spirtli ichimlik iste'mol qilish natijasida shaxs o'z xatti-harakatining oqibatini anglab yetmasligi natijasida jamiyatga, atrofdagilarga befarqlik va hurmatsizlik bilan munosabatda bo'lishini inobatga olib, ushbu illatni keltirib chiqaruvchi sabab va sharoitlarini o'rganish;
- spirtli ichimlik oila-turmush doirasidagi nizolarni keltirib chiqaruvchi keng tarqalgan kriminogen omil ekanligini o'rganish.

Demak, yuqorida keltirilganlarga asoslangan holda xulosa qilish mumkinki, oila-turmush doirasidagi huquqbuzarliklarning barvaqt profilaktikasi bo'yicha quyidagi yo'nalishlarda chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1) biriktirilgan hududdagi har bir oilani o'rganib chiqish, notinch oilalarni aniqlash, hisobini yuritish, oila-turmush doirasida nizolar

sodir etilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida huquqbuzarliklarning umumiy, maxsus, yakka tartibdagi va viktimologik profilaktik chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish;

2) oilaviy janjallar oqibatida yuzaga kelgan er-xotin, aka-uka, opa-singil, ota-ona va farzand, qaynona-kelin, qarindosh-urug'lar o'rtasida sodir etilgan nizolar tufayli buzilgan munosabatlarni tiklash borasida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan hamkorlikda amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish;

3) ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo'lgan, notinch va kam ta'minlangan oilalarni aniqlash, ro'yxatini shakllantirish hamda ularga ijtimoiy yordam ko'rsatish yuzasidan hokimiyat, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, xotinqizlar, mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish qo'mitasi bilan hamkorlikda chora-tadbirlarni amalga oshirish;

4) oilada milliy qadriyat va urf-odatlariga zid, axloq-odob doirasidagi nojo'ya xatti-harakatlarga yo'l qo'yayotgan, g'ayriijtimoiy xulq-atvorli, tarbiyaviy ta'sir choralari muhtoj bo'lgan, oilada huquqbuzarlik sodir etuvchi shaxslarni aniqlab ular bilan tarbiyaviy profilaktik ishlarni kuchaytirish;

5) profilaktika xizmatining jamoatchilik bilan o'zaro axborot almashuv va amaliy hamkorligi samaradorligini oshirishga qaratilgan ishlarni to'g'ri va muntazam tashkil etish;

6) oilaviy-maishiy sabablarga ko'ra sodir etilgan huquqbuzarliklar, shu jumladan ayollar, voyaga yetmaganlar va yoshlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklar muhokamasini tashkil etish va o'tkazish, mazkur huquqbuzarliklarning sodir etilish sabablari va ularga imkon beruvchi shart-sharoitlarni bartaraf etish choralari ko'rish;

7) mahalliy joylarda sodir etilgan oiladagi zo'ravonlik bilan bog'liq huquqbuzarliklar va ularga imkon berayotgan sabab va sharoitlarni aniqlash, o'rganish, tahlil qilish va kelgusida ushbu turdagi huquqbuzarliklarga yo'l qo'ymaslik yuzasidan ta'sirchan chora-tadbirlar ishlab chiqib, amalga oshirish;

8) profilaktika inspektorlari o'zi mas'ul bo'lgan hududdagi fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash komissiyasi, xotin-qizlar masalasi bo'yicha mutaxassis bilan hamkorlikda oila-turmush doirasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasini tashkil etishga qaratilgan rejalarni ishlab chiqish hamda amalga oshirish va hokazo.

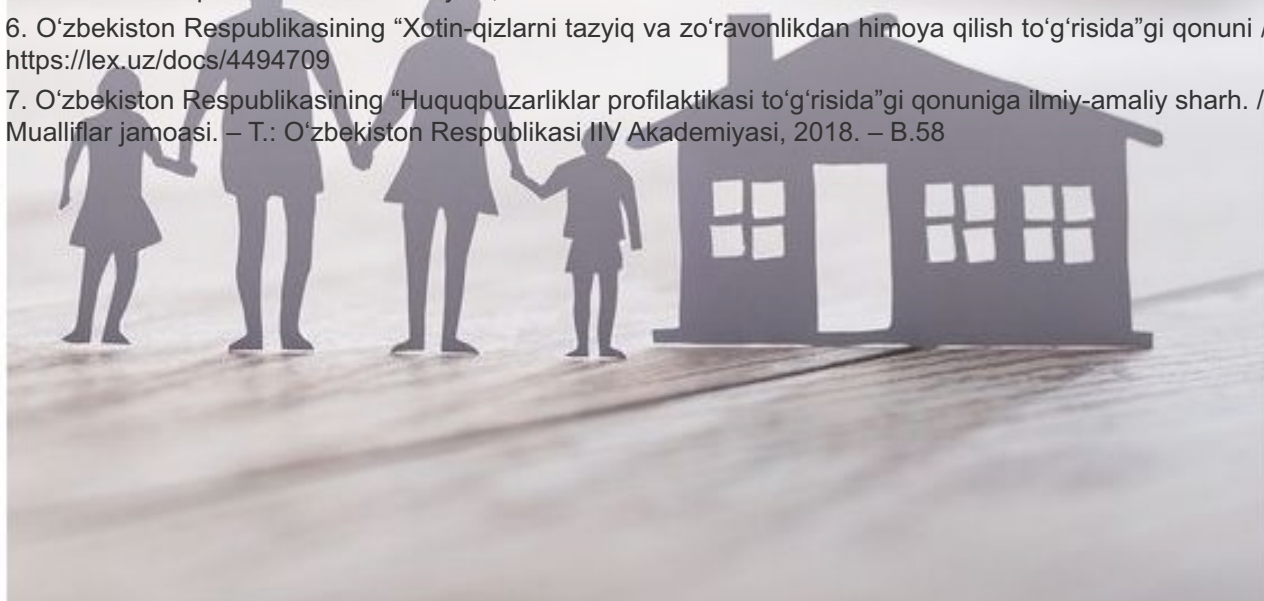
Shunday qilib, ichki ishlar organlari tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar profilaktika xizmatlari oldiga fuqarolik jamiyati institutlari, jamoat tuzilmalari va keng jamoatchilik bilan huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshirish bo'yicha hamkorlikning yangi usul va shakllarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

Yakuniy xulosa sifatida aytish lozimki, ayollarga nisbatan zo'ravonlik ham psixologik, ham sotsiologik jihatdan yildan-yilga chuqurroq va kengroq o'rganilishi lozim, jamiyat va bashariyat qarashlari zamon bilan uyg'unlashuvi muhim. Insoniyatni tashkil etuvchi ikki jinsdan biri, yangi avlod shakllanishida eng avvalgi mas'uliyat zimmasida bo'lgan, ammo, ruhan va jismonan ezilgan, toliqqan ayol bilan millatning rivojlanishi haqidagi fikrlar puch bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2025-yilda respublika mahallalarida xavfsiz muhitni yaratish va huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish tizimi samaradorligini yanada oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" 2025-yil 3-yanvardagi PQ-1-son qarori / <https://lex.uz/uz/docs/7330260>
2. Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatlarni jilovlash bo'yicha "fuqarobay", "oilabay" va "mahallabay" ishlash tizimini tashkil etish metodikasi: O'quv-metodik qo'llanma / M.Z.Ziyodullayev, A.S.Tursunov, A.Sh.Murodov va boshq. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2021. – 25-b.
3. Kriminologik tadqiqotlar davlat hisoboti: Axborot-tahliliy hujjat. – T.: O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti, 2025. – 56-b.
4. Murodov A.Sh. Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanishining oldini olish masalalari: // Huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimidagi dolzarb muammolar va ularning yechimi: Respublika ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti, 2024. – B. 136.
5. Huquqbuzarliklar profilaktikasi: Darslik / B.A.Matlyubov, A.S.Tursunov, S.B.Xo'jaqulov va boshq. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2020. – B. 48.
6. O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonuni / <https://lex.uz/docs/4494709>
7. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonuniga ilmiy-amaliy sharh. / Mualliflar jamoasi. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2018. – B.58

KRIMINOLOGIK PROFAYLING – KRIMINOLOGIYANING YANGI PREDMETI SIFATIDA

Ikanov Azamat Agzamovich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti Ilmiy-amaliy tadqiqotlar markazi boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, katta ilmiy xodim

Annotatsiya. Mazkur maqolada kriminologiya fani, uning predmeti, kriminologiya va profaylingni o'zaro bog'liqligi hamda kriminologik profayling borasidagi mutaxassislarning fikrlari tahlil qilingan. Alohida e'tibor G'arbiy Yevropa, Rossiya olimlarining bu boradagi qarashlarini o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: kriminologiya, kriminologiya predmeti, jinoyatchi shaxsi, profayling, kriminologik profayling, geografik profayling, xulq-atvor, profayler

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ПРОФАЙЛИНГ – КАК НОВЫЙ ПРЕДМЕТ КРИМИНОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье анализируются предмет криминологии, взаимосвязь криминологии и профайлинга, а также мнения специалистов по криминологическому профайлингу. Особое внимание уделяется изучению взглядов западноевропейских и российских ученых по данной проблематике.

Ключевые слова: криминология, предмет криминологии, личность преступника, профайлинг, криминологический профайлинг, географический профайлинг, поведение, профайлер.

CRIMINOLOGY PROFILING AS A NEW SUBJECT OF CRIMINOLOGY

Abstract. This article analyzes the subject of criminology, the relationship between criminology and profiling, and the opinions of criminological profiling specialists. Particular attention is paid to studying the views of Western European and Russian scientists on this issue.

Keywords: criminology, subject of criminology, personality of the criminal, profiling, criminological profiling, geographical profiling, behavior, profiler.

Mamlakatimizda tinchlik va osoyish-talikni ta'minlashning yangicha mexanizmlarini joriy etish, huquqbuzarliklar sodir etilishiga sabab bo'layotgan muammolarni profilaktik choralar tizimi orqali hal etish borasida samarali ishlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, sodir etiladigan qonunbuzilishlari omillarini barvaqt aniqlash va ilmiy asoslangan chora-tadbirlar asosida manzilli bartaraf etish orqali jinoyatchilikning erta oldini olish tizimi samaradorligini oshirish dolzarb vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-yanvardagi "Jamoat xavfsizligini

ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasini ilmiy tadqiq qilish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-10-son farmoniga [1] ko'ra, mamlakatimizda Kriminologiya tadqiqot instituti tashkil etilib, faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida jahon kriminologiyasi hamda xorijiy davlatlarning kriminologik faoliyati to'g'risidagi qonunchiligi ilg'or tajribalarini doimiy ravishda o'rganish hamda natijalarini O'zbekiston Respublikasi sharoitida joriy etish bo'yicha taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish belgilangan.

Bugungi kunda, jahon kriminologiyasida kriminologik profayling huquqbuzar shaxsini

o'rganishning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xususan, kriminologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi turlicha xarakterga ega. Gap shundaki, jinoyatchilik, uning sabablari, jinoyatchining shaxsi, jinoyatlarning oldini olish vositalari ko'p qirrali muammo bo'lib, ilmiy bilimlarning ko'plab sohalari (psixologiya, pedagogika, demografiya, matematika va boshqalar) vakillarining sa'y-harakatlarini birlashtirishni talab qiladi.

Jinoyatchining shaxsi kriminologiya predmetining tarkibiy elementi hisoblanadi. Jinoyatchi shaxsini o'rganishning ahamiyati, avvalo, shundan iboratki, jinoyat inson xulq-atvori va muayyan shaxsning xohish-irodasi sifatida uning mohiyati va xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Bu borada professor V.D. Malkovanning fikri o'rinlidir, uning ta'kidlashicha, "kriminologiya – ijtimoiy-huquqiy, umumnazariy va amaliy fan bo'lib, jinoyatchilikni ijtimoiy hodisa sifatida mohiyati va namoyon bo'lish shakllarini, vujudga kelish, mavjud bo'lish va o'zgarish qonuniyatlarini, uning sabablari va boshqa determinantlarini, jinoyat sodir etuvchilarning shaxsini, jinoyatlarning oldini olish chora-tadbirlari tizimini o'rganadi [2].

O'rganilayotgan ijtimoiy hodisalarning xilmaxilligiga qaramay, kriminologiyaning fan sifatidagi asosini uning predmeti, ya'ni u aynan nimani o'rganadi, degan savolga javob tashkil etadi. Mantiq va falsafa fanlari talqiniga ko'ra, "predmet" kategoriyasi obyektning bir qismi, uning parchasi, "bilishning muayyanroq objekti" hisoblanadi. Shu bois olimlarning kriminologiya predmeti borasidagi qarashlari ham muhim hisoblanadi.

Professor Q.R. Abdurasulovanning fikricha, kriminologiya predmeti – har qanday va oddiy xulq-atvor emas, balki alohida xulq-atvor. Bu xulq-atvor jinoiy xususiyatga ega, shu bois u jinoiy xulq-atvor deb ataladi, ya'ni xulq-atvor, avvalo, jinoyat qonunini, uning normalarini buzish bilan bog'lanadi.

Kriminologiya inson xulq-atvorini o'rganuvchi boshqa tabiiy va ijtimoiy fanlardan asosan shu jihati bilan farq qiladi. Ayni shu

sababli jinoiy xulq-atvor jinoyat bilan bevosita bog'liq, chunki muayyan jinoiy qilmish sodir etilganligi tufayligina xulq-atvor jinoiy deb e'tirof etiladi [3].

Har qanday jinoyat inson xulq-atvorining muayyan ko'rinishidir. Psixologiyaga oid adabiyotlarda xulq-atvor deganda shaxsning erkin faolligi, ya'ni ko'zlangan maqsad anglab yetilgan va yuz berayotgan jarayonlarni nazorat qilish imkoniyati mavjud bo'lgan faollik tushuniladi. Subyekt uchun muayyan mazmun kasb etuvchi xulq-atvorni inson xulq-atvori deb tavsiflash mumkin [4].

O'z navbatida, profayling – dastlabki tergovda dalillar va xatti-harakatlar tahlili asosida jinoyatchining, shu jumladan, noma'lum jinoyatchining profilini yaratish uchun ishlatiladigan usul hisoblanadi.

Dastlab "profayling" atamasi jinoyat joyidagi izlar asosida noma'lum shaxsning qidiruv psixologik portretini (profilini) tuzishda qo'llanilgan [5].

Huquqbuzarning shaxsi, motivatsiyasi va ehtimoliy xususiyatlarini yaxshiroq tushunish jinoyat sodir bo'lgan joyni, jabrlanuvchining xususiyatlarini va boshqa omillarni o'rganishni o'z ichiga oladi.

O'rganilayotgan mavzu doirasida belorusiyalik tadqiqotchi V.V.Stalbovskiyning kriminologiya va profaylingning o'zaro bog'liqligi borasidagi qarashlarini muhim hisoblanadi. Uning fikricha: "Taktikasiz strategiya – g'alabaga erishishning eng sekin yo'li. Strategiyasiz taktika – mag'lubiyat oldidan shunchaki ovora bo'lishdir". Sun-Szining bu iborasini talqin qilib, strategiya so'zini kriminologiyaga, taktikani profaylingga almashtiramiz va bu gipotezaning insoniyat taraqqiyotining eng yangi davridagi voqelikka yaqinligini ishonch bilan qayd etamiz" [6].

Shu bois, nazarimizda, kriminologik prognozlash va rejalashtirish sifatining birligini tashkil etuvchi bilimlardan foydalanish orqali yuqori samaradorlikka erishiladi.

Umuman olganda, G'arbiy Yevropa va Amerika ilmiy doiralarida o'tgan asrning 80-yillaridan kriminologiya va profayling bog'liqligini o'rganish borasida qator ishlar amalga oshiriladi.

Shunga ko'ra, kriminologiya va profayling yillar davomida sezilarli darajada o'zgarib, texnologiya, psixologiya va sud-tibbiyot sohasidagi yutuqlarni o'z ichiga oldi. Bugungi kunda ham ushbu sohalar tergov usullarini takomillashtirishda davom etib, jinoiy xatti-harakatlarni tushunishga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Kriminologiya va profaylingning bog'liqligini o'rganish keng doiradagi mutaxassislarga, shu jumladan huquqni muhofaza qilish, kriminologiya yoki tergov idoralarida yetuk mutaxassisga aylanishni maqsad qilganlar uchun juda foydalidir.

Yuqoridagilarga ko'ra, profaylerlar Jek Ripper, Charlz Menson, Ted Bundi, Al Kapone va boshqa jinoyatchilar sodir etgan og'ir, o'ta og'ir yoki shov-shuvga sabab bo'lgan jinoiy ishlarni tahlil qiladilar. Bu holatlar jinoyatchilarning psixologiyasi va ularni ushlashda foydalaniladigan tergov usullari haqida tushuncha beradi.

Profayler – psixologiya, kriminologiya va kriminalistika sohasidagi mutaxassis bo'lib, mavjud ma'lumotlar asosida jinoyatchilar yoki boshqa shaxslarning xulq-atvori, o'ziga xos xususiyatlari va psixologik profilini tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Uning vazifasi jinoyatchining sodir etgan jinoyati, qoldirgan dalillari va boshqa ma'lumotlar asosida psixologik portretini tuzish hisoblanadi.

Jinoyatchi profilidan foydalanish, kriminologiya nuqtayi nazaridan, uning jinoiy portretini tavsiflovchi, jinoyatchi shaxsini tegishli identifikatsiyalashni ta'minlovchi alohida xususiyatlar va sifatlarni izlashdir [7].

Mamlakatimizda kriminologiya sohasiga ixtisoslashgan zamonaviy huquqshunoslar tomonidan "profilar" nihoyatda kam o'rganilib amaliy faoliyatda qo'llaniladi, shu bilan birga, uning kriminologiya bilan aloqalari o'rnatiladi. Mazkur yo'nalishning mamlakatimiz jinoiy-huquqiy va kriminologiya fanlaridagi yangiligi, uning ilmiy-amaliy nuqtai-nazardan tadqiq etilmagani bilan bog'liq.

Shu sababli ham O'zbekistonda kriminologik profaylingni qo'llash borasida izlanishlar olib borilmagan. Lekin, bizning "Turizm obyekt-

larida jamoat xavfsizligini ta'minlashda foydalanish uchun kriminologik profayling texnologiyasini ishlab chiqish" borasidagi taklifimiz O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kriminologik faoliyatni ilmiy ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" 2024-yil 24-iyuldagi 445-son qarorida inobatga olinishi muhim ahamiyatga ega, deb hisoblash mumkin [8].

G'arb kriminologiyasida o'tgan asrning oxiridan boshlab ko'plab davlatlar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan profillarning keng va murakkab tuzilishini ishlab chiqishgan.

Bundan tashqari, geografik profaylingga asoslangan, ya'ni "kriminogen geohududlar" – ularning hududida jinoyat sodir etilishi ehtimoli yuqori bo'lgan joylarni aniqlash orqali geografik profaylingni qo'llash ham ilmiy va amaliy qiziqish uyg'otadi. Xususan, mazkur yo'nalishda Xitoy Jamoat xavfsizligi vazirligi Jamoat xavfsizligi xalq universitetida bu borada qator izlanishlar olib borilmoqda.

Ushbu yo'nalish doirasida profaylerlar jinoyat sodir etilganidan keyin jabrlanuvchilar aniqlangan joylarni, yashash joylarini, jinoyatchi tomonidan ularning ehtimoliy kuzatuv yo'nalishlarini o'rganadilar, bu holatlar birgalikda jinoiy-viktimologik aloqani tashkil qiladi.

Shunday qilib, kriminologik profayling bugungi kunda keng qamrovli, xususan, kriminologik razvedka doirasida, ayniqsa, terrorchilik harakatlari va boshqa ommaviy jinoyatlarning oldini olishda qo'llanilmoqda.

Kriminologik profaylingdan foydalanish hozirgi vaqtda tergov qilinayotgan bir xil jinoyatlarni sodir etgan potensial jinoyatchilarni qidirish bo'yicha razvedka tadbirlarini o'tkazishning muhim tayyorgarlik sharti bo'lib, ma'lum bir hududdagi umumiy jinoiy vaziyatni bashorat qilishga yordam beradi.

Yuridik fanlar nomzodi S.G. Dzikonskaya-ni fikricha, kriminologik profayling deganda, jinoyat sodir etgan shaxsning voqea joyida topilgan izlarini aniqlash imkonini beradigan psixologik profilini shakllantirish tushuniladi. Bu huquqni muhofaza qilish organlariga uni qidirishda yordam berish uchun profayler mutaxassislar tomonidan tuziladi [9].

Hozirgi vaqtda ko'plab rivojlangan davlatlarda kriminologik profayling o'ta shafqatsizlik bilan jinoyat sodir etgan seriyali qotillarni aniqlash uchun qo'llaniladi. Bunda noma'lum jinoyatchining portreti yaratilib, u to'g'risidagi asosiy ma'lumotlar kiritiladi hamda uning shaxsi va ehtimoliy turgan joyini aniqlash imkoni yaratiladi.

Kriminologik profayling asosida jinoiy xulq-atvor sabablarining antropologik va bixevioristik konsepsiyalari yotadi. AQSHda FQB tuzilmada bixevioristika bo'limi (Behavioral Science Unit) faoliyat ko'rsatadi, bo'limning asosiy vazifasi – dalillarni tahlil qilish va o'ta shafqatsizlik bilan bir qator qotilliklarni sodir etgan jinoyatchilarning psixologik portretini tuzish hisoblanadi.

Masalan, mazkur bo'lim FQB profayllariga har yili 300 ga yaqin jinoyat ishi kelib tushadi. Ushbu tuzilmada 80% gacha jinoyat ishlari fosh etilishiga muvaffaq bo'linadi.

Bunday muvaffaqiyatli faoliyatning muhim omili shundaki, 67% hollarda yaratilgan psixologik portret jinoyatchining haqiqiy qiyofasiga mos keladi.

Rossiyalik olim V.M. Statniyning ta'kidlashicha: "Zamonaviy kriminologiya ta'limotida

profayling kengroq mazmun kasb etib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tashqi ko'rinish va xulq-atvorning eng ma'lumotli belgilari, xususiyatlarini tahlil qilish asosida inson xulq-atvorini baholash va bashorat qilish usullari va uslublari majmui;

- potensial xavfli shaxslarni aniqlash maqsadida yo'lovchilarni kuzatish va so'rov o'tkazish texnologiyasi (aeroportlarda, temiryo'l, dengiz, daryo, avtovokzallarda va boshqalarda);

- amaliy psixologiya usullaridan foydalanigan holda potensial xavfli shaxslar va vaziyatlarni aniqlash orqali g'ayriqonuniy harakatlarning oldini olish texnologiyalari.

Olim tor ma'noda profaylingni muayyan subyektning rejalashtirilayotgan huquqqa xilof xatti-harakatga ehtimoliy aloqadorligini aniqlash tizimi sifatida ko'rib chiqishni taklif etadi.

O'rganishlarimiz natijasiga ko'ra aytish mumkinki, mamlakatimizda kriminologiya fanini yanada rivojlantirish maqsadida kriminologik profaylingni kriminologiyaning predmeti sifatida belgilash hamda ushbu yo'nalishdagi ilmiy-amaliy tadqiqotlarni jadallashtirish lozim.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-yanvardagi "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasini ilmiy tadqiq qilish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-10-son farmoni. <https://lex.uz/docs/6755597>
2. Малкова В.Д. Криминология: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Д. Малкова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО «Юстицинформ», 2011. – С.7.
3. Abdurasulova Q.R. Kriminologiya: Darslik / Mas'ul muharrir yu.f.d., prof. M.H. Rustambayev. –T.: TDYUI nashriyoti, 2008. – 5-b.
4. Хеккхаузен Х. Мотивация и деятельность. Том 1. – М., 1986. – С. 14.
5. Qodirov M.S. Jinoyatchi shaxsining psixologik portretini yaratishda profayling texnologiyasini qo'llash imkoniyatlari//O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasining axborotnomasi. – 2023. – №3(58). – B.168–169.
6. Стальбовский В.В. Криминологический профайлинг – новый предмет криминологии (Уголовной социологии) // Уголовное право: проблемы, поиски, решения : материалы Международной науч.-практ. конференции, Минск, 7–8 октября 2022 г. – Минск: БГУ, 2022. – С. 130.
7. Тепляшин П.В., Назмутдинова Р.Р., Приставка Е.Е. Криминологический профайлинг: Теоритические контуры и направления применения // Научный компонент, 2022. – №3 (15). – С. 67.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Криминологик фаолиятни илмий таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида" 2024 йил 24 июлдаги 445-сон қарори. <https://lex.uz/uz/docs/7034904>
9. Дзиконская, С.Г. Криминологический профайлинг: понятия и виды // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2015. – № 4. – С. 93–95.

ZO'RAVONLIK JINOYATLARI DETERMINATSIYASI VA ULARNI OLDINI OLISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Nizametdinxodjayev Ulug'bek Ruslanovich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti dotsenti,
yuridik fanlar b'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada zo'ravonlik jinoyatlarining determinatsiyasi va ularni oldini olish chora-tadbirlari tahlil qilinadi. Zo'ravonlik jinoyatlarining sabablari ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik va huquqiy omillar bilan bog'liqligi ko'rsatiladi. O'zbekistonda zo'ravonlik jinoyatlariga qarshi kurash bo'yicha olib borilayotgan chora-tadbirlar tahlil qilinadi va ularning samaradorligi baholanadi. Ijtimoiy muammolarni hal qilish va huquqiy choralarni takomillashtirish orqali mazkur jinoyatlarning oldini olish mexanizmlari taklif qilinadi.

Kalit so'zlar: zo'ravonlik, jinoyatchilik, kriminologiya, huquqiy choralar, ijtimoiy xavf, profilaktika, qotillik, jismoniy va ruhiy zo'ravonlik.

ДЕТЕРМИНАЦИЯ НАСИЛЬСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИХ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается детерминация насильственных преступлений и меры по их предотвращению. Анализируются социально-экономические, психологические и правовые факторы, влияющие на уровень насильственной преступности. Особое внимание уделено мерам, принимаемым в Узбекистане для борьбы с насильственными преступлениями, и их эффективности. Предложены механизмы предотвращения данных преступлений путем совершенствования правовых мер и решения социальных проблем.

Ключевые слова: насилие, преступность, криминология, правовые меры, социальная опасность, профилактика, убийство, физическое и психологическое насилие.

DETERMINATION OF VIOLENT CRIMES AND MAIN DIRECTIONS FOR THEIR PREVENTION

Abstract. This article examines the determinants of violent crimes and measures to prevent them. It analyzes the socio-economic, psychological, and legal factors influencing the level of violent crime. Special attention is given to Uzbekistan's efforts to combat violent offenses and their effectiveness. Mechanisms for preventing these crimes by improving legal measures and addressing social issues are proposed.

Keywords: violence, crime, criminology, legal measures, social danger, prevention, homicide, physical and psychological violence.

Zo'ravonlik jinoyatlari ijtimoiy hayotning barcha sohalariga ta'sir ko'rsatib, shaxs va jamiyat xavfsizligini ta'minlashda jiddiy muammolarni yuzaga keltiradi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va boshqa xalqaro tuzilmalar zo'ravonlikning salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha turli strategiyalarni ishlab chiqqan va bu jarayon davom etmoqda. Shu

bilan birga, O'zbekistonda ham ushbu jinoyatlarga qarshi kurashishga oid qonunchilik va amaliy choralar takomillashtirilmogda.

Jinoyatchilikning bu turi nafaqat jismoniy, balki ruhiy, iqtisodiy va ijtimoiy zarar yetkazishi bilan ham xavflidir. Masalan, oilaviy-maishiy zo'ravonlik jabrlanuvchilarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ularning jamiyatda o'z o'rnini topishiga to'sqinlik qiladi. Shuningdek,

ijtimoiy tengsizlik, mehnat bozoridagi muam-molar va madaniy an'analarining zo'ravonlikka ta'siri borasida ilmiy tadqiqotlar o'tkazish dol-zarb ahamiyatga ega.

IIV Axborot markazining bergan ma'lumot-lariga ko'ra, 2024-yilda jami jinoyatlarning 34,4% oldini olish mumkin bo'lgan va 21,1% huquq-tartibot idoralari tomonidan aniqlangan jinoyatlardir. Zo'ravonlik jinoyatlari umumiy jinoyatchilikning 10,7% ni tashkil etadi, shun-dan: qotillik – 2,6%, badanga og'ir shikast yetkazish – 6,8%, badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish – 16,8%, badanga yengil shikast yetkazish – 21,1%, nomusga tegish – 3,0%, bezorilik – 16,8%, bosqinchilik – 1,2% va talonchilik – 3,7%.

Qotillik jinoyatlari umumiy jinoyatchilikning 0,3% ni tashkil etib, 41,7% oilaviy mojarolar natijasida, 22,5% ishsizlar, 20,6% mast holda, 9,8% esa muqaddam sudlanganlar tomonidan sodir etilgan [1].

Qotillik jinoyatlarini tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

Oilaviy nizolar – asosiy omil. Qotilliklarning 41,7% oilaviy mojarolar natijasida sodir etilgani jamiyatda oilaviy munosabatlar va zo'ravonlik muammosining jiddiyligini ko'rsatadi. Bu holat nikohdagi nizolar, moddiy muammolar, maishiy muammolar va psixologik zo'ravonlikning jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligini tasdiqlaydi.

Ishsizlik – xavfli omil. Qotilliklarning 22,5% ishsizlar tomonidan sodir etilgani shuni ko'rsa-tadiki, moddiy nochorlik va doimiy daromad manbaining yo'qligi jinoiy xatti-harakatlarning oshishiga sabab bo'ladi. Ishsizlik ijtimoiy no-tinchlik, stress va ruhiy bosimga olib keladi, bu esa jinoyatchilikning o'sishiga ta'sir ko'rsatadi.

Mastlik holatida jinoyat sodir etish. Qotillik-larning 20,6% mast holda sodir etilgan. Bu spirtli ichimliklar iste'moli insonning o'zini tutishiga, asabiylashishiga va agressiv xatti-harakatlarga sabab bo'lishini ko'rsatadi. Spirtli ichimliklar na-zorati va jamoat joylarida uni iste'mol qilishga qarshi chora-tadbirlar ko'rish jinoyatchilik dara-jasini pasaytirishda muhim rol o'ynashi mumkin.

Muqaddam sudlangan shaxslar jinoyati. Qotilliklarning 9,8% muqaddam sudlanganlar tomonidan sodir etilgan. Bu shuni anglatadiki, ayrim shaxslar jazoni o'tab chiqqandan keyin ham qaytadan jinoyatga qo'l uradi. Sudlangan-larning jamiyatga reintegratsiyasi, ular uchun ish o'rinlari yaratish va qayta tarbiyalash dastur-larining samaradorligini oshirish lozim.

Hududlar kesimida eng ko'p qotillik Tosh-kent shahrida – 16,5%, Toshkent viloyatida – 14%, Namangan viloyatida – 9,9% va Farg'ona viloyatida – 9,1% sodir etilgan.

Jami tan jarohati yetkazish jinoyatlarining 17% oilaviy nizolar natijasida sodir etilgan. Tan jarohati yetkazish jinoyatlarining 15,3% og'ir, 37,5% o'rtacha og'ir va 47,2% yengil darajadagi shikast yetkazish holatlaridan iborat. Yilning eng ko'p tan jarohati yetkazilgan oylari: iyul – 10,4%, oktyabr – 9,7% va dekabr – 14,2%.

Jami qayd etilgan 421 ta nomusga tegish holatining 15% Samarqand viloyati hissasiga to'g'ri kelgan. Nomusga tegish jinoyatlarining 9,3% voyaga yetmaganlarga nisbatan, 34,7% yoshlar tomonidan, 16,1% mast holda va 5,5% ishsizlar tomonidan sodir etilgan.

Bezorilik jinoyatlari 16,8% ni, bosqinchilik – 1,2% va talonchilik – 3,7% ni tashkil etgan. Bezorilik jinoyatlarining asosiy qismi Toshkent (17,4%), Namangan (10,1%) va Buxoro (10%) viloyatlarida qayd etilgan [1].

Yuqoridagi raqamlar zo'ravonlik jinoyatlari determinatsiyasini o'rganish va ularning oldini olish bo'yicha kompleks yondashuvlarni ishlab chiqish huquqiy va kriminologik tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishiga aylanishi lozimligidan da-lolat beradi. Ushbu masalani chuqur tahlil qilish jinoyatchilikka qarshi kurash samaradorligini oshirish, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini takomillashtirish va jamiyatda zo'ra-vonlikka nisbatan toqatsizlik muhitini shakl-lantirishga xizmat qiladi.

Jahon davlatlarining konstitutsiyalari va milliy qonunchiligida inson huquq va erkinlik-larini himoya qilish, ayniqsa, shaxsning hayoti, sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmatini jinoiy tajovuz-

lardan asrashga alohida e'tibor qariladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi ham fuqarolarning asosiy huquq va majburiyatlarini belgilab, hech kim qiynoqqa solinishi, zo'ravonlikka yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi tazyiqqa uchrashi mumkin emasligini mustahkamlaydi.

Yuridik adabiyotlarda "jinoyatchilik" va "jinoyat" tushunchalarining farqini aniqlashtirish muhimligi ta'kidlanadi [2]. Xususan, jinoyatchilik kriminologik kategoriya sifatida kengroq mazmunga ega bo'lib, u jamiyatda sodir etilayotgan barcha jinoyatlarni qamrab oladi. U nafaqat jinoyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi, balki ularning sabablari, ijtimoiy oqibatlari va umumiy tendensiyalari haqida ham tahlil olib boradi. Jinoyatchilik ma'lum bir davrda va hududda sodir etilgan barcha jinoyatlarning yig'indisi sifatida qaraladi va uning ijtimoiy tomonlari o'rganiladi. Ikkinchidan, jinoyat – bu huquqiy tushuncha bo'lib, u jinoyat kodeksida belgilangan, noqonuniy va jinoiy javobgarlikka tortiladigan harakatlarni anglatadi. Jinoyat huquqiy jihatdan aniq belgilangan tarkibga ega bo'lib, har bir jinoyat uning kvalifikatsiyasi va tegishli jazo choralari asosida baholanadi. Bu tushuncha jinoyatlarning yuridik ta'rifini, ularning jazolanish mexanizmlari va huquqiy normalar doirasidagi baholanishini o'z ichiga oladi.

Shundan kelib chiqib, O.R.Afanasyevaning fikriga ko'ra, "zo'ravonlik jinoyatchiligi" tushunchasini kriminologik nuqtayi nazardan to'g'ri belgilash uchun jinoyat huquqining aniq ta'riflariga tayanish talab etiladi. Chunki aynan jinoyat huquqi muayyan harakatni jinoyat deb tan olish mezonlarini belgilab beradi va shu asosda kriminologik tahlillar olib boriladi. Shuning uchun zo'ravonlik jinoyatchiligini chuqur o'rganish va uning ijtimoiy xavflilik darajasini aniqlashda huquqiy va kriminologik yondashuvlar bir-biriga mos kelishini ta'minlash zarur. Ushbu yondashuv jinoyatchilikni tushinishda aniqlik yaratib, uning tadqiqotlarida noaniqliklarni kamaytirishga yordam beradi [2].

Fikrimizcha, O.R.Afanasyevaning yondashuvi ilmiy jihatdan asosli va mantiqiydir.

Zo'ravonlik jinoyatlarini to'g'ri tahlil qilish uchun jinoyat huquqi va kriminologiya o'rtasidagi bog'liqlikni inobatga olish zarur. Chunki huquqiy me'yorlar muayyan xatti-harakatni jinoyat sifatida baholash mezonlarini belgilasa, kriminologiya bu jinoyatlarning sabablarini, ijtimoiy oqibatlari va oldini olish choralari o'rganadi. Shuning uchun huquqiy va kriminologik yondashuvlarni uyg'unlashtirish nafaqat ilmiy aniqlikni ta'minlaydi, balki zo'ravonlik jinoyatlariga qarshi samarali kurashish strategiyalarini ishlab chiqishga ham imkon yaratadi.

O'zbek tilining izohli lug'atida qayd etilishicha, "zo'ravonlik" tushunchasi fors-tojik tili-dan kirib kelgan "zo'r" so'zi o'zagidan yasalgan bo'lib, turli ma'nolarga ega. Bu so'z: 1) kuch-quvvat va ta'sir, 2) urinish va harakat, 3) shiddatli zarb, kuchlilik, 4) zo'ravonlik va zo'rlikni ifodalaydi [3]. O'zbek tilidagi "zo'ravonlik" tushunchasi ingliz tilida "violence" deb tarjima qilinadi, uning ma'nosi odamlarga zarar yetkazish maqsadida qilingan harakat yoki so'zlar, juda kuchli zarba, shuningdek, irqiy, etnik yoki oilaviy zo'ravonlik kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi [4]. Xuddi shuningdek, rus tilidagi "nasiliye" tushunchasi qo'pol jismoniy kuch ishlatish, axloqiy bosim o'tkazish yoki biror-bir narsaga g'ayritabiiy ta'sir ko'rsatish ma'nolarini anglatadi [5].

"Zo'ravonlik" tushunchasi turli tillarda va madaniyatlarda biroz farqli ma'nolarga ega bo'lsa-da, uning umumiy mazmuni kuch ishlatish, tazyiq o'tkazish va shaxsga yoki jamiyatga zarar yetkazish bilan bog'liq. O'zbek tilida bu so'z "zo'r" asosidan kelib chiqib, kuch, ta'sir va shiddatli harakat ma'nolarini o'z ichiga olsa, ingliz va rus tillaridagi muqobil tushunchalar jismoniy zo'ravonlikdan tortib, axloqiy va psixologik bosimgacha bo'lgan holatlarni qamrab oladi. Demak, zo'ravonlik jinoyatchiligini o'rganishda uning huquqiy, ijtimoiy va psixologik jihatlarini kompleks tarzda tahlil qilish zarur. Bu yondashuv uning keng qamrovli va xavfli tusini aniq anglash hamda samarali profilaktika choralari ishlab chiqish imkonini beradi.

Huquqiy nuqtayi nazardan bu tushuncha birinchi marta O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonunida keltirilgan bo'lib, unda "zo'ravonlik — xotin-qizlarga nisbatan jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy ta'sir o'tkazish yoki bunday ta'sir o'tkazish choralarini qo'llash bilan tahdid qilish orqali ularning hayoti, sog'lig'i, jinsiy daxlsizligi, sha'ni, qadr-qimmati va qonun bilan himoya qilinadigan boshqa huquqlari hamda erkinliklariga tajovuz qiladigan g'ayrihuquqiy harakat (harakatsizlik)" ekanligi belgilab qo'yilgan [6].

Zo'ravonlik ijtimoiy hodisa sifatida turli shakllarda namoyon bo'ladi va ijtimoiy-huquqiy kategoriya sifatida muayyan xususiyatlarga ega. *Birinchi*dan, u noqonuniy ravishda sodir etiladi, ya'ni amaldagi qonun hujjatlariga zid bo'ladi. *Ikkinchi*dan, jabrlanuvchining xohishiga qarshi yoki uning rozilgisiz amalga oshiriladi, bu esa shaxsning huquq va erkinliklariga tajovuz ekanligini ko'rsatadi. *Uchinchi*dan, zo'ravonlik tajovuzkor tomonidan qasddan yoki yuzaga kelgan vaziyatdan foydalangan holda bajariladi, ya'ni u jabrlanuvchiga zarar yetkazish maqsadini o'z ichiga oladi. *To'rtinchi*dan, uning oqibatlarini nafaqat shaxsning sog'lig'iga, balki jamoatchilik manfaatlariga ham ziyon yetkazishi mumkin. Bu xususiyatlar zo'ravonlikni huquqiy nuqtayi nazardan tahlil qilish va unga qarshi samarali choralar ko'rish uchun muhim mezonlar hisoblanadi.

Zo'ravonlik va uning natijasi bo'lmish zo'ravonlik jinoyatlarining sabablari inson agressivligining o'ziga xos xususiyatlarida jamlangan bo'lib, bu xususiyatlar inson hayotining o'ziga xos shart-sharoitlari natijasida shakllanadi. Bunday shart-sharoitlar, o'z navbatida, insonning tarixiy taraqqiyoti jarayonida vujudga kelgan ijtimoiy muhit xususiyatlarini ifodalaydi. Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosiblik, ma'naviy qadriyatlar inqirozi, mojarolarni zo'ravonlik yo'li bilan hal etish madaniyati va axloqiy me'yorlarning susayishi insondagi agressiyaning oshishiga xizmat qiladi. Shu

tariqa, insonning zo'ravonlikka moyilligi uning shaxsiy xususiyatlari bilan birga, jamiyat tomonidan shakllantirilgan ijtimoiy ta'sirlar tufayli vujudga keladi va rivojlanadi [7].

Zo'ravonlik jinoyatlari sonining o'zgarishi bilan birga, ularning sifat xususiyatlarida ham sezilarli transformatsiya kuzatilmoqda. Xususan, zo'ravonlik bilan bog'liq jinoyatlarning umumiy soni o'zgarishi jarayonida ularning sifat xususiyatlari ham sezilarli ravishda evolyutsiya qilmoqda, bu esa jinoyatchilikning yangi shakl va usullari paydo bo'lishiga olib kelmoqda.

Bu qolgan jinoyatlar yanada og'irroq yoki murakkabroq tus olayotganini yoki bunday harakatlarga sabab bo'luvchi ijtimoiy shart-sharoitlarning o'zgarishini anglatadi. Masalan, alkogolizm, narkotik moddalar iste'moli, aholi ma'lum guruhlarining marginallashuvi va oilaviy nizolarning ko'payishi zo'ravonlik bilan bog'liq jinoyatlarning xususiyatiga ta'sir ko'rsatib, tajovuzkorligini oshirishi yoki jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shu tariqa, jinoyatlar umumiy soni kamaysa-da, ularning tabiati va jamiyatga ta'siri yomonlashishi mumkin.

A.A.Djafarova maishiy zo'ravonlik jinoyatchiligini keltirib chiqaruvchi asosiy omillarni uch asosiy guruhga ajratadi. Birinchi navbatda, psixologik sabablar – bu jinoyatchi va jabrlanuvchining shaxsiy xususiyatlari hamda ruhiy holati bilan bog'liq bo'lgan omillar bo'lib, ular individual xarakter xususiyatlari, stressga chidamlilik darajasi va agressiyaning boshqarish qobiliyati kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Ikkinchi guruh – psixiatriyaga oid omillar bo'lib, bunda zo'ravonlikka moyillikka ta'sir etuvchi ruhiy kasalliklar va psixik buzilishlar nazarda tutiladi. Bunday holatlarda shaxsning adekvat qaror qabul qilish va o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish qobiliyati zaiflashgan bo'lishi mumkin. Uchinchi muhim guruh esa, kriminogen omillar bo'lib, ular jinoyatni vujudga keltiruvchi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy muhit bilan bog'liq. Bunda oiladagi muammolar, moddiy qiyinchiliklar, ma'naviy qadriyatlar inqirozi, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosiblik va agressiv xulq-

atvorni rag'batlantiruvchi urf-odatlar kabi faktorlar kiritiladi. Ushbu omillar birgalikda maishiy zo'ravonlik jinoyatlarining yuzaga kelish xavfini oshiradi va ularga qarshi kurashishda tizimli yondashuvni talab qiladi [8].

Ye.R.Keydunova esa, zo'ravonlik jinoyatlarini keltirib chiqaruvchi bir necha asosiy sabablarni ajratadi. *Birinchidan*, ijtimoiy shart-sharoitlar zo'ravonlikni rag'batlantiruvchi omillardan biri hisoblanadi. Jamiyatdagi muayyan guruhlar orasida zo'ravonlikni qabul qilish va uni mojarolarni hal etish vositasi sifatida ko'rish tendensiyasi mavjud bo'lib, bu holat shaxsning o'z maqsadlariga erisha olmasligi natijasida yuzaga keladigan frustratsiya bilan bog'liq. *Ikkinchidan*, alkogol va narkotik moddalarni ortiqcha iste'mol qilish zo'ravonlik jinoyatlarining kriminogen determinanti hisoblanadi. Bunday moddalarni qabul qilish shaxsning nazorat qobiliyatini zaiflashtirib, impulsiv xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin. *Uchinchidan*, inson tabiatining biosotsial xususiyatlari ham zo'ravonlikning manbalaridan hisoblanadi. Agressivlik evolyutsion nuqtayi nazaridan tirik qolish uchun muhim vosita bo'lgan va bu xususiyat insonning ijtimoiy munosabatlarida aks etadi. *To'rtinchidan*, bolalik va o'smirlik davridagi psixologik omillar katta ahamiyatga ega. Oiladagi nosog'lom muhit, zo'ravonlik va shafqatsiz munosabat bolada agressiv moyilliklarni shakllantirishi mumkin, bu esa kelgusida zo'ravonlik jinoyatlariga moyillikni oshiradi. Ushbu omillar birgalikda jinoiy zo'ravonlikning kelib chiqishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi murakkab mexanizmlarni shakllantiradi [7].

Yuqori keltirilganlardan ko'rinadiki, zo'ravonlik jinoyatlarining kelib chiqishi ko'plab omillar bilan bog'liq bo'lib, ularni psixologik, psixiatriyaga oid, ijtimoiy va biosotsial sabablarga ajratish mumkin.

Psixologik va psixiatriyaga oid omillar shaxsning shaxsiy xususiyatlari, stressga chidamlilik, agressiyani boshqarish qobiliyati hamda ruhiy kasalliklar va psixik buzilishlar bilan bog'liq bo'lib, bunday holatlarda shaxs o'z xatti-

harakatlarini nazorat qilish qobiliyatini yo'qotishi mumkin.

Ijtimoiy va kriminogen omillar esa, jinoyatga sabab bo'luvchi moddiy qiyinchiliklar, oilaviy muammolar, ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosiblik, ma'naviy qadriyatlarning inqirozi va zo'ravonlikni rag'batlantiruvchi urf-odatlar bilan bog'liq. Bundan tashqari, alkogolizm va narkotik moddalarni ortiqcha iste'mol qilish ham zo'ravonlikka moyillikni kuchaytiruvchi jiddiy faktorlardan biri hisoblanadi.

Biosotsial va tarbiyaviy omillar esa, insonning evolyutsion xususiyatlari, bolalik va o'smirlik davrida oiladagi nosog'lom muhit, zo'ravonlik va shafqatsiz munosabatlar orqali shakllanadigan agressiv xulq-atvorni o'z ichiga oladi.

Umuman olganda, zo'ravonlik jinoyatlarining yuzaga kelishi ko'p omilli jarayon bo'lib, ularning oldini olish va kamaytirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Bunda huquqiy choralar, psixologik va ijtimoiy reabilitatsiya, tarbiyaviy ishlarni kuchaytirish, shuningdek, jamiyatda zo'ravonlikka nisbatan murosasizlik muhitini shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Ye.R.Keydunova zo'ravonlik jinoyatlarining determinatsiyasini aniqlash orqali ularning oldini olishga doir bir qator chora-tadbirlarni taklif etgan.

Birinchidan, psixologik yordam ko'rsatish tizimini rivojlantirish, jumladan ishsizlar va hisobda turgan shaxslar uchun maxsus psixologik yordam punktlarini tashkil etish, ularning zo'ravonlik va agressiya bilan bog'liq xatti-harakatlarini kamaytirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini kuchaytirish talab etiladi. Ichki ishlar xodimlari jinoyatchilik holatini mun-tazam tahlil qilib borishi, jamoat joylarida patrul nazoratini olib borishi va aholini huquqbuzarliklarning oldini olish jarayonlariga jalb qilishi lozim.

Uchinchidan, xavf guruhlarini nazorat qilish va ular bilan profilaktika ishlarini olib borish. Buning uchun huquqiy asoslarni takomil-

lashtirish, ayniqsa, o'tmishda sudlanganlar, ishsizlar, alkogol va narkotik moddalarga moyil shaxslar bilan ishlash strategiyasini ishlab chiqish zarur.

To'rtinchidan, yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga alohida e'tibor qaratish kerak. Yoshlarda to'g'ri xulq-atvorni shakllantirish, axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash hamda bolalarning pornografik materiallardan himoya qilinishi ijtimoiy muhitni xavfsizroq qilishga yordam beradi.

Nihoyat, zo'ravonlik muammolarini yaxshiroq tushunish uchun kompleks tadqiqotlar o'tkazish talab etiladi. Jinoyatchilik sabablarini chuqur tahlil qilish, ilmiy asoslangan yechimlarni ishlab chiqish va samarali profilaktika choratadbirlarini belgilash orqali zo'ravonlikni kamaytirish mumkin[7].

Ilmiy adabiyotlarda zo'ravonlik bilan bog'liq jinoyatchilik mazmuniga doir yagona nuqtayi nazar mavjud emas, ya'ni ushbu toifani tashkil etuvchi jinoyatlar ro'yxati yuzasidan turli yondashuvlar mavjud.

Ba'zi olimlar zo'ravonlik jinoyatlarini faqat jamiyat uchun eng xavfli bo'lgan, shaxsning hayoti, sog'lig'i, jismoniy va jinsiy daxlsizligiga tajovuz qiluvchi jinoyatlar sifatida baholaydilar.

Boshqa tadqiqotchilar esa zo'ravonlik jinoyatlariga insonga jismoniy yoki ruhiy zarar yetkazuvchi barcha qasddan sodir etilgan jinoyatlarni kiritish kerak deb hisoblaydilar. Bunga nafaqat shaxsga qarshi nazarda tutilgan jinoyatlar, balki tarkibida zo'ravonlikni asosiy belgi sifatida o'z ichiga olgan yoki harakatlarning o'zi zo'ravonlik bilan bog'liq bo'lgan barcha jinoyatlar kiradi [9].

Yu.M. Antonyan, E.F. Pobegaylo, A.A. Mishenko va boshqa tadqiqotchilar zo'ravonlik jinoyatlari toifasiga an'anaviy tarzda moddiy manfaatdorlik bilan bog'liq zo'ravonlik jinoyatlari sifatida baholanadigan bosqinchilik, talonchilik va tovlamachilikni ham kiritishni taklif qiladilar[10].

Bu yondashuv jinoyat tarkibidagi obyektga oid ilmiy prinsiplarga emas, balki jinoiy-huquqiy

muhofaza ustuvorliklariga asoslanadi. Ya'ni, mualliflar bu jinoyatlarning zo'ravonlik jinoyatlariga kiritilishini ularning tajovuz qilingan obyektning qimmati va shaxsga qarshi zo'ravonlik jinoyatlari bilan kriminologik jihatdan o'xshash xususiyatlarga ega ekanligi bilan izohlaydilar.

Bu borada Sh.R. Jalolov O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining bir qator, xususan 97, 98, 99, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 132, 135, 136, 137, 138, 142, 152, 153, 155, 158, 161, 164, 165 va boshqa moddalari, ya'ni zo'ravonlik bilan bog'liq jinoyatlarni kiritgan [11].

Zo'ravonlik jinoyatlari toifasiga boshqa turdagi jinoyatlarni ham kiritish mumkin. Masalan, D.A.Koreskiyning fikriga ko'ra, har qanday og'ir jinoyat, agar u qurol qo'llanilgan holda sodir etilgan bo'lsa, zo'ravonlik jinoyati sifatida baholanishi va jinoiy zo'ravonlik kontekstida ko'rib chiqilishi lozim [12].

Bu yondashuv jinoyat sodir etishdagi zo'ravonlik darajasini belgilovchi asosiy omil sifatida quroldan foydalanishni nazarda tutadi. Shu bois, qurol bilan amalga oshirilgan og'ir jinoyatlar nafaqat shaxsga qarshi, balki jamoat xavfsizligi, mulk yoki davlat manfaatlariga qarshi bo'lgan hollarda ham zo'ravonlik jinoyatlari sifatida tasniflanishi mumkin.

O.N.Ivasyuk oilaviy-maishiy jinoyatchilikning o'sishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida bir qator muhim jihatlarni ajratadi. *Birinchidan*, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar oilaviy munosabatlarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Ishsizlik, kambag'allik va iqtisodiy beqarorlik uydagi keskinlikni oshirib, nizolarning zo'ravonlik bilan hal etilishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, oilaviy munosabatlardagi stress va tanglik maishiy zo'ravonlik jinoyatlarining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Xususan, o'zaro tushunishning yo'qligi, uzoq muddatli nizolar va nazoratsiz ehtiroslar kuchaygan sari, jismoniy yoki psixologik zo'ravonlik xavfi ortadi.

Uchinchi muhim faktor – jinoyatlarning latentligi. Oilaviy-maishiy zo'ravonlik holatlari

ko'pincha jabrlanuvchilarning huquq-tartibot organlariga murojaat qilmasligi yoki jamiyat tomonidan yopiq mavzu sifatida qaralishi sababli yashirin qoladi. Bu holat haqiqiy jinoyatchilik darajasini aniqlashni qiyinlashtiradi va zo'ravonlikka moyil shaxslarni jazodan qutulib qolishini ta'minlaydi.

To'rtinchi omil sifatida ijtimoiy normalar ko'rsatiladi. Ayrim jamiyatlarda yoki madaniy muhitlarda oiladagi zo'ravonlik "shaxsiy ish" sifatida qabul qilinishi yoki an'anaviy normalar bilan oqlanishi mumkin. Bu esa zo'ravonlikning uzoq muddat davom etishi va unga qarshi kurashish mexanizmlarining samarasizligini keltirib chiqaradi.

Nihoyat, psixologik omillar ham muhim rol o'ynaydi. Ayrim shaxslarda agressiv xulq-atvorga moyillik, emotsiyalarni nazorat qila olmaslik va shaxsiy psixologik muammolar mavjud bo'lib, bu oilaviy zo'ravonlikning sodir etilishiga olib kelishi mumkin. Shaxsning bolalikda zo'ravonlik muhitida o'sishi yoki og'ir psixologik jarohatlarga uchrashi ham bu xulq-atvorni kuchaytirish ehtimoldan xoli emas.

Muallifning ta'kidlashicha, bu omillar bir-biri bilan bog'liq holda ishlaydi va oilaviy-maishiy jinoyatchilikning yuqori darajada saqlanib qolishiga sabab bo'ladi. Ushbu muammolarga kompleks yondashuv talab etilib, ularni kamaytirish uchun jamiyat, davlat va huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan uzluksiz profilaktika choralari ko'rilishi lozim [13].

A.A.Djafarova oilaviy-maishiy zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha bir qator tavsiyalarni ilgari suradi. Birinchidan, maxsus markazlarni tashkil etish zarur, bunday markazlar nizolarni hal etish, jabrlanuvchilarga psixologik, huquqiy va ijtimoiy yordam ko'rsatish vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, zo'ravonlik bilan bog'liq jinoyatchilik holatini muntazam monitoring qilish, uning miqdoriy va sifat jihatlarini tahlil qilish muhim hisoblanadi. Bu profilaktika chora-tadbirlarining samaradorligini baholash va tegishli institutlar faoliyatini takomillashtirish imkonini beradi. Shuningdek, davlat miqyosida ilmiy asoslangan

samarali mexanizmlarni ishlab chiqish va joriy etish talab etiladi, bu esa zo'ravonlikka qarshi tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirishga imkon beradi. Nihoyat, jamiyat va davlat darajasida oilaviy zo'ravonlikka bo'lgan munosabatni o'zgartirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu muammoga nisbatan keskin munosabatni shakllantirish, jinoyatchilikni kamaytirishga qaratilgan keng jamoatchilik ongini o'zgartirish choralari ko'rish, zo'ravonlikni ijtimoiy va huquqiy jihatdan qoralash orqali profilaktika samaradorligini oshirishga xizmat qiladi[8].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, zo'ravonlik jinoyatlarining bir qator muhim xususiyatlari ajratiladi, ya'ni:

1. Zo'ravonlik qilish – bu jismoniy kuch ishlatish (masalan, urish, bo'g'ish, yaralash) yoki uni qo'llash tahdidi bo'lishi mumkin. Bu tahdid jabrlanuvchida qo'rquv va psixologik noqulaylik uyg'otadi.

2. Shaxsga qaratilganligi – zo'ravonlik jinoyatlari aniq bir shaxs yoki shaxslar guruhiga nisbatan sodir etiladi.

3. Zarar yetkazish – jinoyat natijasida jabrlanuvchi jismoniy shikastlanish (jarohat, mayiblik, o'lim) yoki ruhiy jarohat oladi.

Amaldagi Jinoyat kodeksi moddalarini tahlil qilish bizga zo'ravonlik jinoyatlarini bir nechta asosiy turlarga bo'lish imkonini beradi:

1. Shaxsga qarshi jinoyatlar – inson hayoti, sog'lig'i va erkinligiga qarshi sodir etiladigan jinoyatlar. Bularga qasddan odam o'ldirish, tan jarohati yetkazish, zo'rqlash va odam o'g'irlash kabi jinoyatlar kiradi.

2. Mulkiy jinoyatlar bilan bog'liq zo'ravonlik – bunda jinoyatchi shaxsiy manfaatlarini himoya qilish yoki moddiy boyliklarni egallash maqsadida zo'ravonlik ishlatadi (masalan, tajovuzkor o'g'irlik, talonchilik, bosqinchilik).

3. Ruhiy zo'ravonlikka asoslangan jinoyatlar – bunday jinoyatlar jismoniy zo'ravonlikni o'z ichiga olmasligi mumkin, ammo jabrlanuvchida qo'rquv va ruhiy jarohat qoldiradi. Masalan, tahdid qilish, odamni qiynash, zo'ravonlik orqali shaxsga ta'sir o'tkazish.

Umuman olganda, zo'ravonlik jinoyatlari jamiyat xavfsizligi va huquqiy tizim mustahkamligiga jiddiy tahdid tug'diradi. Ularning oldini olish va jazo choralarini belgilash huquqiy tizimning muhim vazifalaridan biridir. Har bir yurisdiksiyada zo'ravonlik jinoyatlariga nisbatan

turlicha yondashuv mavjud bo'lsa-da, ularning umumiy belgilarini aniqlash va toifalash huquqni muhofaza qilish organlari uchun muhim ahamiyatga ega. Huquqiy nazariya va amaliyotda ushbu jinoyatlarni samarali tarzda baholash va ularga qarshi choralar ko'rish lozim.

Foydalanilgan manbalar

1. IIV Axborot mazkazi ma'lumotlari.
2. Афанасьева О.Р. Исходные начала соотношения «насильственной преступности» и «насильственных преступлений» // Вестник МФОА. – 2013. – № 3. – С. 56–62.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati : [Tekst] : 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi: 5 jildli / O'zR FAA. Navoiy nomidagi Til va adabiyoti in-ti; A. Madvaliyev tahriri ostida; tahrir hay'ati E. Begmatov – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi [2006–2008]. Ikkinchi jild: Ye-M. – 2006, – 166-b.
3. Cambridge Dictionary / [electronic resource] <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/violence>
4. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А.Кузнецов. Первое издание: – СПб.: Норинт, 1998. / <http://gramota.ru/slovari/dic/>
5. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 03.09.2019-y., 03/19/561/3680-son; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son, 10.12.2021-y., 03/21/736/1144-son; 12.04.2023-y., 03/23/829/0208-son; 19.10.2024-y., 03/24/977/0831-son
6. Кейдунова Е. Р. Детерминация и основные направления предупреждения насильственных преступлений // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. – 2014. – № 5. – С. 85–88
7. Джафарова А. А. Бытовая насильственная преступность: Отдельные криминологические проблемы // Ученые записки Казанского института МВД России. – 2020. – Т. 5. – № 2(10). – С. 131–134.
8. Насильственная преступность / Бородин С.В., Кригер Г.Л., Кудрявцев С.В., Лунеев В.В. и др.; Под ред.: Кудрявцев В.Н., Наумов А.В. – М., 1997.
9. Преступность в федеральных округах / Под ред. Ю.М. Антоняна. – М., 2002.
10. Jalolov Sh.R. Zo'ravonlik jinoyatlarini zamonaviy profilaktikasining ayrim jihatlarini // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2022. – Т. 2. – № 7. – С. 403–413.
11. Корецкий Д.А. Основы теории и методологии криминологического исследования тяжких преступлений, совершаемых с применением оружия: Дис... д-ра юрид. наук: – М., 1997.
12. Ивасюк О.Н. Особенности причинного комплекса современных бытовых преступлений и проблемы их предупреждения // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2020. – № 4 (88). – С. 97–102.

KIBERXAVFSIZLIK JINOYATLARINING OLDINI OLISH – DAVR TALABI

Maxmudov Dilmurod Ro'zmatovich

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasining "Kriminologiya"
kafedrası professori v.b., yuridik fanlar doktori, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli jamiyatda kiberjinoatlarning kuchayib borayotgani, ularning davlat xavfsizligi, iqtisodiy barqarorlik va shaxsiy erkinliklarga salbiy ta'siri haqida so'z yuritiladi. Muallif tomonidan kiberjinoatlarning oldini olishda mavjud qonunchilikdagi bo'shliqlar, kadrlar yetishmovchiligi, madaniyat yetishmasligi va xalqaro hamkorlikdagi muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, muammo yechimlari sifatida qonunchilikni takomillashtirish, malakali mutaxassislar tayyorlash, kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: kiberxavfsizlik, kiberjinoatlar, raqamli xavfsizlik, qonunchilik, xalqaro hamkorlik, elektron dalillar, profilaktika

ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЙ – ТРЕБОВАНИЕ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы киберпреступности в условиях цифрового общества и её влияние на национальную безопасность, экономическую стабильность и личные свободы. Автор анализирует пробелы в законодательстве, нехватку квалифицированных кадров, низкий уровень киберкультуры в обществе, а также недостаточность международного сотрудничества. Предлагаются стратегические меры по совершенствованию законодательства, подготовке специалистов, формированию кибербезопасного мышления и укреплению международного взаимодействия.

Ключевые слова: кибербезопасность, киберпреступность, цифровая безопасность, законодательство, международное сотрудничество, электронные доказательства, профилактика

CYBERCRIMES PREVENTION - DEMAND OF THE PRESENT TIME

Abstract. This article discusses the increasing threat of cybercrime in the digital age and its negative implications for national security, economic stability, and personal freedoms. The author analyzes gaps in legislation, the shortage of specialized professionals, low levels of cyber culture among the population, and insufficient international cooperation. The article concludes with strategic proposals for legal reform, professional training, public awareness campaigns, and the enhancement of cross-border collaboration.

Keywords: cybersecurity, cybercrime, digital safety, legislation, international cooperation, electronic evidence, prevention

Bugungi kunda raqamli axborot texnologiyalari inson hayotining barcha jabhalariga jadal sur'atlarda kirib kelmoqda. Elektron hukumat, raqamli iqtisodiyot, onlayn ta'lim va tibbiyot, bank tizimlari va hatto huquqni muhofaza qilish organlari ham axborot tizimlariga bog'liq holga kelgan. Ammo ushbu jarayonlar bilan bir

qatorda kiberjinoatchilik ham shiddat bilan o'sib bormoqda, bu esa milliy xavfsizlik, shaxsiy erkinliklar va iqtisodiy barqarorlikka tahdid solayotgan muhim omillardan biriga aylandi. Xususan, 2022-yil 15-aprelda O'zbekistonda kiberxavfsizlik munosabatlarini tartibga solish maqsadida "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi qonun qabul qilingani hech kimga sir emas [1].

Darhaqiqat, bugungi kunda kiberxavfsizlik jinoyatlari nafaqat moliyaviy yoki axborot yo'qotishlariga, balki davlatning siyosiy va iqtisodiy ustuvorliklariga qarshi qaratilgan tahdidlar sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Mazkur jinoyatlarning jahon miqyosida transmilliy xarakteri, anonimlik va tezkor amalga oshirilishi ularni aniqlash va tergov qilishni ancha murakkablashtirmoqda. O'zbekistonda ham so'nggi yillarda kiberhujumlar, shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, onlayn firibgarlik holatlari ko'payib borayotgani bunga yaqqol misoldir [2].

Ilmiy jihatdan qaraydigan bo'lsak, jinoyat huquqi va kriminologiya sohalarida kiberjinoyatchilik hali yetarli darajada o'rganilmagan muammolardan biri sanaladi. Axborot tizimlaridan foydalanib sodir etiladigan jinoyatlar tarkibini aniq belgilash, ularga javobgarlik choralari individuallashtirish va eng muhimi – ularning oldini olishga qaratilgan kompleks profilaktik mexanizmlarni ishlab chiqish davr talabiga aylanmoqda. Xususan, kiberxavfsizlik sohasidagi jinoyatlarning oldini olish masalasi nafaqat amaliy, balki strategik va ilmiy ahamiyatga ega dolzarb muammo hisoblanadi. Bularga:

a) *kiberxavfsizlik sohasidagi jinoyatlarning oldini olish strategiyasida yuzaga keladigan muammo* – mazkur muammo davlatning siyosiy va iqtisodiy barqarorligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, maxsus xizmatlar, bank tizimi, sog'liqni saqlash, energetika va aloqa kabi muhim infratuzilmalarga qilingan kiberhujumlar nafaqat iqtisodiy zarar, balki davlat xavfsizligiga ham tahdid soladi;

b) *kiberxavfsizlik sohasidagi jinoyatlarni oldini olishning ilmiy ahamiyati bilan bog'liq muammo* – mazkur muammo mamlakatda nafaqat *jinoyat huquqi* doirasini, balki axborot huquqi, raqamli kriminologiya, elektron dalillar tahlili va kiberprofilaktika kabi sohalarni ham o'z ichiga qamrab oladi. Masalan, huquqshunos olim A.R.Mamatqulov to'g'ri ta'kidlaganidek, bugungi kunda “elektron dalillarning sud amaliyotidagi maqomi, ularni to'plash va huquqiy asosda rasmiylashtirish borasida ilmiy-amaliy bo'shliq hali hamon mavjud” [3].

Shuningdek, mazkur muammolarni yuzaga kelishiga esa o'z navbatida normativ-huquqiy hujjatlar bazasini takomillashtirish [4], kiberxavfsizlik sohasiga ixtisoslashgan iqtidorli kadrlarni tayyorlash, jamiyatda kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirish hamda xalqaro hamkorlikni mustahkamlash kabi yo'nalishlardagi vazifalar ijorosini ta'minlash bilan bog'liq sustkashliklar ham sabab bo'lmoqda desak hech mubolag'a bo'lmaydi. Bularga:

birinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar bazasini yetarlicha rivojlanmaganligi – bugungi kunda, R.Mamatqulov to'g'ri ta'kidlaganidek, kiberxavfsizlik sohasidagi jinoyatlarni huquqiy jihatdan to'liq tartibga solish uchun mavjud qonun hujjatlari yetarli darajada takomillashtirilmagan [3]. Xususan, Jinoyat kodeksida axborot jinoyatlarining aniq va mukammal klassifikatsiyasi, javobgarlik mezonlari va elektron dalillarni huquqiy jihatdan baholash mexanizmi hali ham aniq belgilanmagan;

ikkinchidan, ixtisoslashgan kadrlar tayyorlashdagi muammolar – kiberxavfsizlik sohasida faoliyat yuritish uchun huquqiy va texnik bilimlarni sintez qilgan, mukammal bilimga ega mutaxassislar yetishmaydi. Amaldagi OTMlarda ushbu yo'nalishda mutaxassis tayyorlashning o'quv dasturlari yetarlicha zamonaviy emas, ilmiy tadqiqotlarga asoslangan emas. Shu o'rinda, xalqaro aloqalar, jahon siyosati va siyosiy fanlar bo'yicha xalqaro ekspert A.U. Nematullayev o'zining “O'zbekiston Respublikasining kiberxavfsizligini ta'minlash muammolari” nomli maqolasida axborot texnologiyalarining rivojlaniishi bilan bog'liq ravishda kiberxavfsizlik sohasidagi mutaxassislarni tayyorlashdagi muammolarni tahlil qiladi [5]. U, xususan, “*Digital Uzbekistan–2030*” strategiyasini amalga oshirish jarayonida kadrlar yetishmasligi va mavjud infratuzilmaning yetarli emasligini ta'kidlaydi;

uchinchidan, kiberxavfsizlik madaniyatining yetishmasligi – jamiyatda aholining keng qatlamlari, ayniqsa, yoshlar o'rtasida shaxsiy ma'lumotlar bilan ishlash madaniyati, xavfsiz internetdan foydalanish ko'nikmalari, onlayn tahdidlarga nisbatan hushyorlik darajasi past ekanligidir;

to'rtinchidan, xalqaro hamkorlikning yetarlicha faol emasligi — kiberjinoyatlar ko'pincha transmilliy xususiyatga ega bo'lib, ularni faqat milliy qonunlar doirasida hal etish murakkabdir. O'zbekiston hozircha Budapesht konvensiyasiga¹ qo'shilmagan, bu esa elektron dalillarni transchegaraviy almashishda huquqiy to'siqlar yaratadi.

Xususan, kiberjinoyatlarning transmilliy tabiati sababli, ularni samarali tergov qilish va sudga tortish uchun davlatlar o'rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Konvensiyaga qo'shilmagan davlatlar uchun bunday hamkorlikni amalga oshirishda huquqiy to'siqlar yuzaga keladi.

Ma'lumot uchun: 2015-yilda Amerika Qo'shma Shtatlari va Xitoy Xalq Respublikasi o'rtasida kiberxavfsizlik bo'yicha ijroiyl kelishuv qabul qilingan. Ushbu kelishuv kiberxavfsizlik siyosatiga oid bir qator sohalarni qamrab oladi, jumladan, axborot almashinuvi mexanizmlari hamda har ikki davlat kiber vositalar orqali zehniy mulkni o'g'irlashni qo'llab-quvvatlamaslik to'g'risidagi kelishuvni ham o'z ichiga oladi. Kelishuv AQSH Prezidenti Barak Obama va Xitoy Bosh kotibi Si Szinpin ishtirokida Oq uyda bo'lib o'tgan qo'shma matbuot anjumanida e'lon qilingan [6].

Bugungi kunda O'zbekistonda kiberxavfsizlik bilan bog'liq jinoyatlarning oldini olish shuningdek, mavjud muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi strategik yo'nalishlarda tizimli ishlar olib borish tavsiya etiladi. Bularga:

birinchidan, Jinoyat kodeksiga axborot xavfsizligi bo'yicha alohida moddalarni kiritish, jumladan *elektron dalillarning* maqomini aniq belgilash;

ikkinchidan, barcha oliy ta'lim muassasalarida *"Kiberhuquq"* va *"Axborot xavfsizligi huquqi"* fanlarini majburiy tartibda joriy etish;

uchinchidan, huquqni muhofaza qilish organlari va IT markazlari o'rtasida o'zaro hamkorlikda kadrlar malakasini oshirish dasturlarini yo'lga qo'yish;

to'rtinchidan, O'zbekistonda axborot madaniyatini shakllantirish maqsadida aholi o'rtasida tizimli va maqsadli ravishda ma'rifiy-targ'ibot ishlarini tashkil etish, axborot xavfsizligiga oid bilim va ko'nikmalarni ommalashtirish, turli yosh toifalari uchun moslashtirilgan o'quv-amaliy loyihalarni amalga oshirish;

beshtinchidan, O'zbekistonning Budapesht konvensiyasiga qo'shilishini ta'minlash va xalqaro elektron dalillar ayirboshlashning huquqiy mexanizmlarini yaratish.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi / <https://lex.uz/pdf/5960604>.
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ma'lumoti / https://cbu.uz/oz/press_center/news/1897716.
3. *Mamatqulov A.R.* Elektron dalillarning huquqiy maqomi // *Yurist axborotnomasi*, 2023. — 4-son.
4. Bugungi kunda O'zbekistonda aynan kiberxavfsizlik munosabatlari "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi, "Muvofiqlikni baholash to'g'risida"gi, "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi, "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi, "Aloqa to'g'risida"gi, "Davlat sirlarini saqlash to'g'risida"gi, "Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to'g'risida"gi qonunlar va boshqa qonunosti hujjatlari bilan tartibga solinmoqda // <https://csec.uz/uz/docs/uzbekistan-laws>.
5. *Nematullayev A.U.* O'zbekiston Respublikasining kiberxavfsizligini ta'minlash muammolari // https://parl.uz/articles/society/intervyu_s_chlenom_molodezhnogo_parlamenta_pri_oliy_mazhlise_respubliki_uzbekistan.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/2015_United_States%E2%80%93China_Cybersecurity_Agreement.

¹ Budapesht konvensiyasi — kiberhuquqbuzarliklarga qarshi kurashish bo'yicha birinchi xalqaro shartnoma bo'lib, uning maqsadi milliy qonunlarni muvofiqlashtirish, tergov usullarini takomillashtirish va davlatlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirishdir. Konvensiya 2001-yil 23-noyabrda imzolangan va 2004-yil 1-iyulda kuchga kirgan. 2025-yil yanvar holatiga ko'ra, 78 davlat ushbu konvensiyani ratifikatsiya qilgan.

O'G'RILIK JINOYATI UCHUN JAVOBGARLIK MASALASI VA USHBU TURDAGI JINOYATLARNI OLDINI OLISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xasanov Shuxrat Erkinbayevich

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot
instituti bosh inspektori, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'g'rilik jinoyati va ushbu jinoyat uchun javobgarlik masalalari hamda ushbu turdagi jinoyatlarni sodir etilishiga sabab bo'layotgan asl omillar, shuningdek, ularni oldini olish bo'yicha samarali choralarni ishlab chiqish masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'g'rilik, tergov qilish, javobgarlik, javobgarlikning muqarrarlighi, talon-toraj, mulk, mulkdor, jinoyat, jinoyatchilik, oldini olish, daxlsizlik.

ВОПРОСЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЕ КРАЖИ И ОСОБЕННОСТИ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ТАКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы кражи и ответственности за данное преступление, реальные факторы, способствующие совершению данного вида преступлений, а также вопросы разработки эффективных мер по их предупреждению.

Ключевые слова: кража, расследование, ответственность, неотвратимость ответственности, хищение, имущество, собственник, преступление, преступность, предупреждение, неприкосновенность.

THE ISSUE OF RESPONSIBILITY FOR THEFT AND THE SPECIFICS OF PREVENTING THIS TYPE OF CRIME

Abstract. This article examines the crime of theft and the issues of responsibility for this crime, as well as the real factors contributing to the commission of this type of crime, as well as the development of effective measures to prevent them.

Keywords: theft, investigation, responsibility, inevitability of responsibility, embezzlement, property, owner, crime, criminality, prevention, immunity.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda sud-huquq sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar insonparvarlik prinsiplariga asoslangan holda shaxsning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish, uning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, jinoyatlarni tez va to'liq ochish, jinoyatdan jabrlangan shaxslarga yetkazilgan zararni qoplash, aybsiz insonlar javobgarlikka tortilmasligini ta'minlash sohasida bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son, "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 26-martdagi PF-6196-son farmonlari, shuningdek, "Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish va aholi bilan yanada yaqin

hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2023-yil 20-yanvardagi PQ-10-son qarorining qabul qilinishi bu borada amalga oshirilayotgan ijobiy harakatlarning uzviy davomidir.

Biroq, amalga oshirilayotgan ijobiy ishlarga qaramasdan, jinoyatlar soni va turi yildan yilga ortib, yangi turlari va usullari paydo bo'layotgani qonuniylikni ta'minlash, jinoyatlarni o'z vaqtida fosh etish, har tomonlama, to'liq va xolisona tergov qilish, javobgarlikning muqarrarliligi prinsipini ta'minlashda mavjud chora-tadbirlar yetarli emasligini ko'rsatmoqda.

Konstitutsiyamizning 65-moddasida "fuqarolar farovonligini oshirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etishi, davlat bozor munosabatlarini rivojlantirish va halol raqobat uchun shart-sharoitlar yaratishi, iste'molchilarning huquqlari ustuvorligini hisobga olgan holda iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini kafolatlanishi, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan himoya qilinishi, xususiy mulk daxlsizligi" 1 qat'iy belgilab qo'yilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining "Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar" deb nomlangan uchinchi bo'limi 10-bobida "O'zgar mulkini talon-toraj qilish" uchun javobgarlik belgilangan. Ushbu kodeksning 169-moddasida o'g'rilik tushunchasi berilgan bo'lib, o'g'rilik – o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-toraj qilish sifatida belgilangan. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, o'g'rilik jinoyati tarkibining obyektiv tomonini tavsiflab beradigan xususiyati, talon-torajlik jinoyatlarining boshqa shakllaridan farqlaydigan usuli hisoblanadi.

O'g'rilikda aybdor huquqqa xilof va yashirin ravishda, ya'ni boshqa shaxslardan yashirin holda mulkdorning xohish-irodasiga qarshi uning mulkini o'zlashtiradi va o'zining mulki sifatida tasarruf eta boshlaydi. Demak, o'g'rilik jinoyatining obyekti o'zganing mulki hisoblanadi.

Obyektiv tomondan o'g'rilik o'zganing mulkini yashirin ravishda talon-toraj qilishda ifodalanadi.

Talon-toraj qilishning yashirinligi deganda, jinoyat mol-mulk egasi yoki mol-mulk ishonib topshirilgan yoxud ixtiyorida turgan shaxsga sezdirmasdan yoki mulkdor yoxud mol-mulkning talon-toraj qilinishidan manfaatdor bo'lmagan boshqa shaxslar yo'q vaqtida sodir etilishi tushuniladi.

Biroq, barcha holatlarda ham talon-toraj qilishni yashirin deb hisoblash uchun o'zaro bog'liq bo'lgan ikkita, ya'ni obyektiv va subyektiv mezonni tahlil qilish va baholash kerak bo'ladi.

Turli xil adabiyotlarda o'g'rilikning obyektiv tomoni zaruriy belgisi sifatida yashirin ravishda talon-toraj qilish yuzasidan mualliflar aksariyat hollarda o'xshash fikr bildiradilar, ya'ni "talon-toraj qilishning yashirinligi deganda, jinoyat mol-mulk egasi yoki mol-mulk ishonib topshirilgan yoxud ixtiyorida turgan shaxsga sezdirmasdan yoki mulkdor yoxud mol-mulkning talon-toraj qilinishidan manfaatdor bo'lmagan boshqa shaxslar yo'q vaqtida sodir etilishi tushuniladi" 3.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "O'zgar mulkini o'g'rilik, talonchilik va bosqinchilik bilan talon-toraj qilish jinoyat ishlari bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida" 1999-yil 30-apreldagi 6-son qarorida "Jabrlanuvchining yoki boshqalarning yo'qligida yoki ular bor bo'lsa-da, ularga bildirmasdan o'zganing mol-mulkini yashirin talon-toraj qilish o'g'rilik hisoblanadi. Bordi-yu, jabrlanuvchi yoki boshqalar mol-mulkning olinayotganligini ko'rgan bo'lsa-da, lekin aybdor bildirmasdan harakat qilyapman deb o'ylagan bo'lsa, bunday qilmishni ham o'g'rilik deb tavsiflash lozim.

O'zganing mulkini yashirin ravishda talon-toraj qilish bilan boshlangan, lekin jabrlanuvchi yoki boshqa shaxslar tomonidan sezib qolinganiga qaramasdan aybdor tomonidan mulkka egalik qilish maqsadida ularning hayoti va sog'lig'i uchun xavfli bo'lmagan zo'rlik ishlatib yoxud shunday zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitib qilingan harakatlar talonchilik deb, hujum qilib hayoti yoki sog'lig'i uchun xavfli bo'lgan zo'rlik ishlatganda yoxud shunday zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitganda esa bosqinchilik deb tavsiflanadi.

Zo'rlik ishlatish harakatlari aybdor tomonidan o'zganing mulkini yashirin ravishda talon-toraj qilishi tugagandan keyin qo'lga tushishdan qutulish maqsadida sodir etilgan bo'lsa, bunday harakat talonchilik yoki bosqinchilik deb qaralmaydi. Zo'rlik ishlatishning xususiyati va kelib chiqqan oqibatlarga qarab qilmishni o'g'irlik deb, boshqa jinoyatlarning belgilari bo'lganda jinoyatlar majmui bo'yicha tavsiflash lozim.

Aybdor tomonidan sodir etilayotgan voqeani tushunib yetish qobiliyatiga ega bo'lmagan (masalan, yoshi juda kichiklar, ruhiy jihatdan aqli norasolar, alkogoldan yoki narkotik moddalardan kuchli mastlik darajasida bo'lgan yoki uxlab qolgan) shaxslarning mulkini o'g'irlash o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-toraj qilish deb tavsiflanishi kerak.

Jabrlanuvchining egnida bo'lgan kiyim-kechagi, qo'lidagi yoki bevosita yonida bo'lgan sumka, jomadon va boshqa anjomlaridan sodir etilgan yashirin talon-torajlik kissavurlik deb hisoblanadi va JKning 169-moddasi 2-qismi "a" bandi bilan tavsiflanadi.

Aybdor, jabrlanuvchi va boshqalar ko'z oldida o'zganing mulkini egallab olayotganligini va ular uning harakatlarining jinoiy xususiyatini tushunganligini anglaganda, o'zganing mulkini oshkora talon-toraj qilish talonchilik hisoblanadi deb ko'rsatilgan 4.

M.H.Rustambayevning fikricha, "barcha holatlarda talon-torajlikni yashirin deb hisoblash uchun, o'zaro bog'liq bo'lgan ikki, ya'ni obyektiv va subyektiv mezonni tahlil qilish va baholash lozim. Talon-toraj qilish usulini baholashning obyektiv mezonni shundan iboratki, mol-mulkni ochiqdan-ochiq talon-toraj qilish atrofdagi shaxslarning ko'zi oldida sodir etilgan bo'lsa-yu, atrofdagilar buni anglamasa (*masalan, aybdor birovning jomadonini egasi yo'qligidan foydalanib atrofdagilarning ko'zi oldida o'g'irlaydi, bunda jinoyatchi atrofdagilar u o'z jomadonini olib ketyapti deb o'ylashlariga ishonadi va hokazo*), bu holda qilmish o'zganing mulkini yashirin ravishda talon-toraj qilish deb hisoblanishi lozim.

Agar mulk egasi yoki mol-mulki ixtiyorida bo'lgan yoxud u ishonib topshirilgan shaxs talon-toraj qilish chog'ida hozir bo'lsa-yu, ammo talon-toraj sodir bo'layotganini tushunib yetmasa, shaxsning qilmishi (*masalan, mol-mulk egasi, qorovul uxlayotgan bo'ladi yoxud alkogol yoki narkotik mastlik holatida bo'lib, mol-mulk talon-toraj qilinayotganini anglab yetmaydi*) o'g'irlik deb kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyatni sodir etish obyektiv mezonlari bahosiga asoslanib, bu yerda talon-torajlikni yashirin deb topishning bir necha usullari mavjud. Ulardan birinchisi, amaliyotda ko'proq uchraydigan shakli, ya'ni umuman guvohlar mavjud bo'lmaganda, masalan, qo'riqlanmayotgan tovar-moddiy qimmatliklari ulgurji bazasi omboridan kechasi yoki egasi uyda bo'lmaganda o'g'rining qulfni buzib o'g'irlashidir.

Ikkinchisi, egasi yoki boshqa shaxslar bo'lsa ham, ularga bildirmasdan, yashirin ravishda mol-mulkni talon-toraj qilish, masalan, cho'ntak o'g'irliklari va hokazo. Bunday holatlarda o'g'irlik kamdan-kam holatlarda adashib mulkni oshkora talon-toraj qilish, talonchilik deb topilishi mumkin. Obyektiv mezonlarga asoslanib talon-toraj qilish, agar aybdor o'zganing mulkini mulk egasining bevosita ishtirokida, jabrlanuvchi sodir bo'layotgan jinoiy harakatlarni anglamagan holatda bo'lganida (*qattiq uyqu, hushdan ketish, qattiq mast holat va boshqalar*) sodir etilsa ham, yashirin deb hisoblanadi. Va, nihoyat, ushbu mezondan kelib chiqib, sudtergov amaliyotida aybdor tomonidan hamma-ning ko'z o'ngida mulkni qonuniy egasi sifatida olishi va boshqa shaxslar ushbu harakatlar no-qonuniy xarakterga ega ekanligini anglamagani holda o'zganing mol-mulkini qasddan talon-toraj qilish yashirin ravishda deb hisoblanadi. Bunday holatlar, ko'pincha, temiryo'l vagonidan tovarlar tushirilayotganda aybdor yuk tushiruvchi sifatida kelib qandaydir buyum (quti, qop)ni oladi va o'zining foydasiga egallaydi yoki aybdor vokzal yoxud aeroportda qarovsiz qolgan buyumlarni uning egasi bo'lib kelib, olib ketadi".

O'g'irlik jinoyati aybdorning o'ziga bog'liq bo'lmagan holda oxiriga yetkazilmasligi (*masa-*

lan xonadon o'g'irligida uy egasining kelib qolishi) ham tugallangan o'g'rilik jinoyati hisoblanadi. Bunday holatlarda jinoyat kodeksining 25-moddasi (*jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va jinoyat sodir etishga suiqasd qilish*)ni qo'llagan holda 169-modda (*o'g'irlilik*) bilan javobgarlik masalasi hal etilishi lozim bo'ladi.

Subyektiv tomondan o'g'rilik to'g'ri qasd bilan sodir etiladi. Aybdor olingan o'zganing mulkining nafaqat noqonuniyligini va qaytarib berilmasligini, balki o'z harakatlarining yashirin usullarini ham tushunib yetadi. Shu bilan birga, aybdor ushbu jinoyatning subyektiv tomonining zaruriy belgisi hisoblanuvchi g'arazli (*noqonuniy ravishda boylikka ega bo'lish*) maqsadini ham ko'zlaydi.

Jinoyat kodeksi 169-moddasining birinchi qismi bo'yicha jinoiy javobgarlik faqatgina tashkilotlardan, muassasalardan va korxonalardan xodim tomonidan o'g'irlangan mulkning umumiy qiymati eng kam oylik ish haqining o'ttiz baravaridan yuqori bo'lganda kelib chiqadi. Aks holda shaxs Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 61-moddasiga muvofiq, javobgarlikka tortiladi.

Agar o'g'irlangan mulkning umumiy qiymati Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 61-moddasi 3-qismida ko'rsatilgan miqdordan oshib ketmasa, necha marotaba mayda o'g'rilik sodir etilganligidan qat'i nazar, shaxs faqatgina ma'muriy javobgarlikka tortiladi. Shu bilan birga, agar o'g'rilik fuqarolarning mulkiga nisbatan amalga oshirilgan bo'lsa va o'g'irlangan mulkning umumiy summasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 61-moddasi 3-qismida ko'rsatilgan miqdordan oshib ketmasa ham qilmishni jinoyat sifatida Jinoyat kodeksining 169-moddasi birinchi qismi bo'yicha kvalifikatsiya qilish lozim bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 61-moddasida oz miqdorda talon-toraj qilganlik uchun javobgarlik quyidagicha belgilangan:

Mulkchilik shaklidan qat'i nazar, korxona, muassasa, tashkilotlarning mol-mulkini o'g'irlash, o'zlashtirish, rastrata qilish, mansab lavo-

zimini suiiste'mol qilish yoki firibgarlik yo'li bilan oz miqdorda talon-toraj qilish –

bazaviy hisoblash miqdorining bir baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa –

bazaviy hisoblash miqdorining besh baravaridan o'n baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Umumiy foydalanishdagi elektr, issiqlik, gaz yoki vodoprovod tarmoqlariga tijorat maqsadlarida o'zboshimchalik bilan ulanish yoxud elektr energiyasini, tabiiy gazni, sovuq yoki issiq suvni hisobga olish asboblariga, shu jumladan ularning plombalariga qasddan shikast yetkazish yoxud hisobga olish asboblarining ko'rsatkichlarini o'zgartirish maqsadida ularga tashqaridan aralashish yo'li bilan elektr energiyasini, tabiiy gazni, sovuq yoki issiq suvni o'g'irlash tarzida sodir etilgan oz miqdorda talon-toraj qilish, –

bazaviy hisoblash miqdorining o'n baravaridan yigirma baravarigacha miqdorda jarima solishga yoki o'n besh sutkagacha muddatga ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'ladi.

Basharti talon-toraj qilingan mulkning qiymati bazaviy hisoblash miqdorining o'ttiz baravaridan oshmasa, bunday talon-torajlik oz miqdorda talon-toraj qilish deb hisoblanadi.

Ustav fondida davlat ulushi bo'lmagan korxona, muassasa, tashkilotlarning mol-mulkini ularning xodimi tomonidan o'g'irlash, o'zlashtirish, rastrata qilish, mansab lavozimini suiiste'mol qilish yoki firibgarlik yo'li bilan sodir etilgan oz miqdorda talon-toraj qilish faqat mazkur korxona, muassasa, tashkilot rahbarining, mulkdorining yoki vakolatli boshqaruv organining arizasiga ko'ra javobgarlikka sabab bo'ladi.

Tijorat maqsadi deganda jismoniy yoki yuridik shaxs tomonidan muayyan faoliyatda foyda yoki daromad olishga qaratilgan maqsad tushuniladi 6.

Endi ushbu turdagi jinoyatlarning sodir etilishiga imkon berayotgan shart-sharoitlar, ularning asl omillarini aniqlash hamda barvaqt

oldini olish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarga qisqacha to'xtalib o'tsak.

Tahlillarga ko'ra, o'g'rilik jinoyatlari har qachon ham umumiy jinoyatchilik orasida salmog'i yuqori bo'lgan jinoyat turlaridan biri hisoblanadi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **2025-yil 3-yanvardagi** "2025-yilda respublika mahallalarida xavfsiz muhitni yaratish va huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish tizimi samaradorligini yanada oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" **PQ-1-son qarori** ijrosini ta'minlash maqsadida, Toshkent viloyatining Ohangaron va Nurafshon shaharlari, Parkent, Ohangaron, Yuqori Chirchiq, O'rta Chirchiq tumanlaridagi "qizil" toifaga kirgan mahallalarda huquqbuzarlikka sabab bo'layotgan asl omillar ilmiy yondashuvlar asosida o'rganilganda, 2024 yilning 12 oyi davomida Toshkent viloyati hududida jami oldini olish mumkin bo'lgan **2 931 ta** jinoyat qayd qilingan bo'lsa, shundan **1 276 tasi** yoki **43,5 foizini** o'g'rilik jinoyatlari tashkil qilganligi ma'lum bo'ldi. Bu esa, mazkur jinoyatlarni ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq qilgan holda chuqur o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

O'g'rilik jinoyatlari sodir etilishiga imkon beradigan shart-sharoitlar, asosan, quyidagilardan iborat:

1. Aksariyat joylarda ko'p qavatli uylarning kirish podyezdlari eshiklarining qulfi mavjud emasligi, domofon o'rnatilmaganligi, xonadonlarning qo'riqlash pultiga topshirilmaganligi hamda xonadonlarga tashqaridan kirishning osonligi.

2. Avtomobil egalari tomonidan ochiq qoldirilishi yoki qulflash tizimining yaxshi emasligi, signalizatsiya o'rnatilmaganligi.

3. Mahallalar hududining jinoyat sodir etilishi mumkin bo'lgan joylariga kuzatuv kameralari to'liq o'rnatilmaganligi hamda ularning situatsion markazlariga integratsiya qilinmaganligi.

4. Fuqarolarning o'z mol-mulkleri saqlanishiga e'tiborsiz bo'lishi (*buyumlarni ko'chada qoldirish, sumkalar va kiyimlarni hamda hamyonlarni nazoratsiz qoldirish*), narsa va buyum-

larini, ayniqsa, uyali aloqa vositalarini unutib qoldirishlari.

5. Velosipedlar, bolalar aravachalarini ko'chalar va podyezdlarda qarovsiz qoldirish.

6. Tungi vaqtlarda aksariyat ko'chalarning yoritilmaganligi.

7. Mahallada uyushmagan aholi, xususan yoshlar, profilaktik hisobda turganlar, probatsiya hisobidagilar hamda muqaddam sudlangan shaxslar bilan ijtimoiy profilaktika doirasida yetarli profilaktik ishlar olib borilmasligi.

Shuningdek, o'rganishlar davomida ayrim shaxslar tomonidan o'g'rilik jinoyatlari sodir etilishiga olib keluvchi omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- bilimsizlik;
- ijtimoiy foydali mehnat qilish istagining yo'qligi;
- ma'naviy tarbiyasidagi kamchiliklar;
- surunkali ichkilikbozlik va giyohvandlikka hamda kayf-u safoga ruju qo'yish;
- huquqiy ong va huquqiy madaniyatining pastligi;
- oson yo'l bilan barcha narsaga erishishga bo'lgan ishtiyoqning yuqoriligi;
- ishsizlik va iqtisodiy yetishmovchilikning mavjudligi.

Ilmiy o'rganishlar davomida o'g'rilik jinoyatlarining **yoshlar tomonidan hamda o'rta ma'lumotli, vaqtincha ishsiz, jinoyat qilishga moyil bo'lgan shaxslar** tomonidan sodir etilganligi, mazkur yo'nalishlarda huquqbuzarliklar profilaktikasini bevosita amalga oshiruvchi organlar tomonidan Respublika darajasida tizimli ishlarni kuchaytirish zarurligidan dalolat bermoqda.

Professor A.S.To'xtaxo'jayev o'zining tadqiqotlarida o'g'rilik jinoyatlarini oldini olish uchun ijtimoiy muammolarga, xususan, ishsizlik, kambag'allik va oilaviy mushkulotlarga e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, jinoyatchilikni oldini olishning samarali yo'li – **ijtimoiy yordam, ta'lim va tarbiyani kuchaytirishdan iborat. Yoshlar va aholi o'rtasida huquqiy savodxonlikni oshirish va ijtimoiy**

barqarorlikni ta'minlash orqali jinoyatchilikni kamaytirish mumkin.

O'g'rilik jinoyatlarining oldini olishga salbiy ta'sir qilayotgan omillarni bartaraf etish bo'yicha takliflar:

1. Mahallalarga kirish-chiqish joylariga sifatli videokuzatuv kameralarini o'rnatish hamda profilaktika inspektori hamda situatsion monitoring markazlariga to'liq integratsiya qilish choralarini ko'rish.

2. Adliya hamda boshqa tegishli idora-tashkilotlar xodimlarini jalb qilgan holda aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirishga qaratilgan tizimli targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish.

3. Mahallalarda ilgari sudlangan, ruhiy kasal, spirtli ichkilikka ruju qo'ygan, yakka yolg'izlar, profilaktik hisobda turuvchi, probatsiya nazoratidagi, uzoq muddatdagi va undan qaytgan shaxslar va boshqa ijtimoiy profilaktika obyektlari bilan muntazam ravishda **manzilli** profilaktik ishlarni olib borish.

4. Fuqarolar e'tiborini jalb qiladigan audio, video roliklar tayyorlash va korxona, idora-tashkilotlar, muassasalarda, ko'cha va jamoat-joylari, odamlar ko'p yig'iladigan joylarda (*rekлама asosida*) yoritib borish.

5. Mahalladagi ishsiz fuqarolarning aniq ro'yxatlarini shakllantirish, Bandlik va kambag'allikni qisqartirish hamda boshqa tegishli idora-tashkilotlar (*mahallada hokim yordamchisi*) bilan hamkorlikda ularning bandligini ta'minlash choralarini ko'rish, bu borada sektor rahbarlari mas'uliyatini oshirish.

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Obod va xavfsiz mahalla tamoyili asosida mahallalarda ijtimoiy profilaktika tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2024-yil 30-noyabrdagi 801-son qarori talablari asosida har bir mahallada ijtimoiy profilaktika obyektlari ro'yxatlarini to'liq shakllantirib, "mahalla yettiligi" vakillariga xulosalar berib, sektorlar kesimida ijrosi nazoratini olib borish.

7. Xonadon o'g'riligi jinoyatlarining oldini olish bo'yicha xonadon egalari mas'uliyatini oshirgan holda Milliy gvardiya Qo'riqlash bo'limi

xodimlari bilan hamkorlikda xonadonlarni qo'riqlash pultiga ulatish choralarini ko'rish.

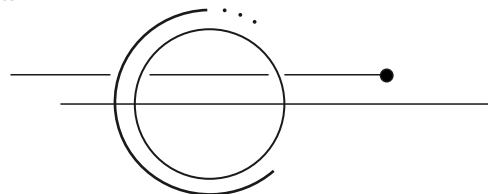
8. Ko'p qavatli uylarning asosiy kirish eshiklarining (*podezdlar eshigi*) barchasiga domofon o'rnatish.

9. O'g'rilik jinoyatlarining ko'pchiligi jabrlanuvchilarning narsa va buyumlariga e'tiborsizligi, loqaydligi natijasida kelib chiqqanligi sababli, tegishli huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan kelishilgan holda aholining barcha qatlamlari orasida ularni ogohlikka chorlovchi ta'sirchan profilaktik tadbirlarni ishlab chiqish (*masalan: qarovsiz va beparvolik bilan saqlanayotgan narsa, buyum va boshqa mol-mulkarni "shartli ravishda" MFYga olib qo'yish orqali fuqarolarning mas'uliyatini oshirish tizimini ishlab chiqish*) va amalga oshirish.

10. Ko'p qavatli uylar, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari va boshqa joylarga **"Diqqat hudud kamera nazorati ostida"**, **"Diqqat siz videokuzatuv ostidasiz"** kabi yozuvli ogohlantiruvchi belgilarni o'rnatish.

11. Yoshlar tomonidan sodir qilinayotgan jinoyatlarning oldini olish bo'yicha ota-onalarning o'z farzandlarini to'g'ri yo'lga boshlashi va tarbiyalash borasidagi mas'uliyatini oshirish, ularga nisbatan ma'muriy ta'sirchan hamda profilaktik choralarni qo'llab borish.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, tobora shiddat bilan rivojlanib borayotgan diyorimizda o'g'rilik jinoyatlari, umuman olganda, har qanday jinoyat sodir etilishiga favqulodda holat sifatida qarash lozim. Siz va bizning vazifamiz esa har qanday jinoyatga faol qarshi bo'lgan holda jinoyatlarning oldini olish, davlat va jamoat mulkini hamda o'z mulkimizni asrab-avaylashdan iborat ekanligini, har qanday jinoyat ham xalqimizga, davlatimizga salbiy ta'sir qilib, iqtisodiyotimizni ortga tortishini unutmasligimiz lozim.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Rasmiy nashr. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2023. –26-b.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2023. – 82–83-b.
3. *Rustambayev M.* O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. Maxsus qism. – Toshkent: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2021. – 455-b.; *Кабулов Р.* Уголовно-правовые меры борьбы с хищениями: Теория и практика. Дис. д-ра юрид. наук. – Ташкент, 1997. – С. 27; *Кадыров М.* Уголовное право Республики Узбекистан. – Ташкент: Адолат, 1997. – С.174; O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. – Toshkent: Adolat, 1997. – 47-b.
4. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining “O'zgalar mulkini o'g'rilik, talonchilik va bosqinchilik bilan talon-toraj qilish jinoyat ishlari bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida” 1999-yil 30-apreldagi 6-son qarori.
5. O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2023. – 88–90-b.
6. *M.Rustambayev.* O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. Maxsus qism. – Toshkent: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2021. – 455-b.

ICHKI ISHLAR ORGANLARINING KORRUPSIYAVIY JINOYAT SODIR ETGAN XODIMI (JINOYATCHI SHAXSI)NING KRIMINOLOGIK TAVSIFI

Davranov Xusniddin Baxranovich

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti
bosh yuriskonsulti

Annotatsiya. Ichki ishlar organlarining korrupsiyaviy jinoyat sodir etgan xodimi (jinoyatchi shaxsi)ning kriminologik tavsifi, tushunchasi, kriminolog olimlarning qarashlari, ichki ishlar organlaridagi korrupsiyaviy holatlar, ularning sabablari, korrupsiyaviy jinoyatlarning namoyon bo'lish shakllari haqida ilmiy fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ichki ishlar organlari, xodimlar, korrupsiya, kriminologiya, biofiziologiya, demografiya, mansabdor shaxs, jinoyat, qonun, poraxo'rlik.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СОТРУДНИКА ПОЛИЦИИ (ПРЕСТУПНИКА), СОВЕРШИВШЕГО КОРРУПЦИОННОЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ

Аннотация. В статье представлены криминологическая характеристика и понятие сотрудника органов внутренних дел (преступника), совершающего коррупционное преступление, взгляды криминологов, научные мнения о коррупционных ситуациях в органах внутренних дел, их причинах, формах проявления коррупционных преступлений.

Ключевые слова: органы внутренних дел, сотрудники, коррупция, криминология, биофизиология, демография, чиновник, преступление, закон, взяточничество.

CRIMINOLOGICAL DESCRIPTION OF AN EMPLOYEE OF THE INTERNAL AFFAIRS BODIES (CRIMINAL) WHO COMMITS A CORRUPTION CRIME

Abstract. The article presents the criminological description of an employee of the internal affairs bodies (criminal) who commits a corruption crime, the concept, the views of criminologists, scientific opinions on corruption situations in the internal affairs bodies, their causes, and the forms of manifestation of corruption crimes.

Keywords: internal affairs bodies, employees, corruption, criminology, biophysiology, demography, official, crime, law, bribery.

Joriy yilning 5-mart kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha milliy kengashning kengaytirilgan yig'ilishi bo'lib o'tdi, yig'ilishda korrupsiyaning oldini olish borasida amalga oshirilgan ishlar, erishilgan natijalar va kelgusidagi ustuvor vazifalar muhokama qilindi.

Davlat rahbari ta'kidlaganidek, korrupsiyaga qarshi kurash – davlat siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri, bu borada qonunchilikni takomillashtirish, jamoatchilik nazoratini

kuchaytirish va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish orqali shaffoflikni ta'minlash zarur [1].

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, korrupsiya "jamiyat tanasidagi saraton"dir.

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha milliy kengashning kengaytirilgan yig'ilishida korrupsiyaviy jinoyatlarning 75 foizi tuman va mahallada maishiy korrupsiya shaklida sodir etilayotgani qayd etildi. Tuman va mahallalardagi mazkur vaziyat joylarda inson omili bilan bog'liq muammolar bartaraf etilayotgan bir

bo'lib, u muayyan sohadagi ijtimoiy munosabatlar va huquqiy me'yorlar majmuini anglatadi [1; 215-b.] "Institutsional" so'zi lotin tilidagi "institutio" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu so'z "qurish", "tashkil etish" yoki "o'rnatish" degan ma'nolarni anglatadi. "Institutio" so'zi esa "o'rnatmoq", "qurmoq" yoki "boshqarishni boshlam" degan ma'nolarni bildiradi.

"Institutsional" so'zi ingliz tilida XVII asrda paydo bo'lib, "tashkilotlar yoki tuzilmalar bilan bog'liq" yoxud "muassasalar bilan bog'liq" degan ma'noda ishlatila boshlangan. Bu atama, asosan, ijtimoiy, siyosiy yoki iqtisodiy tizimlarning tuzilmalari va ularning faoliyatini ifodalashda qo'llaniladi. Demak, "institutsional" so'zi, oddiy qilib aytganda, biror narsaning yoki hodisaning tashkilotlar, tuzilmalar yoki tizimlar bilan bog'liqligini ifodalash uchun ishlatiladi. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikni oldini olishning institutsional asoslariga maxsus qonunlar, xotin-qizlar huquqlarini himoya qilishga yo'naltirilgan normativ hujjatlar kiradi, ular nafaqat mamlakat doirasida, balki xalqaro doira ta'siriga ham ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi 1995-yilda Xotin-qizlar huquqlari kamsitilishining barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi konvensiyani ratifikatsiya qilgan. Shundan beri O'zbekiston BMT qoshidagi Inson huquqlari qo'mitasiga ushbu Konvensiyada ko'tarilgan masalalarni amalga oshirish yuzasidan uch marta hisobot bergan. Inson huquqlari qo'mitasi har uchala hisobot ham O'zbekistonda ayollarning notengligi, patriarxal stereotipning mavjudligi hamda ko'plab ayollar oilada zo'ravonlik qurboni bo'lishini ta'kidlab, hukumatdan bularga qarshi choralar ko'rishini so'ragan [2; 52-b.].

BMT ma'lumotlarida, 15 yoshdan oshgan har uchinchi ayol hayoti davomida kamida bir marta bo'lsa ham jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikka uchrashi ta'kidlangan [2; 54-b.].

Xalqaro huquq va tashkilotlar xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklarni kamaytirishga qaratilgan keng qamrovli tizimni yaratishga harakat qilmoqda. Biroq, bu tizimning samarali ishlashi mamlakatlarning siyosiy iroda va yuridik

tizimlari qo'llab-quvvatlanishiga bog'liq. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikni oldini olishning institutsional asoslariga quyidagilarni kiritish mumkin: davlat boshqaruv tizimi, sud tizimi, huquqni himoya qilish tizimi, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, sog'liqni saqlash tizimi, ijtimoiy xizmatlar, jamoat tashkilotlari va fuqarolik jamiyati institutlari, ichki ishlar organlari hamda xavfsizlik tizimi va boshqa tuzilmalar.

Shu bilan birga, zo'ravonlikning oldini olish uchun bunday institutsional asoslar jamiyatda ijtimoiy islohotlarni, madaniy va psixologik o'zgarishlarni talab qiladi. Bu tizimlarning samarali ishlashi uchun ham davlat, ham jamoat, ham boshqa tegishli ijtimoiy institutlarning hamkorligi zarur. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish va unga qarshi kurashishning institutsional asoslari ularga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi subyektlardan tashkil topadi. Masalan davlat boshqaruv tizimi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari subyektlaridan, huquqni himoya qilish tizimi ichki ishlar organlari, prokuratura organlari, davlat xavfsizlik xizmati organlari, adliya organlari, davlat bojxona xizmati organlari, davlat soliq xizmati organlardan iborat.

Demak, xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasining institutsional asoslarini uning profilaktikasi subyektlari tashkil etadi.

Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning profilaktikasi subyektlari – xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning oldini oluvchi, tazyiq va zo'ravonliklarni aniqlashni, ularga barham berishni, tazyiq va zo'ravonliklarning sodir etilishi sabablari va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash va bartaraf etish, xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning profilaktikasi umumiy, maxsus, yakka tartibdagi va viktimologik profilaktikasi turlarini bevosita va bilvosita amalga oshiruvchi davlat va nodavlat, notijorat tashkilotlari va fuqarolardir.

Kriminologik adabiyotlarda jinoyatchi shaxsi deganda, jinoyat qonunini buzayotgan shaxsni tavsiflovchi hamda boshqa shaxsiy sharoitlar va holatlar bilan hamohang tarzda, uning jinoiy xulqiga ta'sir etadigan ijtimoiy xususiyatlar, belgilar, aloqalar, munosabatlar yig'indisi tushuniladi [8; 63-b.]

So'nggi yillarda kriminologiyada "jinoyatchi shaxsi" tushunchasidan emas, balki "krimi-nogen shaxs" tushunchasidan foydalanish maqsadga muvofiq degan fikrlar paydo bo'ldi (V.N. Burlakov).

Bizningcha, "jinoyatchi shaxsi" tushunchasi, shubhasiz, mavjud bo'lish huquqiga ega. Kriminologiyaning rivojlanish tarixi uning o'rni-ga jinoyat sodir etgan shaxsning shaxsini aniq va lo'nda aks ettiradigan biror-bir tushunchani taqdim etmagan. Fikrimizcha, ta'rifdagi kelish-movchiliklarni bartaraf etish uchun jinoyatchi shaxsiga har doim ikki darajada, individual va guruh darajasida yoki umumlashtirilgan holda qarash lozim.

Birinchi daraja o'ziga xos bo'lgan salbiy xususiyat va sifatlar, qarashlar, ijtimoiy manfaatlarga munosabat va o'z niyatini amalga oshirish uchun ijtimoiy xavfli yo'lni tanlash yoki salbiy natijaning oldini olishda zarur faollikni namoyon etmaslik oqibatida jinoyat sodir etgan aniq shaxsni qamrab oladi, bu N.S. Leykina tomonidan berilgan jinoyatchi shaxsi ta'rifiga mos keladi.

Ikkinchi daraja jinoiy xulq-atvorni belgilaydigan o'ziga xos salbiy xususiyat va fazilatlar-ga ega bo'lgan barcha jinoyat sodir etgan shaxslar yig'indisini qamrab oladi.

Jinoyat sodir etgan shaxslarning aksariyat ko'pchiligi huquqiy ongining buzilganligi bilan tavsiflanadi. Bu ular qonunlarni bilmaydi, degani emas. Ko'pgina jinoyatchilar, ayniqsa, rets-divistlar, professional jinoyatchilar yuqori darajada huquqiy bilim-ga ega, lekin huquqqa, qonun normalariga bo'lgan hurmati yo'q va ularga rioya qilib faoliyat ko'rsatish ehtiyoji shakllanmagan. Umuman, jinoyatchilarga ma'naviy xarakterdagi buzilishlar va chetlashishlar xosdir. Bu ma'naviy buzilish va chetlashish ozgina darajadan, to butun bir kompleks g'ayriijtimoiy qarashlar va

xatti-harakatlarni shakllantirishi mumkin. Bunday g'ayriijtimoiy yo'nalish va xususiyatlar asosan jinoyatchi-retsdivistlar-ga, qasddan jinoyat sodir qiladiganlarga xos bo'lib, ularning hayotiy ehtiyojini qondirish va vazifalarni bajarishda jinoiy jazolanadigan vositani, yo'lni tanlashni belgilab beradi [9].

Jinoyatchi shaxsining tuzilishi biofizilogik, ijtimoiy-demografik, ruhiy, ma'naviy, jinoiy-huquqiy va kriminologik belgilardan iborat.

Shaxsning biofizilogik belgilariga sog'lig'ining darajasi, jismoniy tuzilishining xususiyatlari, ruhiyatining tabiiy sifat-lari va hokazolar kiradi.

Ijtimoiy-demografik belgilar shaxsning jinsi, yoshi, ma'lumoti, ijtimoiy kelib chiqishi va maqomi, shug'ullanayotgan ishi, millati va kasbi, oilaviy ahvoli, moddiy jihatdan ta'minlanganlik darajasi, shahar yoki qishloq aholisiga mansubligi va boshqalarni o'z ichiga oladi [10].

B.V.Voljenkin jinoyatchi shaxsi belgilarini uch guruhga ajratishni taklif qiladi: 1) shaxsning jamiyat a'zosi sifatidagi umumiy belgilari; 2) jinoyatchi shaxsining uni boshqa fuqarolardan farqlash imkonini beruvchi, lekin barcha jinoyatchilar uchun umumiy bo'lgan (ijtimoiy xavflilik darajasini tavsiflaydigan) alohida belgilari; 3) jinoyatchi shaxsini tavsiflaydigan o'ziga xos belgilari [11; 10–19-b.]

N.T.Vedernikov esa shaxs belgilarini ikki guruhga ajratishni taklif qiladi: a) individual-lashtiruvchi belgilar (shaxsning tarjimai holi, moddiy ahvoli, jismoniy va ruhiy sog'lig'i haqidagi ma'lumotlar); b) shaxsning ijtimoiy (ishlab chiqarishga oid, siyosiy va oilaviy) tavsifi [12].

Yu.D.Blushteyn jinoyatchi shaxsining demografik, ijtimoiy, huquqiy, psixologik va biologik (tibbiy) belgilarini farqlaydi [13].

Yana bir muhim jihati shundan iboratki, jinoyatchi shaxsi qonunga itoatkor fuqaro shaxsiyatidan nimasi bilan farq qiladi? Bizning fikrimizcha, jinoyatchini, qo'lga tushmagan jinoyatchi shaxsdan obyektiv ajratib turadigan yagona belgi faqat sodir etilgan jinoyat fakti bo'lib, u shaxsning ijtimoiy xavfliligini belgilaydi.

Aynan sodir etilgan qonunbuzarlik jinoyatchining ongiga singib ketgan g'ayriijtimoiy

qarashlar va e'tiqodlar natijasidir. Sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishsiz individ jinoyat qonuni uchun daxlsizdir. Jinoyatning og'irligi, sodir etilgan jinoiy jazolanadigan qilmishlar soni uning boshqa jinoiy-huquqiy tavsiflari bilan birga, jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini va shunga mos ravishda eng muhimi jinoyatchining o'zini belgilaydi.

Yuqorida aytilganlar jinoyatchilarning g'ayriqonuniy xatti-harakatlariga sabab bo'lgan xususiyatlari va sifatlarini hisobga olmaslik kerakligidan dalolat bermaydi. Ularni bilish, avvalo, jinoyatlarning oldini olish maqsadida zarur. Lekin ular emas, balki sodir etilgan jinoyatning o'zi jinoyatchini qonunga itoatkor fuqarodan ajratib turadigan chegara hisoblanadi.

Jinoyatchi shaxsini o'rganish amaliy ahamiyatga ham ega. Jinoyatchining faoliyat turi u sodir etayotgan jinoyatlarning xarakteriga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ko'pgina jinoyatchilar o'zlarining kasbiy vazifalarini amalga oshirish sohasida jinoiy niyatlarni amalga oshiradilar. Masalan, o'zlari ishlayotgan ishlab chiqarish sohasida talon-toroj qilishadi yoki o'z kasbiy bilimlari, ko'nikmalari, xizmat vakolatlaridan, egallab turgan lavozimining obro'-e'tiboridan jinoiy maqsadlarda foydalangan holda jinoyatlarni sodir etadilar va hokazo.

Ushbu jihatlar mazkur jinoyat turi bo'yicha profilaktik ishlarni tashkil etish va o'tkazishda inobatga olinishi lozim.

Jinoyatchilarning shaxsiy xususiyatlarini, ularning jinoiy xatti-harakatlariga sabab bo'luvchi mexanizmlarni aniqlash va ularning shakllanish davrida ogohlantiruvchi choralarni ta'minlash, amalga oshirilishini to'xtatuvchi ta'sir, sabab bo'layotgan omillarni bartaraf etish bugungi kunda ko'plab olimlar tomonidan jinoyatchilikka qarshi kurashish amaliyotiga istiqbolli yondashuvlardan biri sifatida qaralmoqda.

Shuning uchun jinoyat sodir etgan mansabdor shaxslarning shaxsini o'rganish nafaqat ular to'g'risidagi kriminologik bilimlarni to'ldirish, balki huquqni muhofaza qiluvchi organlarni ushbu bilimlar bilan qurollantirish, ular asosida

bunday jinoyatlar sodir etilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida profilaktik choralarni tizimli ko'rib borish lozim.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, korrupsiyaviy jinoyatlarni sodir etgan respondentlar orasida yoshlar ko'pchilikni tashkil etadi. Shunday qilib, ularning 2,2% 18 yoshdan 21 yoshgacha; 26,7% 22 yoshdan 25 yoshgacha; 22,3% 26 yoshdan 29 yoshgacha. Jami jinoyatchilarning 51,2% 30 yoshdan oshmaganligini kuzatishimiz mumkin.

Yosh ortishi bilan tegishli yosh guruhlariga mansub jinoyatchilarning ulushi kamayish tendensiyasi kuzatilmoqda. Xususan, 30–35 yoshdagilar 26,7 foizni; 36–40 yoshdagilar 13,3 foizni; 41–45 yoshdagilar 7,7 foizni; 46 va undan katta yoshdagilar esa 1,1 foizni tashkil etadi. Jinoyatchilar orasida yoshlarning ko'pchilikni tashkil etishi, bizning fikrimizcha, 18–30 yosh oralig'i eng kriminogen davr ekanligi bilan bog'liq.

Bundan tashqari, hozirgi vaqtda ichki ishlar organlari shaxsiy tarkibining aksariyat qismini aynan shu yoshdagi shaxslar tashkil etishi bilan ham izohlanadi.

Ko'rib chiqilayotgan jinoyatchilarning muhim ijtimoiy-demografik xususiyatlaridan biri – ularning ta'lim darajasi hisoblanadi. Umuman olganda, jinoyatchilar orasida past ta'lim darajasiga ega shaxslar ko'pchilikni tashkil etadi. Bu holat statistika va alohida tadqiqotlarda qayd etilganidek, mahkum etilgan xodimlar orasida ham ularning ulushi yuqori darajada kuzatiladi.

Shu o'rinda, "mansabparastlik" tushunchasiga ham to'xtalsak, yuqorida berilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, mansabparastlik, ya'ni "karerizm" deganda, avvalo, davlat organlarida tashkiliy, ma'muriy yoki xo'jalik vazifalarini doimiy yoki vaqtincha bajarayotgan mansabdor shaxsning davlat yoki jamiyatning qonun bilan himoyalangan manfaatlariga zarar yetkazgan holda, o'z shaxsiy manfaatlarini ko'zlab xizmat pillapoyasidan ko'tarilishga intilishi tushuniladi.

Jinoyatchi shaxsining axloqiy-psixologik xususiyatlari va fazilatlarini, bizning nazarimizda, bunday shaxsni o'rganishda eng muhim omil hisoblanadi, chunki bular jinoiy xulq-atvori

sabablarini tushunish va g'ayriijtimoiy yo'nalganlik darajasini baholash imkonini beradi.

Biz jinoyatchi shaxsini o'rganish asosida shunday xulosaga keldikki, mansab vakolatini suiiste'mol qiluvchi shaxslar o'zining ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga ko'ra aksariyat hollarda qonunga itoatkor fuqarolardan farq qilmaydi. Mansab vakolatlarini suiiste'mol qilgan shaxslarning aksariyati kundalik zarur ehtiyojlarni qondirish maqsadida jinoyatlarga qo'lgan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, huquq-tartibot organlari xodimi, ayniqsa ichki ishlar organlari xodimlari ko'p hollarda jabrlanuvchi yoki huquqbuzar duch keladigan davlat hokimiyatining birinchi vakili hisoblanadi. U birinchi bo'lib jamiyatga zid qilmishga baho beradi va davlat nomidan qonun talablarini bajargan holda jamoat tartibini buzuvchilarga majburlov choralarini qo'llaydi. Aynan shu bois har qanday korrupsiya hodisasi huquq-tartibot organlari tizimida alohida xavf-xatarni yuzaga keltiradi, aholi orasida davlat hokimiyati institutlariga ishonchsizlikni yuzaga keltirib, jamiyatni axloqsizlikka o'rgatadi va iqtisodiy jihatdan zaiflashtiradi [14].

Ichki ishlar organlarida korrupsiyaning boshqa shakllari (ko'rinishlari) ham mavjud bo'lib, bular poraxo'rlik, qarindosh-urug'chilik, proteksionizm, lobbizm, davlat resurslari va mablag'larini noqonuniy taqsimlash yoki qayta taqsimlash, noqonuniy xususiylashtirish, tovlamachilik, "tanish-bilish" orqali hal etish (qarindoshlar, do'stlar, tanishlar uchun turli xil imtiyoz va xizmatlar ko'rsatish) va boshqalar.

Korrupsiya har qanday jamiyat va davlatning islohotlarini puchga chiqarib, tanazzulga yetaklaydi.

Muqaddas Islom dinimizda ham bironing haqqini yeyish qattiq qoralangan. Xususan, Qur'oni Karimning Niso surasida: **“Ey iymon keltirganlar! Bir-birlaringizning mollaringizni botil yo'l bilan yemang”**. Bironing molini botil yo'l bilan yeyishga ribo, qimor, poraxo'rlik, aldamchilik, narxni sun'iy ravishda ko'tarish, o'g'rilik, qimorbozlik, tovlamachilik va boshqalar kiradi. **“O'zingizni o'zingiz o'ldirmang”**, deyilgan [15].

Foydalanilgan manbalar

1. <https://sudyalariymaktabi.uz/uz/news/korrupsiyaga-qarshi-kurashishning-axloqiy-asoslari>
2. <https://sudyalariymaktabi.uz/uz/news/korrupsiyaning-dushmani-jamoatchilik-nazorati>
3. <https://sudyalariymaktabi.uz/uz/news/korrupsiyaga-qarshi-kurashishning-axloqiy-asoslari>
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 2-moddasi.
5. Экономическая теория: Учебник для студентов вузов / Под ред. В.Д. Камаева. – М., 2002. – С. 461–464; *Rahmatov M.A., Zaripov B.Z.* Iste'dodli insonlar mamlakatning bebaho boyligidir. Li Kuan Yu hikmatlari. – T.: Zamin Nashr nashriyoti, 2019.
6. Temur tuzuklari / Forschadan A. Sog'uniiy va H. Karomatov tarj.; B. Ahmedov tahriri ostida. – Toshkent, 1996.
7. *Xasanov T. X.* O'g'rilikni sodir etgan jinoyatchi shaxsning kriminologik tavsifi // Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali, 2024. – №1. <https://sciencebox.uz/index.php/siyosatshunoslik/article/view/9563/8730>
8. *Abdurasulova Q.R.* Kriminologiya: Darslik. – Toshkent: TDYUI, 2008.
9. *Ubaydullayev J.* Jinoyatchi shaxsning tuzilishi. – T., 2024. <https://nor.uz/?p=18107>
10. *Niyozova S.* Jinoyatchi shaxs. – T., 2024. <http://old.xushnadbek.uz/jinoyatchi-shaxsi/>
11. *Волженкин Б. В.* Уголовная ответственность юридических лиц. – СПб., 1998.
12. *Ведерников Н. Т.* Личность преступника в криминалистике и криминологии // Вестник Томского государственного университета, 2014. – № 384. – С. 148–152. <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-prestupnika-v-kriminalistike-i-kriminologii/viewer>
13. *Блувштейн Ю. Д.* Теоретические вопросы статистического изучения личности преступника: по материалам уголовных дел о грабежах и разбойных нападениях. Дис. кан. юрид. наук. – М., 1967. https://new-dissert.ru/product_info.php?products_id=1320535
14. <https://sudyalariymaktabi.uz/uz/news/huquq-tartibot-organlari-xodimining-korrupsiyaga-qarshi-xulq-atvori>
15. <https://sudyalariymaktabi.uz/uz/news/korrupsiyaga-qarshi-kurashishning-axloqiy-asoslari>

XOTIN-QIZLARGA NISBATAN SODIR ETILADIGAN TAZYIQ VA ZO'RAVONLIKLAR PROFILAKTIKASINING INSTITUTSIONAL ASOSLARI

Maxtumova Yulduz Botir qizi

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklarning profilaktikasining institutsional asoslari tahlil qilingan. Maqolada huquqbuzarliklar profilaktikasi, shu jumladan xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi subyektlar faoliyatiga atroflicha to'xtalangan. Muallif xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasida subyektlarning vazifa va vakolatlarini qayta ko'rib chiqish, subyektlari safini kengaytirish va ular qatoriga ommaviy axborot vositalari, sudlar, xotin-qizlarni rehabilitatsiya qilish markazlari, "Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot institutlarini qo'shish taklif etilgan.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar, tazyiq va zo'ravonlik, profilaktika, institutsional asoslar, jabrlanuvchi, shart-sharoitlar, oldini olish, subyekt.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН И ДЕВОЧЕК

Аннотация. В статье проанализированы институциональные основы профилактики притеснения и насилия в отношении женщин. Подробно рассматривается деятельность субъектов, осуществляющих профилактику правонарушений, в том числе профилактику притеснения и насилия в отношении женщин. Автор предлагает пересмотреть задачи и полномочия субъектов в профилактике притеснения и насилия в отношении женщин, расширить круг субъектов и включить в их число средства массовой информации, суды, центры реабилитации женщин, научно-исследовательский институт "Махалля и семья".

Ключевые слова: женщины, притеснение и насилие, профилактика, институциональные основы, жертва, условия, предотвращение, субъект.

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF PREVENTION OF HARASSMENT AND VIOLENCE AGAINST WOMEN

Abstract. The institutional foundations for the prevention of pressure and violence against women have been analyzed. The article thoroughly examines the activities of entities responsible for crime prevention, including the prevention of pressure and violence against women. The author proposes to review the tasks and powers of entities involved in the prevention of pressure and violence against women, expand the range of these entities, and include media outlets, courts, women's rehabilitation centers, and the "Mahalla and Family" scientific research institutes among them.

Keywords: women, pressure and violence, prevention, institutional foundations, victim, conditions, prevention, entity.

Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlik va tazyiqning oldini olishda institutsional asoslar muhim ahamiyat kasb etadi. Ular xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish va unga qarshi kurashish

bilan shug'ullanuvchi turli ijtimoiy, huquqiy va davlat organlari tizimlari hamda tuzilmalarini o'z ichiga oladi. Bu haqda so'z yuritganda, avvalo, "institutsional" atamasiga ta'rif berishimiz lozim. "Institutsional" so'zining asosi "institut" so'zi

bo'lib, u muayyan sohadagi ijtimoiy munosabatlar va huquqiy me'yorlar majmuini anglatadi. [1; 215-b.] "Institutsional" so'zi lotin tilidagi "institutio" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu so'z "qurish", "tashkil etish" yoki "o'rnatish" degan ma'nolarni anglatadi. "Institutio" so'zi esa "o'rnatmoq", "qurmoq" yoki "boshqarishni boshlamq" degan ma'nolarni bildiradi.

"Institutsional" so'zi ingliz tilida XVII asrda paydo bo'lib, "tashkilotlar yoki tuzilmalar bilan bog'liq" yoxud "muassasalar bilan bog'liq" degan ma'noda ishlatila boshlangan. Bu atama, asosan, ijtimoiy, siyosiy yoki iqtisodiy tizimlarning tuzilmalari va ularning faoliyatini ifodalashda qo'llaniladi. Demak, "institutsional" so'zi, oddiy qilib aytganda, biror narsaning yoki hodisaning tashkilotlar, tuzilmalar yoki tizimlar bilan bog'liqligini ifodalash uchun ishlatiladi. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikni oldini olishning institutsional asoslariga maxsus qonunlar, xotin-qizlar huquqlarini himoya qilishga yo'naltirilgan normativ hujjatlar kiradi, ular nafaqat mamlakat doirasida, balki xalqaro doira ta'siriga ham ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi 1995-yilda Xotin-qizlar huquqlari kamsitilishining barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi konvensiyani ratifikatsiya qilgan. Shundan beri O'zbekiston BMT qoshidagi Inson huquqlari qo'mitasiga ushbu Konvensiyada ko'tarilgan masalalarni amalga oshirish yuzasidan uch marta hisobot bergan. Inson huquqlari qo'mitasi har uchala hisobot ham O'zbekistonda ayollarning notengligi, patriarxal stereotipning mavjudligi hamda ko'plab ayollar oilada zo'ravonlik qurboni bo'lishini ta'kidlab, hukumatdan bularga qarshi choralar ko'rishini so'ragan [2; 52-b.].

BMT ma'lumotlarida, 15 yoshdan oshgan har uchinchi ayol hayoti davomida kamida bir marta bo'lsa ham jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikka uchrashi ta'kidlangan. [2; 54-b.].

Xalqaro huquq va tashkilotlar xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklarni kamaytirishga qaratilgan keng qamrovli tizimni yaratishga harakat qilmoqda. Biroq, bu tizimning samarali ishlashi mamlakatlarning siyosiy iroda va yuridik

tizimlari qo'llab-quvvatlanishiga bog'liq. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikni oldini olishning institutsional asoslariga quyidagilarni kiritish mumkin: davlat boshqaruv tizimi, sud tizimi, huquqni himoya qilish tizimi, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, sog'liqni saqlash tizimi, ijtimoiy xizmatlar, jamoat tashkilotlari va fuqarolik jamiyati institutlari, ichki ishlar organlari hamda xavfsizlik tizimi va boshqa tuzilmalar.

Shu bilan birga, zo'ravonlikning oldini olish uchun bunday institutsional asoslar jamiyatda ijtimoiy islohotlarni, madaniy va psixologik o'zgarishlarni talab qiladi. Bu tizimlarning samarali ishlashi uchun ham davlat, ham jamoat, ham boshqa tegishli ijtimoiy institutlarning hamkorligi zarur. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish va unga qarshi kurashishning institutsional asoslari ularga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi subyektlardan tashkil topadi. Masalan davlat boshqaruv tizimi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari subyektlaridan, huquqni himoya qilish tizimi ichki ishlar organlari, prokuratura organlari, davlat xavfsizlik xizmati organlari, adliya organlari, davlat bojxona xizmati organlari, davlat soliq xizmati organlardan iborat.

Demak, xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasining institutsional asoslarini uning profilaktikasi subyektlari tashkil etadi.

Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning profilaktikasi subyektlari – xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning oldini oluvchi, tazyiq va zo'ravonliklarni aniqlashni, ularga barham berishni, tazyiq va zo'ravonliklarning sodir etilishi sabablari va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash va bartaraf etish, xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning profilaktikasi umumiy, maxsus, yakka tartibdagi va viktimologik profilaktikasi turlarini bevosita va bilvosita amalga oshiruvchi davlat va nodavlat, notijorat tashkilotlari va fuqarolardir.

I.Ismailov, Q.R.Abdurasulova va I.Yu.Fazilov "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonun normalariga asoslangan holda quyidagi tasnifni ilgari suradilar:

1) jinoyatlar profilaktikasi subyektlarining faoliyati ustidan umumiy rahbarlikni amalga oshiruvchi subyektlar (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari);

2) jinoyatlar profilaktikasini bevosita amalga oshiruvchi subyektlar (ichki ishlar organlari, prokuratura organlari, davlat xavfsizlik xizmati organlari, adliya organlari, davlat bojxona xizmati organlari, davlat soliq xizmati organlari, mehnat organlari, ta'limni davlat tomonidan boshqarish organlari va ta'lim muassasalari, davlat sog'liqni saqlash tizimini boshqarish organlari va sog'liqni saqlash muassasalari, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlari, O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi, O'zbekiston Respublikasining diplomatik vakolatxonalari va konsullik muassasalari, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar, vasiylik va homiylik organlari).

3) jinoyatlar profilaktikasida ishtirok etuvchi subyektlar (fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari, voyaga yetmaganlarga ijtimoiy-huquqiy yordam ko'rsatish markazlari, madaniyat va sport muassasalari, turizm sohasidagi tashkilotlar, boshqa organ va muassasalar, ota-ona (ota-ona o'rnini bosuvchi shaxs) lar, fuqarolar);

4) jinoyatlar profilaktikasi subyektlarining faoliyatini muvofiqlashtiruvchi subyektlar (Odam savdosiga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi, odam savdosiga qarshi kurashish bo'yicha hududiy idoralararo komissiyalar, prokuratura organlari huzuridagi huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'yicha muvofiqlashtiruvchi kengashlar).

S.Xo'jaqulov esa huquqbuzarliklar profilaktikasi subyektlarini quyidagicha tasniflashni tavsiya etadi:

1) huquqbuzarliklar profilaktikasida davlat

siyosatini shakllantiruvchi va amalga oshiruvchi subyektlar (Prezident, parlament, hukumat);

2) huquqbuzarliklar profilaktikasini bevosita amalga oshiruvchi subyektlar (ichki ishlar organlari, prokuratura organlari, davlat xavfsizlik xizmati organlari, adliya organlari, davlat bojxona xizmati organlari, davlat soliq xizmati organlari, mehnat organlari, ta'limni davlat tomonidan boshqarish organlari va ta'lim muassasalari, davlat sog'liqni saqlash tizimini boshqarish organlari va sog'liqni saqlash muassasalari, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlari);

3) huquqbuzarliklar profilaktikasida ishtirok etuvchi subyektlar (Milliy gvardiya, sudlar, boshqa davlat organlari va tashkilotlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlar, fuqarolar, ommaviy axborot vositalari);

4) huquqbuzarliklar profilaktikasini muvofiqlashtiruvchi subyektlar (Hududlarda jinoyatchilikning barvaqt oldini olish va huquqbuzarlikka qarshi kurashish respublika komissiyasi, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha, odam savdosiga qarshi kurashish bo'yicha hamda korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha idoralararo komissiyalar, prokuratura organlari huzuridagi huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'yicha muvofiqlashtiruvchi kengashlar) [3; 34-b].

"Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonun normalarida huquqbuzarliklar profilaktikasini bevosita amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi subyektlar tariqasida faqat organ va muassasalarning keltirilishi, fuqarolarni profilaktika subyekti sifatida e'tirof etishni istisno etadi. Bundan tashqari, qonunda huquqbuzarliklar profilaktikasini muvofiqlashtiruvchi subyektlar ham e'tirof etilgan, biroq vakolati va faoliyatining mazmunidan kelib chiqib, ushbu subyektlarni huquqbuzarliklar profilaktikasini bevosita amalga oshiruvchi subyektlar guruhiga ham, ishtirok etuvchi

subyektlar guruhiga ham qo'shib bo'lmaydi. Shu bois olimlar tomonidan ishlab chiqilgan tasnifni qo'llab quvvatlagan holda, huquqbuzarliklar profilaktikasini muvofiqlashtiruvchi subyektlarni alohida guruh ko'rinishida shakllantirish lozim.

«Bizningcha ushbu ta'rifni subyektlarning tasnifiga asoslanib ishlab chiqish hamda "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonunning[4] "Asosiy tushunchalar" mazmuni yoritilgan 3-moddasiga «huquqbuzarliklar profilaktikasi subyektlari – profilaktik ta'sir ko'rsatish chora-tadbirlarini amalga oshiruvchi davlat organlari, shu jumladan huquqni muhofaza qiluvchi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, boshqa davlat tashkilotlari, shuningdek xo'jalik boshqaruvi organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar» mazmunidagi yangi xatboshini kiritish lozim», deya taklif qilgan S.Xo'jaqulov. Bu taklifga bevosita qo'shilgan holda, ushbu profilaktika subyektlarini sud organlari hamda ommaviy axborot vositalari bilan to'ldirish lozim bo'ladi.

Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasini amalga oshirishda xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikni oldini olishda institutsional hamkorlik zarur. Bu hamkorlik davlatlar o'rtasidagi samarali muloqot, xalqaro huquqni qo'llash, ma'lumot va resurslarni almashish kabilarni o'z ichiga oladi. Hamkorlikni kuchaytirish va bunday zo'ravonlikni kamaytirish uchun barcha darajadagi tashkilotlar birgalikda faoliyat ko'rsatishlari kerak. Bu jarayonning samarali bo'lishi uchun davlatning siyosiy irodasi, yuridik tizimlar va jamoat tashkilotlarining integratsiyalashgan harakatlari lozim. O'zbekiston Respublikasi hududida, eng avvalo, xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikdan birinchi bo'lib xabar topadigan davlat tuzilmasi bu mahalla fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlaridir. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 22-aprelda qabul qilingan "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonuni [5] talablari asosida fuqarolar yig'ini xotin-qizlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfa-

atlarini himoya qilish, ularning jamiyat hayotida, oilada ma'naviy-axloqiy muhitni shakllantirish, yosh avlodni tarbiyalashdagi rolini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'radi. Shuningdek, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari huquqbuzarliklar profilaktikasiga doir davlat dasturlari, hududiy va boshqa dasturlarni, huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risidagi qonun hujjatlari ijrosi yuzasidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish, voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklar profilaktikasi hamda ularning huquqlarini himoya qilish bo'yicha huquqni muhofaza qiluvchi organlarga ko'maklashish, yarashtirish komissiyasi va boshqa komissiyalarni tuzish, huquqbuzarliklar profilaktikasini bevosita amalga oshiruvchi hamda unda ishtirok etuvchi boshqa organlar va muassasalar bilan o'zaro hamkorlik qilish kabi qator vazifalarni amalga oshiradi [4]. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari ichki ishlar organlari bilan hamkorlikdagi ishlarni birgalikda rejalashtirish va uning natijasini tahlil qilish, huquqbuzarlik yoki jinoyat sodir etishga moyil bo'lgan shaxslar haqida o'zaro axborot almashish, notinch oilalarni aniqlash, u yerdagi muhitni yaxshilash, huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarni jamoatchilik bilan muhokama qilish, huquqbuzarliklarning sabab va sharoitlarini aniqlash, tahlil qilish, ularni bartaraf etish hamda oldini olishga doir chora-tadbirlarni birgalikda amalga oshiradilar.

Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasida yana bir necha institutsional asoslar mavjud. O'zbekistonda milliy va etnik qadriyatlar va mentalitetidan kelib chiqqan holda, Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasi institutsional asoslari safi kengaygan bo'lib, 2017 – 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi [6] hamda Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy strategiyasi ijrosini ta'minlash, shuningdek, og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin-qizlarga ijtimoiy-huquqiy, psixologik yordam ko'rsatish, ularni manzilli qo'llab-

quvvatlash maqsadida, O'zbekiston Respublika Prezidentining "Zo'rlik ishlatishdan jabr ko'rgan xotin-qizlarni reabilitatsiya qilishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qaroriga asosan "Zo'rlik ishlatishdan jabr ko'rgan shaxslarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish hamda o'z joniga qasd qilishning oldini olish respublika markazi negizida Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi huzurida Ayollarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish respublika markazi" (keyingi o'rinlarda – Respublika markazi) va uning hududiy bo'limlari tashkil etildi [7].

Mazkur markazlarga zo'ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlar va ularning voyaga yetmagan farzandlari, o'z joniga suiqasd qilgan yoki o'z joniga qasd qilishga moyilligi bo'lgan xotin-qizlar joylashtiriladi. Ushbu markazlarning xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasining subyekt sifatidagi vazifalariga quyidagilar kiradi: hududiy ichki ishlar hamda tibbiyot bo'linmalariga tazyiq va zo'ravonlikdan jabr ko'rgan, shuningdek, o'z joniga suiqasd qilgan yoki o'z joniga qasd qilishga moyil bo'lgan xotin-qizlar haqida zudlik bilan xabar berish, ichki ishlar organlariga tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan yoki o'z joniga suiqasd qilgan yoxud o'z joniga qasd qilishga moyil bo'lgan xotin-qizlar hamda ularning farzandlari markazlarga kelib tushish sabablari, shuningdek, ularga ko'rsatilgan yordamlar to'g'risidagi statistik-tahliliy ma'lumotlarni har oyning yakuni bilan kiritib borishdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida» 2020-yil 18-fevraldagi farmoni va "O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2020-yil 18-fevraldagi qarori ijrosini ta'minlash maqsadida "Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot instituti O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi huzurida tashkil etildi. Bu borada 2020-yil 10-iyunda O'zbekiston Respub-

likasi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qildi[8]. "Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot instituti mahalla va oila institutlarini mustahkamlashga ko'maklashuvchi, fuqarolar yig'inlarini aholining chinakam maslakdoshiga aylantirish va "Sog'lom oila – sog'lom jamiyat" g'oyasini hayotga tatbiq etish ishlarini ilmiy-uslubiy va axborot-tahliliy jihatdan ta'minlash faoliyatini amalga oshiruvchi ixtisoslashtirilgan davlat ilmiy-tadqiqot muassasasi hisoblanadi.

Bugungi kunda xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasi subyektlari oldida qanday vazifalar turibdi? Birlashgan Millatlar Tashkiloti o'zining "Sog'lom sayyorada tinchlik, qadr-qimmat va tenglik" deb nomlangan web saytida "Pekin harakatlar platformasi +30: hozirgi global iqtisodiyotda xotin-qizlarning iqtisodiy huquq va imkoniyatlarini kengaytirish muammolari hamda imkoniyatlari" deb nomlangan sahifa bilan chiqdi va quyidagilarni butun dunyo hamjamiyati uchun ayollar gender tengligi nima sababdan dolzarb muammo bo'lib qolayotganligini yoritdi.

"Ko'proq ayollar mojaro va inqiroz sharoitida yashaydi: 2023-yilda 170 dan ortiq qurolli to'qnashuvlar sodir bo'ldi; 612 million ayol va qizlar ulardan 50 kilometr uzoqlikda yashagan, bu 1990-yillardagidan ikki baravar ko'p.

Juda ko'p ayollar hali ham kambag'al: Dunyodagi ayollar va qizlarning deyarli 10 foizi o'ta qashshoqlikda qolmoqda, undan chiqishning bir necha yo'li bor. Eng yomon iqlim ssenariysida 2050-yilga kelib qo'shimcha 158,3 million ayol va qiz qashshoqlikka olib kelishi mumkin. Onalar o'limini kamaytirish borasidagi istiqbolli yaxshilanishlar asosan eng qashshoq va eng zaif mamlakatlar va jamoalarda to'xtab qolgan.

113 mamlakatda hech qachon ayol davlat rahbari bo'lmagan: Ayollarning siyosiy ishtiroki bo'yicha rivojlanish kuzatilmoqda, ayollarning ulushi jahon miqyosida ikki baravardan ko'proq, ya'ni bugungi kunda 11 foizdan 27 foizga oshgan. Shunga qaramay, o'zgarish darajasi gender tengligini uzoq orzuga aylantiradi.

Ayollar va qizlarga nisbatan zo'ravonlikning global inqirozi bir necha alomatlar bilan davom

etmoqda: Taxminan 736 million ayol o'z hayotining bir davrida yaqin sherigi tomonidan tomonidan jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikka yoki sherik bo'lmagan shaxs tomonidan jinsiy zo'ravonlikka duchor bo'lgan. Inqiroz davrida stavkalar ko'tariladi va raqamli texnologiyalar orqali yangi shakllar paydo bo'ladi. Bundan tashqari, ayollar va qizlar nogironlik, irq, yosh, daromad yoki jinsiy oriyentatsiya kabi istisnolarning boshqa shakllariga duch kelganda ham, gender kamsitish xavfiga duch kelishadi" [9].

Albatta, bu global muammolar, lekin bu kabi holatlar va kamchiliklar bizning yurtimizni ham chetlab o'tmaydi, moliyaviy mustaqillikka ega bo'lmagan xotin-qizlar bizda ham talaygina va jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikka duchor bo'layotgan ayollar ham kam emas.

Shu o'rinda xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasi subyektlari tomonidan bajariladigan vazifalardan kelib chiqib, ularni quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq.

Birinchi o'rinda xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning oldini oluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni aholining fikri asosida ishlab chiquvchi va qabul qiluvchi subyektlar –O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi.

Ikkinchi o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning oldini oluvchi normativ-huquqiy hujjatlarning hayotga tatbiq qilinishida ishtirok etuvchi organlar, ya'ni qonun va qonunosti hujjatlari amaliyotini ta'minlovchi subyektlar: ichki ishlar organlari, prokuratura organlari, davlat xavfsizlik xizmati organlari, adliya organlari, davlat soliq xizmati organlari, mehnat organlari, ta'limni davlat tomonidan boshqarish organlari va ta'lim muassasalari, davlat sog'liqni saqlash tizimini boshqarish organlari va sog'liqni saqlash muassasalari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va boshqalar.

Uchinchi o'rinda xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning sodir etilishiga vaziyat yaratuvchi muhit, tazyiq va zo'ravonliklarning sodir etilishi sabab va shart-sharoitlari hamda ularning sodir etilganligi haqida xabardor qiluvchi subyektlar, ya'ni fuqarolar, sudlar, ommaviy axborot vositalari. Yuqorida keltirilganlar orasida faqat sudlar yuqori davlat organi hisoblansa-da, xabar beruvchi subyekt hisoblanadi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 130-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida sud hokimiyat qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatdan, siyosiy partiyalardan, fuqarolik jamiyatining boshqa institutlaridan mustaqil holda ish yuritadi[10].

Shunday bo'lsa-da, Jinoyat ishlari bo'yicha sudlar sodir etilgan huquqbuzarlikning sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo'yicha kerakli tashkilotlarga taqdimnoma bilan chiqadi va sudning taqdimnomasiga asosan tazyiq va zo'ravonlik sodir etgan shaxsga nisbatan ma'lum muddat davomida ma'muriy va profilaktik hisob ishlari yuritiladi.

Lekin "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonunda huquqbuzarliklarning profilaktikasi subyekti sifatida aynan qaysi sud faoliyati profilaktik chora-tadbirlar uchun muhimligi ko'rsatilmagan, zero fuqarolik sudlari tomonidan ham iqtisodiy zo'ravonlik qurboni bo'lgan va ajrim yoqasidagi, aliment masalalari bo'yicha ko'plab masalalar ko'riladi ammo bu haqida taqdimnoma tegishliligi bo'yicha yo'naltirilmadan kelmoqda Bu ham xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning oldini olish subyekti sifatida qonunda belgilanishi lozim. Shu sababli sudlarni, konstitutsiyaviy huquqlaridan kelib chiqib, huquqbuzarliklar profilaktikasi subyektlariga qo'shish lozim.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasida subyektlarning vazifa va vakolatlarini to'liq ishlab chiqish, subyektlari safini kengaytirish va ular qatoriga ommaviy axborot vositalari va sudlarni hamda

yurtimizda yangi qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarga asosan xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasi subyekti sifatida xotin-qizlarni reabilitatsiya qilish markazlari, "Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot institutlarini qo'shish lozim. Ularni xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning sodir etilishiga vaziyat yaratuvchi muhit, tazyiq va zo'ravonliklarning sodir etilishi sabab va shart-sharoitlaridan hamda ularning sodir etilganligi haqida xabardor qiluvchi subyektlar safiga qo'shish zamon talabi nuqtayi nazaridan kelib chiqmoqda. Zero, bu "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonunning 9-moddasida ko'rsatilgan[4].

Ayni paytda mavjud subyektlar xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarni cheklashga doir qonunlar ishlab chiqishi va uning amaliyotini nazorat qilishi mumkin, lekin tazyiq va zo'ravonliklar sodir etilishidan oldin uni oldini olish va sodir etilgan tazyiq va zo'ravonliklardan aholini xabardor qilish hamda jazo muqarrarligini, ko'rilgan jazo chorasini adolatli ekanligini aholiga to'g'ri yetkazish, iqtisodiy zo'ravonlikka uchrash xavfi ostida bo'lgan ayollar to'g'risida ma'lumot olish va shu bilan tazyiq va zo'ravonliklarning barvaqt oldini olish samaradorligini oshirish hamda ularga moddiy-ma'naviy yordam ko'rsatish uchun yetarli emas. Shuningdek, xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha institutsional asoslar hali mukammal emas va ba'zi kamchiliklarga ega.

Qonunchilikning yetarlicha takomillashmaganligi, qolaversa xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikka qarshi kurashishga qaratilgan qonunlar mavjud bo'lsa-da, ularning amaldagi samaradorligi va to'liq amalga oshirilishi kamchiliklar bor. Qonunlar ba'zan yetarlicha aniq yoki mukammal emas, shuningdek, ularning joriy etilishi va ijrosi borasida jiddiy muammolar mavjud. Institutsional hamkorlikning yetarlicha rivojlanmagan, ya'ni zo'ravonlikka qarshi kurashishda davlat organlari, fuqarolik jamiyati, notijorat tashkilotlar va boshqa subyektlar o'rtasidagi hamkorlik yetarlicha rivojlanmagan

bo'lishi mumkin. Ular o'rtasida kommunikatsiya va koordinatsiyaning yo'qligi yoki zaifligi samarali ishlashga xalaqit beradi.

Ba'zan jamiyatda zo'ravonlikka qarshi kurashish siyosati va institutsional asoslar madaniy va ijtimoiy to'siqlarga duch keladi. Masalan, patriarxal qarashlar, oilaviy an'analar yoki diniy omillar ijtimoiy muhitda zo'ravonlikni tabiiy hol sifatida ko'rishga olib kelishi mumkin, bu esa institutsional mexanizmlarni samarali amalga oshirishga to'sqinlik qiladi.

Yoshlar va oila ta'limi tizimidagi muammolar, ya'ni xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikni oldini olish bo'yicha ta'lim va tarbiya tizimi yetarli darajada rivojlanmagan bo'lishi mumkin. Maktabda va oliy ta'lim muassasalarida bunday muammolarga bag'ishlangan maxsus dasturlar yoki o'quv materiallari mavjud emas. O'quvchilarga zo'ravonlikning oldini olish, gender tengligi, hurmat va o'zaro muloqot madaniyatini o'rgatish zarurati mavjud.

Zo'ravonlikka qarshi kurashish bo'yicha jazo tizimi yetarlicha samarali emasligi ham muhim omillardan biri hisoblanadi. Jinoyat sodir etgan shaxslar ko'pincha javobgarlikka tortilmaydi yoki jazo o'zgartiriladi. Sud tizimining ishi xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilishda kamchiliklarga olib kelishi mumkin.

Ma'lumot va monitoring tizimining zaifligi, ya'ni zo'ravonlikning oldini olish va unga qarshi kurashish borasida samarali monitoring tizimi va statistik ma'lumotlar yig'ishda kamchiliklar mavjud. Xotin-qizlarga nisbatan huquqbuzarliklar haqida aniq va to'liq ma'lumot to'plash va tahlil qilishda muammolar bor. Bu, o'z navbatida, fuqarolik jamoatchiligi institutsional asoslarining bir-biri bilan, ba'zan davlat tashkilotlari bilan ma'lumot almashinuvi kamchiliklaridan kelib chiqadi. Bu esa siyosatni shakllantirish va resurslarni samarali taqsimlashda to'siq bo'ladi.

Respublikamizda yuqorida ko'rsatib o'tilgan hamda "Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishni takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Prezident qarori [11], "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyat

yatlarning kafolatlari to'g'risida"gi [12], "O'zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi [13] qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinayotgan bo'lsa-da, subyektlar faoliyatini tartibga soluvchi yagona norma mavjud emas.

Subyektlarni vazifasiga asosan yo'naltirish va profilaktikada amalga oshiradigan vazifalariga ko'ra taqsimlashda ularni quyidagi uch toifaga bo'lish kerak:

1. Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning oldini oluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni aholining fikriga ko'ra ishlab chiquvchi va qabul qiluvchi subyektlar.

2. Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning oldini oluvchi normativ-huquqiy hujjatlarning amalga tatbiq etilishida ishtirok etuvchi organlar, ya'ni normativ-huquqiy hujjatlar amaliyotini ta'minlovchi subyektlar.

3. Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning sodir etilishiga vaziyat yaratuvchi muhit, tazyiq va zo'ravonliklarning sodir etilishi sabablari va shart-

sharoitlari hamda ularning sodir etilganligi haqida xabardor qiluvchi subyektlar.

Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklarning oldini olish subyektlarining bunday taqsimoti bilan xotin-qizlarning jabrlanish ehtimolini yanada kamaytirishga erishish mumkin.

Xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikning oldini olish uchun tashkil etilgan institutsional asoslar xalqaro va milliy miqyosda turli darajadagi muhim tashkilotlar, huquqiy tizimlar va ijtimoiy strukturalarni o'z ichiga oladi. Bu tizimlar o'zaro hamkorlikda ishlashga qaratilgan bo'lib, xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilish va zo'ravonlikka qarshi samarali choralar ko'rishga yo'naltirilgan. Qabul qilingan normativ hujjatlar profilaktika ishlarini tashkil etish faoliyati yo'nalishlarining aniq chegaralarini huquqiy jihatdan mustahkamlaydi. Bu esa, o'z navbatida, bir idora vakillari uchun emas, balki xotin-qizlarga nisbatan huquqbuzarliklarning oldini olishda barcha davlat idoralari, jamoatchilik tashkilotlari hamda mas'ul shaxslar uchun huquqiy manba hisoblanadi.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: "Akademnashr", 2020.
2. Axmedov O.T. Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlar bilan huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshirish faoliyati: Darslik. – 52–54-b.
3. Xo'jaqulov C.B. Huquqbuzarliklar umumiy profilaktikasini takomillashtirish (ichki ishlar organlari faoliyati misolida). – T., 2020. – 34-b.
4. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonun. <https://lex.uz/docs/-2387357?ONDATE=26.01.2022>.
5. "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonun <https://lex.uz/mact/2156899>.
6. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. <https://www.lex.uz/acts/3107036>.
7. O'zbekiston Respublika Prezidentining "Zo'rlik ishlatishdan jabr ko'rgan xotin-qizlarni reabilitatsiya qilishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. <https://lex.uz/docs/5426644>
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot instituti faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi qarori. <https://lex.uz/docs/-4850317?ONDATE=11.06.2020%2000#-4854811>.
9. Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Sog'lom sayyorada tinchlik, qadr-qimmat va tenglik" deb nomlangan web sayti <https://www.unwomen.org/en/articles/explainer/the-beijing-declaration-and-platform-for-action-at-30-and-why-that-matters-for-gender-equality>
10. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi. – T., 2023. – 65–66-b.
11. "Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishni takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Prezident Qarori. <https://yuz.uz/uz/news/>
12. O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlarning kafolatlari to'g'risida"gi qonuni. <https://lex.uz/docs/-4494849>
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" qarori. <https://lex.uz/docs/-3797625>

QADIMGI XITOIDA JINOYAT VA JAZO MASALASI

Kaxarova Munira Maxamadjanovna

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti
ilmiy xodimi, siyosiy fanlar doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadimgi Xitoy davlatida jinoyat va jazo masalasi sulolalar davriga ko'ra tahlil qilingan. Xitoy jamiyatini tartibga solish uchun qonunlar hukumat amaldorlari tomonidan ishlab chiqilganligi va ilk Xitoyning aristokratik jamiyatlari qonunlari aholini nazorat qilishdan tashqari, zodagonlar orasida alohida martaba hamda tartiblarni saqlashga katta e'tibor berganligi ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, Xitoyda jinoyatchilar sodir etgan jinoyatiga qarab turlicha jazolangani maqolada batafsil ochib berilgan.

Kalit so'zlar: jinoyat, jazo, inson, huquqbuzarlik, axloq, odob, jamiyat, qonun, madaniyat, huquq, norma, tizim, marosim, davlat, majburiyat, erkinlik.

ПРЕСТУПЛЕНИЯ И НАКАЗАНИЯ В ДРЕВНЕМ КИТАЕ

Аннотация. В статье дается аналитический анализ проблемы преступления и наказания в Древнем Китае по династиям. Дается научное обоснование законам, разработанным правительственными чиновниками как для регулирования китайского общества и контроля над населением, так и для поддержания особых рангов и процедур среди знати. Подробно описывается, какие виды наказаний применялись к преступникам, в зависимости от совершенных ими преступлений.

Ключевые слова: преступление, наказание, человек, правонарушение, мораль, этикет, общество, закон, культура, право, норма, система, ритуал, государство, обязанность, свобода.

THE ISSUE OF CRIME AND PUNISHMENT IN ANCIENT CHINA

Abstract. This article provides an analytical analysis of the issue of crime and punishment in ancient China according to the dynasties. It is scientifically based on the fact that laws were developed by government officials to regulate Chinese society, and the laws of early Chinese aristocratic societies, in addition to controlling the population, paid great attention to maintaining a special status and order among the nobility. The article also details how criminals are punished differently in China depending on the crime they commit. Crimes committed within the family are also analyzed.

Key words: crime, punishment, human, crime, morality, etiquette, society, law, culture, law, norm, system, ritual, state, obligation, freedom.

Xitoy jamiyatini tartibga solish uchun qonunlar hukumat amaldorlari tomonidan ishlab chiqilgan. Xitoyning ilk aristokratik jamiyatlari qonunlarida aholini nazorat qilishdan tashqari, zodagonlar orasida alohida martaba va tartiblarni saqlashga katta e'tibor qaratilgan.

Qadim zamonlarda Xitoyda mustaqil sud instituti bo'lmasa-da, jinoyatlar va jazolar uchun bir qator normalar mavjud edi, masalan, Tang sulolasida qamoqxonalarni boshqarish uchun mas'ul bo'lgan muassasa "Dali ibodatxonasi" deb nomlangan. Huquqning rivojlanishi ham ko'proq jinoyat huquqi rivojlanishi bilan bog'liq

bo'lgan. Jinoyat huquqi qadimiy qonunlarning asosiy elementlaridan biri bo'lib, uning maqsadi odamlarning xulq-atvorini tartibga solishni kuchaytirish va ijtimoiy tartibni saqlashdan iboratedi.

Xitoyning jinoyat qonunchiligi tarixida jinoyatlar tasniflanmagan. Bitta jinoyat uchun bitta jazo tayinlangan. Jinoyat jazoni tizimlashtirish tendensiyasi Xitoyda ilk davrlarda paydo bo'lgan hamda jazo qo'llanilishi aholini qo'rqitish vositasi va ijtimoiy nazoratni ta'minlash sifatida amalga oshirilgan. Jazo tizimi rivojlanishining dastlabki bosqichi "jismoniy jazo", ya'ni jismoniy jarohatlar yetkazish hisoblangan.

Qadimgi Xitoy aholisi jinoyat yoki huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarga past nazar bilan qaragan, hatto bunday kimsalardan nafratlanagan. Ko'chada duch kelib qolsa, uni haqoratlab, jirkanib, jamoasiga qo'shmagan. Natijada, jinoyat sodir etgan shaxs jamiyatdan ajralib, xoru zorlikda yashagan.

Xitoyda qadimgi "Qonun kitobi"dan boshlab, yaqinlargacha jinoyat harakatlar tabiati, mazmuni va og'irligiga ko'ra "O'n yovuzlik", "Yetti qotillik", "Olti buzqlik", ommaviy jinoyatlar, zino kabi bir necha og'ir jinoyatlarga bo'lingan.

Xitoy huquqshunoslik maktabi olimi Xan Fey Tsi hukmdor har doim hukumatning asosiy quroli sifatida jinoyat qonuniga va og'ir jazolarga tayanishi, shu bilan birga, axloqiy fikrlar va ijtimoiy mavqeni qat'iy istisno qilish kerakligini ta'kidlaydi. Legalist tafakkurining yana bir o'ziga xos xususiyati qonun oldida barcha teng bo'lishi shartligi edi.

Qonunchilik masalasida huquqshunoslar huquqbuzarlik uchun jazo tayinlashda hukmdor tomonidan qabul qilingan qoidalar oddiy xalq uchun tushunarli bo'lishi, aholiga to'g'ri yetkazilishi zarurligini ta'kidlaydi.

Xitoyning qadimgi yozma manbalariga ko'ra, jinoyat qonuni har bir sulola davrida

bo'lgan. Masalan, Orakul (Oracle) suyagi yozuvlari¹ ma'lumotlariga ko'ra, Shan sulolasi davrida nafaqat jinoyat qonunchiligi, balki sud tuzilmasi, qamoqxonalar, qiynoq vositalarini qo'llash amaliyoti mavjud bo'lgan. Jazolash bilan maxsus sud xodimlari shug'ullangan. Jinoyat sodir etgan shaxs butun oilasi bilan jazolangan. Chjou davrida esa og'ir jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan olovda yoqish jazo sifatida qo'llanilgan.

Jinoyat va jazo haqida Li Kuy, Shang Yang, Shen Dao, Guan Chjun kabi Xitoyning ilk huquqshunoslari tadqiqot o'tkazganlar. Mazkur olimlar konfutsiylik, mohism² va daoizm kabi boshqa tafakkur maktablariga qaraganda jinoyat bo'yicha ko'proq tadqiqotlarni amalga oshirgan. Masalan, huquqshunos Li Kuy tomonidan yozilgan "Qonun kitobi"da "o'g'irlik", "talonchilik" kabi jinoyatlar yoritilgan, "mahbuslar", "qamoqqa olish" atamaları qo'llanilgan. Li Kuy "podshoh uchun eng dolzarb siyosat o'g'rilar va qaroqchilarni yo'q qilishdir, shuning uchun uning qonunlari o'g'rilar va qaroqchilardan boshlanadi", deb hisoblagan.

Song sulolasi mutafakkiri Van Anshi boylar va kambag'allar o'rtasidagi tafovut jinoyatning asosiy sababi, deb hisoblagan. Agar bu sabab bartaraf etilmasa, jinoyatchilikka barham berib bo'lmasligini hamda muammoni hal qilish uchun islohotlar amalga oshirish zarurligini taklif qiladi. Sima Guang esa xalqning qashshoqligini ularning ahmoqligi va dangasaligi bilan bog'lab, boylarning kambag'allarga yuqori foiz stavkasi bilan qarz berishini ekspluatatsiya emas, balki yaxshilik deb hisoblardi. Kambag'al odamlar muhtojligi tufayli jinoyat qilishini ta'kidlaydi.

Huquqshunoslarning eng mashhur vakili Xan Fey bo'lib, uning jinoyat va jazo haqidagi fikrlari nihoyatda keng ilmiy tadqiq qilinadi. Bu uning tarixga materialistik va evolyutsion nuqtai nafari bilan bevosita bog'liqdir. Bundan tashqari, Xan Fey noto'g'ri ijtimoiy boshqaruv yoki

¹ Oracle suyagi yozuvi toshbaqa qobig'i va hayvonlarning suyaklariga o'yib yozilganligi sababli shunday nomlangan.

² Qadimgi Xitoyda urushayotgan davlatlar davrida (miloddan avvalgi 479–221-y.) avj olgan nufuzli falsafiy, ijtimoiy va diniy oqim.

noto'g'ri qo'llanilgan jazolar ham jinoyat sodir etilishiga olib kelishi mumkinligini yozadi.

Keyingi Xan sulolasi davrida mutafakkir Vang Chong mamlakatni boshqarishning ikkita strategiyasi borligiga ishoniradi: biri xalqni yaxshi tarbiyalash, ikkinchisi esa bilimni rivojlantirish. Vang Chong mamlakatdagi tartibsizlik odamlarning moddiy turmush sharoitiga bog'liq deb hisoblardi. Xalqning yeb ichishga ovqati, kiyishga kiyimi yetarli bo'lsa, jinoyatga qo'l urmaydi; aksincha bo'lsa jinoyat sodir etishi mumkinligini yozadi.

Konfutsiy ta'limotida jinoyat va jazo masalasi asosan ijtimoiy va axloqiy tartibni saqlashga qaratilgan. Uning fikricha, jamiyatda to'g'ri tartibni ta'minlash uchun hukmdorlar bilimdon va axloqli bo'lishi kerak.

Uning ta'limotiga ko'ra, jinoyatlarning oldini olish uchun ijtimoiy munosabatlarni to'g'ri tashkil etish va axloqiy tarbiyani rivojlantirish muhimdir. Konfutsiy jazoning o'rniga axloqiy ta'sir va tarbiyaning ahamiyatini ta'kidlagan, chunki u jinoyatlarning oldini olishda samarali emasligini tushuntiradi.

Miloddan avvalgi 221-yilda Qin davlati nihoyat o'z raqiblari ustidan ustunlikka erishdi va shu tariqa Qin sulolasi tashkil topdi. Sulola muvaffaqiyatining sabablaridan biri eramizdan avvalgi IV asrda Lord Shang Yangning maslahati bilan keng qamrovli jinoiy va ma'muriy kodekslarning qabul qilinishi edi. Qonunlar davlat tomonidan yuklangan majburiyatlarni bajarmaganlik uchun qattiq jazolarni belgilagan va umuman hamma birdek jazolangan. Ushbu bosqichda huquq Konfutsiy maktabi tomonidan ilgari surilgan axloqiy qadriyatlarga zid bo'lgan sof legalistik ruh bilan ajralib turardi.

Qadimgi Xitoyda jinoyatlar uchun har bir sulola davrida o'ziga xos tarzda jazo usullari qo'llanilgan. Sulolalar davridagi jinoyatlar qiyosiy tahlil qilinganda, aksariyatida toifalar bo'lib, jazolar tizimlashtirilgan. Ya'ni, jinoyatchilar sodir etgan jinoyatiga qarab turlicha jazolangan, qurolli talonchilik qilganga o'lim jazosi qo'llanilgan. Oilada o'g'irlik qilish eng og'ir jinoyatlardan biri hisoblangan, o'g'irlik miqdod-

riga qarab jazolar bambuk tayoq bilan 100 marta urishdan boshlanib, bo'g'ib o'ldirishgacha bo'lgan. Ko'plab jinoyatlar uchun jinoyatchilar okrugdan badarg'a qilish bilan jazolangan, bunday badarg'a qilish ko'pincha umrbod bo'lgan. Shuningdek, deyarli barcha jinoyatlar uchun jinoyatchilarning yonoqlari qizdirilgan dazmol bilan tamg'alab jazolangan sababli yuzlarida iz qolgan. Bu holat jinoyatchini jamiyatda noqulay ahvolga solgan. Odamlar jinoyatchilar bilan savdo-sotiq qilishni xohlamagan. Hattoki farzandlariga yomonligi yuqishi mumkin deb, jinoyatchi yoniga yaqinlashmasligini qattiq nazorat qilishgan.

Qadimgi Xitoyda eng og'ir jazo – boshni kesish hisoblangan, chunki Xitoyda bosh tana-ning eng olijanob, ya'ni asosiy qismi hisoblanib, uni kesish og'ir musibat va uyat sanalgan. Qotillik jinoyatini sodir etgan odamlarning boshi tanasidan judo qilingan.

Tang sulolasi davrida eng dahshatli jinoyatlar "O'n yovuzlik" deb nomlangan. O'n yovuzlik jinoyatlarining to'rtta asosiy toifasi bo'lgan. Birinchi toifaga imperatorga qarshi jinoyatlar, shu jumladan qo'zg'olon qilish bilan tahdid qilish kirgan. Shifokorning imperator uchun berilgan dori-darmonlarini qoidalarga rioya qilmagan holda ishlatgan bo'lsa, shifokorning noto'g'ri ishlashi deb ushbu toifaga kiritilgan va qattiq jazolangan. Keyingi toifa asosan davlatga xiyonat qilish jinoyatlaridan iborat edi. Bu toifaga davlat sirlarini sotish, boshliqni o'ldirish yoki shaharga xiyonat qilish kiradi. Poytaxt Luoyang shahrini An Lushandan qaytarib olgandan so'ng, Tang tomonlarni o'zgartirishni tanlagan va ularga qarshi kurashgan 200 amaldordan 39 tasini qatl etgan. Uchinchi toifaga oilaga qarshi jinoyatlar kiritilgan. Ushbu turkumga oila a'zosini o'ldirish, ularni qullikka sotish yoki oilaning kekxa a'zosiga tegishli yordam ko'rsatmaslik kiradi.

Tang sulolasi davrida korrupsiyaning olti turi – talonchilik, o'g'irlik, pul olish va pul berish, hadyalar olish, qamoqxonadagi korrupsiya jinoyatlariga ajratilgan. Ommaviy jinoyat deganda, mansabdor shaxslarning o'z xizmat vazifalarini

bajarish chog'ida sodir etgan jinoyati, ya'ni o'z burchini bajarmasligi tushunilgan.

Xitoyning Tang shahrida oxirgi so'zni xo'jalik boshliqlari aytgan va ular bu ijtimoiy tartibni qo'llab-quvvatlash uchun qo'llaridan kelganini qilganlar. Otaning o'g'lini qamchilashi odatiy hol hisoblangan, ammo o'g'il otasini ursa, u o'lim bilan jazolanishi mumkin bo'lgan. Shuning uchun qadimgi Xitoy tarixida otani tarbiyalovchi deb, ulug' inson sifatida qadrlashgan.

Yana bir toifa sehrgarlik va zaharlanishga qarshi jinoyatlar bo'lib, u "gu zaharlanish" deb ataladigan bir nechta qotillik uchun jazolarni o'z ichiga olgan. Gu qozonga qirg'ovul, chayon, o'rgimchak, ilon va qurbaqalarni solib, aralash-tirish orqali tayyorlanadigan zahar bo'lib, u bo'lajak qurbonlarga, asosan, mahbuslarga ovqat yoki ichimlikka qo'shib berilgan. Ichgan odamning ichki organlari tezda zaharlanib, qon qusishiga olib kelgan, so'ngra qiynalib jon bergan. Bu qiynab o'ldirish jazosi sifatida qo'llanilgan.

Qadimgi davrlarda Xitoy politsiyasi "Oltin qush qo'riqchilari" deb nomlangan. Agar "Oltin qush qo'riqchilari" jinoyatchini qo'lga olishga urinayotgan bo'lsa, qonunga ko'ra, jinoyatchining yaqinlari yordam berishga majbur edi. Agar jinoyatchi qurollangan bo'lsa va uni kuzatuvchilar o'ldirgan bo'lsa, ular qonuniy javobgarlikka tortilgan.

Qadimgi Xitoyda milodiy 754-yilda 1900 ta qamoqxona bo'lgan. O'sha paytda o'rtacha jazo yillar emas, oylar davomida qo'llangan. Lekin soliq to'lashdan bo'yin tovlaganlar uchun bu har doim ham shunday emas edi. Ba'zi okruglar soliq to'lashdan bo'yin tovlaganlarni qattiq jazolagan. Hatto otasi jazoni o'tash vaqtida vafot etgan taqdirda o'g'illarini qamoq muddatini tugatishga majbur qilishgan. Boylar kambag'alardan alohida saqlangan va ularni qamoqxonadan qochishlari oson bo'lgan. Eng og'ir jinoyatchilar qochib ketmaslik uchun zanjirband qilingan yoki to'piqlaridan bog'langan. O'lim jazosiga mahkum bo'lgan erkak mahbuslar kangda saqlangan. Kangue – ikkita to'rtburchak, ikki yarim metrli taxtalardan yasalgan.

Taxtalarning har biri jinoyatchilarning bo'yniga birlashtiriladigan yarim doiradan iborat bo'lgan. Shuning uchun ham mahbusning uxlash, hojatxonaga borish yoki qochish imkoni bo'lmagan. Odatda, barcha mahbuslar yog'och kishan taqishga majbur qilingan. Qamoqxonalar oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta'minlanmagan. Mahbuslarni oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan oila a'zolari ta'minlashi kerak bo'lgan. Yaqinlari bo'lmagan mahbuslar ochlikdan qamoqxonalarda vafot etgan.

Tang qonunida besh xil jazo turi ajratilgan edi. Birinchi ikki tur jinoyatchini uch yarim fut uzunlikdagi ingichka tayoq bilan urishni o'z ichiga olgan. Jinoyatchilarning sonlari va orqalariga urilgan. Keyingi turi 1 yildan 3 yilgacha qamoq va to'rtinchisi surgun bo'lgan. Jinoyatchilar 1000 milya masofaga jo'natilgan va ishlashga majbur qilingan. Ular o'g'rilarni ham shu tarzda jazolaganlar. Eng og'ir jazo qatl bo'lgan. Tang qonunlariga ko'ra, bo'g'ib o'ldirish bilan jazolanadigan 144 jinoyat va boshini kesish bilan jazolangan yana 89 jinoyat turi mavjud edi.

Vaqt o'tishi bilan besh toifa jazoning turlari o'zgarib borgan. G'arbiy Xan sulolasi imperatori Xan Vendi (miloddan avvalgi 180–157-yillar) davrida tatuirovka qilish, burunni kesish, bir yoki ikkala oyog'ini kesish, kastratsiya va o'lim jazolari mavjud bo'lgan. Suy va Tang sulolaridan keyin (milodiy 581–907-yillar), ular bambuk kaltaklar bilan savalash yoki tayoq bilan kaltaklash, qullik, quvg'in, o'lim yoki jismoniy jazoga o'zgartirilgan. Garchi beshta jazo Xitoy sulolalari jazo tizimining muhim qismi bo'lsa-da, ular qo'llaniladigan jazolashning yagona usullari emas edi.

"Qullar uchun beshta jazo" Xan imperatori Ven hukmronligi davrida Chunyu Tying ayolning iltimosiga binoan bekor qilindi va uning o'rniga "Kreflar uchun beshta jazo" belgilandi. O'lim jazosidan tashqari, qolgan to'rtta jazo qullarning tanalariga umrbod zarar yetkazish uchun mo'ljallangan bo'lib, oddiy fuqarolar (erkaklar) bu jazolarga tortilgan. Xan sulolasidan boshlab o'lim hukmlari ijro etilishidan oldin imperator

tomonidan tasdiqlanishi kerak edi, bu “mahbuslar haqida xabar berish” deb nomlangan.

Tang sulolasi rasmiy ravishda o'lim jazosi uchun “qayta hisobot berish” tizimini o'rnatdi. Min va Qing sulolalari davrida imperator o'lim jazosiga hukm qilingan mahbuslarni “qaror qilgandan” so'ng, hibsxona boshlig'i jinoyatchilar saqlanayotgan joyga hujjat jo'natar, mahalliy hokimiyat esa hujjat olingan kundan boshlab uch kun ichida mahbuslarni qatl etishi kerak edi.

Barcha sulolalarda o'lim jazosini ijro etish vaqti bo'yicha aniq qoidalar mavjud bo'lgan. Hatto qishda ham katta qurbonlik tadbirlari, yangi va to'lin oy kunlari, o'sayotgan va so'natotgan oy, 24 quyosh davri, imperatorning tug'ilgan kuni, chiroqlar bayrami kabi kunlarda o'lim jazosi qo'llanilmagan. Song va Ming sulolalaridan beri bu odatlar o'zgarmagan. Tang sulolasi qonuniga ko'ra, o'limga mahkum etilgan mahbuslarni qatl qilish bir kun ichida Shenshi vaqtidan (taxminan 15: 00 gacha) oshmasligi kerak, keyingi avlodlarda qatl vaqti odatda tushga yaqin ijro etilgan. Qatl joyiga kelsak, rasmiy unvonga ega bo'lmagan oddiy odamlar, odatda, Min va Qing sulolalari davrida, asosan, maydonlarda va ochiq joylarda o'ldirilgan. Biroq, zodagonlar va saroy amaldorlari uchun o'lim jazosi aksariyat hollarda afv etilgan.

Qadimgi Xitoyda jazo davlat tomonidan jinoyatchilarga nisbatan qo'llaniladigan chora bo'lib, u hukmron tabaqa uchun o'z manfaatlarini himoya qilishning muhim vositasi hisoblangan. Xitoyning qadimiy jinoiy jazo tizimining rivojlanish bosqichlari taxminan quyidagicha bo'lgan: birinchisi, Sya, Shang va Chjou sulolalarida jinoiy jazoning paydo bo'lish bosqichi, ikkinchisi, urushayotgan davlatlar davridan Vey, Jin va Janubiy va Shimoliy sulolalargacha bo'lgan davrda, uchinchi, to'liq hukmronlik qilish davrida; to'rtinchisi, Song, Yuan, Min va Qing sulolalarida jinoiy jazo tizimi nisbatan barqaror bo'lib, ko'p davrlar davom etgan.

Qadimgi jazo tizimi evolyutsiyasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, insoniyatning vahshilikdan ezgulikka o'tishi, jazo tizimi quldorlik

jamiyatida paydo bo'lishi, feodal jamiyatda rivojlanib, qonuniy tartiblash aylanganligini ko'rish mumkin. Bu evolyutsiya va bosqichma-bosqich taraqqiyot takrorlarga to'la bo'lsa-da, jinoiy tizimda qonun ustuvorligi va insonparvarlik tamoyillarining o'rnatilishi jarayonini aks ettiruvchi yo'nalish hech qachon o'zgar-magan.

Birinchidan, jazo evolyutsiyasi ijtimoiy taraqqiyotning muqarrar natijasidir. Materialistik tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, ustki tuzilma sifatida jazo tizimining rivojlanishi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishiga mos kelishi kerak bo'lgan. Vahshiy qullikka asoslangan jazo tizimi, albatta, yangi feodal jamiyati va yirik qishloq xo'jaligi hamda qo'lda ishlab chiqarish uchun ko'proq ishchi kuchi olish zaruratiga moslashmadi. Shuning uchun progressiv feodal ijtimoiy jazo tizimi deyiladi. Feodal avtokratik tuzum jamiyatdagi barcha shafqatsiz qonunlar manbaiga aylanganda, islohotlar muqarrar bo'lib, jazo tizimini zamonaviy tizimga aylantirish qonuni qaytarib bo'lmaydigan bo'lib qoldi.

Ikkinchidan, jazoning mohiyatiga ko'ra, bu davlatning o'zi va fuqarolari o'rtasida huquq va majburiyatlarni taqsimlash, fuqarolar erkinligi va ijtimoiy tuzum o'rtasidagi ziddiyatni tuzatish uchun zarur usuldir. Shuning uchun erkinlik va tartib jazo tizimining ikkita asosiy qadriyati bo'lib, hukmdorlar uchun hukmlarni shakllantirish, o'ldirish va ijro etishda boshlang'ich nuqta bo'lgan.

Turli davrlarda erkinlik va tartibning qadr-qimmatini tanlashga turlicha urg'u beriladi. Jamiyat yoki mamlakat ko'pincha tartibning qadr-qimmatini tanlashga e'tibor qaratadi. Shu sababli bu qullik va feodal jamiyatdagi jazo tizimi bilan bog'liq bo'lgan. Shuning uchun tarixga marksistik materialistik qarashda insoniyatning har bir madaniy taraqqiyoti ozodlik sari qadam bo'lgan. Insoniyatning barcha tarixiy va hozirgi faoliyati erkinlikka intilish sifatida qaraladi. Demak, jazo tizimi evolyutsiyasi ham erkinlikka intilayotgan odamlarning harakatiga bog'liq bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, har bir davrda hukmronlik qilgan huquqiy fikr hukmdorlarni jazolash, hukm qilish va qatl etishga ta'sir qiladi. Barcha davrlardagi jinoyat va jazo masalasi Konfutsiy ta'limotining rivojlanishida muhim rol o'ynadi. Jinoiy jazo tizimi hukmron sinfnin jazoni tushunishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ya'ni, jazoning maqsadi – hukmronlik bosqichining o'z mavqeini saqlab qolish va uning hukmronlik manfaatlarini mustahkamlash uchun muhim quroli bo'lishi hamda qonunni qanday qilib qayta ko'rib chiqilishidan qat'i nazar, insoniy qadriyatlardan ajratib bo'lmassligini asoslashdan iborat. Jinoiy jazo tizimi an'anaviy huquqiy tizimdan ajralmas hisoblanadi. Tarixning rivojlanishi bilan jazoning ta'sirchanligi o'zgarib boradi, chunki jazoning o'рни faqat jazolashning o'zgarishiga bog'liq

bo'lmaydi. Odamlarning tafakkuri rivojlanishiga qaratilgan bo'lib, unda odamlarni jinoyat qilishdan to'xtatishga, jazolar adolatli bo'lishiga turtki bo'ladi.

Jinoiy jazolarni tizimlashtirish tendensiyasi qadimgi Xitoyda juda erta paydo bo'lgan va jazo qo'rqitish hamda rag'batlantirish orqali ijtimoiy nazorat qilish vositasi sifatida qaralgan. Jazo rivojlanishining dastlabki bosqichlarida eng keng qo'llanilgani "jismoniy jazo" bo'lganligi bilan Xitoy davlati va uning huquqiy tizimi tashkil etilishiga ta'sir ko'rsatgan.

Qadimgi Xitoyda jazo usullari legizm ta'lim asosida shakllangan bo'lib, unda jazo boshqaruvning asosiy vositalari sifatida qaralgan. Xullas, jazo usullari huquq tizimining rivojlanishida katta rol o'ynagan.

Foydalanilgan manbalar

1. Samatova H.S, Axmadjonov O'.M. Chet mamlakatlar davlat va huquq tarixi: O'quv qo'llanma. – T., 1960.
2. Axmadjonov O'.M. Eksploatator sinflar davlat va huquqining tarixiy tiplari: Leksiyalar matni. – T., 1969.
3. Muqimov 3. Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarixi (Qadimgi dunyo hamda o'rta asrlar davlati va huquqi tarixi): O'quv qo'llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 1992.
4. Patrisiya Ebrey, Anne Uoltal, Jeyms Pale. Sharqiy Osiyo: madaniy, ijtimoiy va siyosiy tarix. Cengage Learning, 2008. – B. 40.
5. Charlz Xaym. Qadimgi Osiyo sivilizatsiyalari entsiklopediyasi. Infobase nashriyoti, 2004. – B. 270.
6. Maykl Lou. –Qin va Xan imperiyalari hukumati: miloddan avvalgi 221220-yillar. Hackett nashriyoti. 2006. – B. 126.
7. Chjan Vensyan. Yurisprudensiya [M]. – Pekin: Oliy ta'lim matbuoti, 1999. – 227 b.
8. Крашенинниковой Н.А., Жидкова О.А. История государства и права зарубежных стран. Ч.1. Учебник для вузов. – М., 1998. – С.20.
9. Батыра К.И. Всеобщая история государства и права: Учебник. –М., 1998. – С.20–23.
10. Черниловский 3.М. Всеобщая история государства и права. – М., 1996. – С.23–24.
11. Muhamedov H. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi (Qadimgi dunyo davlati va huquqi tarixi): Darslik. I qism. – T.: Adolat, 1999. – 323 b.

AXBOROT TIZIMI (TEXNOLOGIYALARI)DAN FOYDALANIB SODIR ETILADIGAN FIRIBGARLIK JINOYATI TUSHUNCHASI VA TASNIFI

Kudratov Bunyod Baxtiyorovich

Huquqni muhofaza qilish akademiyasi Raqamli kriminalistika ilmiy-tadqiqot institutining Raqamli tergovga ko'maklashish bo'limi boshlig'i

Annotatsiya. Maqolada axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etiladigan jinoyatlarning turlari, xususan, fishing, vishing, smishing, skimming va Internet orqali firibgarlik usullari batafsil ko'rib chiqilgan. Shuningdek, ushbu jinoyatlarning O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksidagi huquqiy asoslari tahlil qilinib, ularni tergov qilish jarayonida raqamli dalillardan foydalanish mexanizmlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: axborot tizimi (texnologiyalari)dan foydalanib sodir etilgan firibgarlik jinoyati, fishing, vishing, Budapesht konvensiyasi, raqamli dalillar.

КОНЦЕПЦИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ МОШЕННИЧЕСТВА, СОВЕРШАЕМОГО С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ (ТЕХНОЛОГИЙ)

Аннотация. В статье подробно рассматриваются виды преступлений, совершаемых с использованием информационных технологий, в частности, фишинг, вишинг, смишинг, скимминг, а также методы интернет-мошенничества. Проведен анализ правовой основы данных преступлений в Уголовном кодексе Республики Узбекистан и показаны механизмы использования цифровых доказательств в процессе их расследования.

Ключевые слова: мошенничество, совершенное с использованием информационных систем (технологий), фишинг, вишинг, Будапештская конвенция, цифровые доказательства.

THE CONCEPT AND CLASSIFICATION OF FRAUD CRIMES COMMITTED USING INFORMATION SYSTEMS (TECHNOLOGIYES)

Abstract. The article provides a detailed overview of crimes committed using information technologies, particularly phishing, vishing, smishing, skimming, and online fraud schemes. Additionally, it examines the legal framework for these crimes in the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan and highlights the mechanisms for utilizing digital evidence in the investigation process.

Keywords: fraud crime committed using information systems (technologies), phishing, vishing, Budapest Convention, digital evidence.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida sodir etiladigan jinoyatlar deganda, jinoyat qonunchiligi bilan taqiqlangan va sodir etilishi davomida to'liq yoki qisman axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda amalga oshirilgan ijtimoiy xavfli qilmishlar tushuniladi.

Axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarning xavfli tomoni shundaki, mudofaa, ishlab

chiqarish, iqtisodiy, bank va boshqa maqsadlardagi murakkab kompyuter tizimlarining boshqaruv sensorlari bilan bog'liq harakatlar uchun muhim bo'lgan ma'lumotlarning yo'q qilinishi, bloklanishi, modifikatsiyasi odamlarning o'limiga va ularning sog'lig'iga zarar yetkazishi, mulkni yo'q qilishi, katta miqyosda iqtisodiy zarar yetkazishi mumkin.

Mazkur turdagi jinoyatlarga Internet orqali zararli viruslarning tarqalishi, parollarni buzish,

bank kartalari raqamlari va boshqa bank ma'lumotlarini o'g'irlash, fishing, noqonuniy ma'lumotlarni tarqatish (tuhmat, pornografik, etnik va diniy adovatni qo'zg'atadigan materiallar va boshqalar), shuningdek turli xil tizimlarning ishlashiga kompyuter tarmoqlari orqali zararli oqibatga olib keladigan darajada aralashish kiradi.

Jinoyat kodeksida axborot-kommunikatsiya texnikasi vositalaridan foydalanib mulkni o'zlashtirish yoki rastrata qilish, kompyuter texnikasi vositalaridan foydalanib sodir etilgan firibgarlik, kompyuter tizimiga ruxsatsiz kirish orqali mulkni o'g'irlash kabi kompyuter jinoyatlari uchun javobgarlik ko'zda tutilgan.

“Kiberjinoyatchilik” tushunchasi ham axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida sodir etilgan ko'plab turdagi jinoyatlarni o'zida birlashtirgan. Virtual tarmoqda dahshat solish, virus va boshqa zararli dasturlar, qonunga zid axborotlar tayyorlash va tarqatish, elektron xatlarni ommaviy tarqatish (spam), xakerlik hujumi, veb-saytlarga noqonuniy kirish, firibgarlik, mualliflik huquqini buzish, kredit kartochkalari raqami va bank rekvizitlarini o'g'irlash (fishing va farming) hamda boshqa turli huquqbuzarliklar shular jumlasidandir. Bunday holatlarda jinoyatchilar o'zlarini qiziqtirgan “obyektlar”ga moddiy va ma'naviy zarar yetkazishni oldilariga maqsad qilib qo'yadilar.

Kiberjinoyatchilikni xalqaro miqyosda ham, ayrim davlatlar darajasida ham tushunishda yagona yondashuv yo'qligini hisobga olib, kiberjinoyatchilik turlarini ikkita katta guruhga bo'lish mumkin.

1) jahon amaliyotida uchraydigan kiberjinoyatchilik turlari;

2) O'zbekiston Respublikasining milliy qonunchiligida nazarda tutilgan kiberjinoyatchilik turlari.

Xalqaro hujjatlarga nazar soladigan bo'lsak, Yevropa Ittifoqining Kompyuter jinoyatlari to'g'risidagi konvensiyasida (23.11.2001-yil, *Budapest*) kiberjinoyatchilik 5 guruhga bo'lingan:

□ kompyuter ma'lumotlari va tizimlarining maxfiyligi, yaxlitligi va ulardan foydalanishiga qarshi jinoyatlar (qonunga xilof ravishda foy-

dalanish va qo'lga kiritish, ma'lumotlarga ta'sir qilish, tizimning ishlashiga ta'sir qilish, qurilmalardan noqonuniy foydalanish);

□ sodir etilishi uchun kompyuter ishlatiladigan jinoyatlar (kompyuter texnologiyalari yordamida soxtakorlik, kompyuter texnologiyalari yordamida firibgarlik va h.k.);

□ ma'lumotlar mazmuni bilan bog'liq jinoyatlar (bolalar pornografiyasi);

□ mualliflik va turdosh huquqlarning buzilishi bilan bog'liq jinoyatlar;

□ kompyuter tizimlari orqali sodir etilgan irqchilik va ksenofobiya bilan bog'liq jinoyatlar.

O'z navbatida, BMTning “Kiberjinoyatchilik muammosini har tomonlama o'rganish” mavzusidagi dastlabki hisobotida kiberjinoyatchilik uchta asosiy toifaga bo'linadi. Bular: kompyuter ma'lumotlari yoki tizimlarining maxfiyligi, yaxlitligi va ulardan foydalanish imkoniyatiga qarshi jinoyatlar; kompyuter vositalaridan foydalanish bilan bog'liq huquqbuzarliklar; kompyuter ma'lumotlarining mazmuni bilan bog'liq jinoyatlar.

Qonunchilikda axborot tizimi yoki texnologiyalaridan foydalangan holda firibgarlik qilish maxsus tartibda ko'zda tutilgan bo'lib, bu jinoyatlar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bunday huquqbuzarliklar, odatda, axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish tartiblarini buzish, elektron tijorat hamda bank operatsiyalariga aralashish yoki yolg'on ma'lumotlar taqdim etish orqali amalga oshiriladi.

Firibgarlik jinoyatining ushbu turi oddiy fuqarolardan tortib, yirik kompaniyalargacha zarar yetkazishi mumkin. Jinoyatchilar, odatda, soxta veb-saytlar yaratish, fishing usullaridan foydalanish, shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, elektron hujjatlarni qalbakilashtirish, dasturiy viruslar va zararli kodlar ishlab chiqish kabi usullardan foydalanadilar.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi-ning 168-moddasi 3-qismi “g” bandida axborot tizimidan, shu jumladan axborot texnologiyalaridan foydalanib firibgarlik, ya'ni aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan o'zganing mulkini yoki o'zganing mulkiga bo'lgan huquqni qo'lga kiritish jinoyati uchun

jinoiy javobgarlik belgilangan bo'lib, unga ko'ra ushbu jinoyatni sodir etgan shaxsga nisbatan bazaviy hisoblash miqdorining uch yuz baravaridan to'rt yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud muayyan huquqdan mahrum etilgan holda **besh yildan sakkiz yilgacha ozodlikdan mahrum qilish** jazosi tayinlanishi belgilangan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 2023-yil 23-iyundagi "Firibgarlikka oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi 17-son qarorining 22-bandida berilgan tushuntirishga ko'ra, axborot tizimidan, shu jumladan axborot texnologiyalaridan foydalanib firibgarlik sodir etish (*JK 168-moddasi uchinchi qismi "g" bandi*) deganda, moliya, bank muassasalari, fondlar va boshqalarda bo'lgan mulkni aldov yo'li bilan kompyuter texnikasi vositalari, aloqa vositasi, planshet yoki boshqa shu kabi texnik qurilmalar yordamida manipulyatsiya qilish orqali amalga oshiriladigan talon-toroj tushuniladi. Bunday firibgarlik kompyuter tizimida ishlov beriladigan, tegishli axborot tashuvchilarda saqlanadigan yoki ma'lumotlarni uzatish tarmoqlari bo'yicha beriladigan axborotni o'zgartirish yo'li bilan ham, kompyuter tizimiga yolg'on axborot kiritish yo'li bilan ham sodir etilishi mumkin.

Axborot tizimidan, shu jumladan axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etilgan firibgarlik jinoyatini qonunga xilof ravishda (ruxsatsiz) axborot tizimiga kirib yoki undan foydalanib sodir etilgan o'g'irlik jinoyatidan farqlashda shuni nazarda tutish lozimki, firibgarlikda jabrlanuvchi aldov yoki ishonchi suiste'mol qilinishi oqibatida mulkini yoki unga bo'lgan huquqni axborot texnologiyalaridan foydalanib aybdor egaligiga ixtiyoriy ravishda o'tkazadi, bunda mulk o'z egaligidan chiqib ketayotganligini jabrlanuvchi anglagan bo'lishi kerak.

Agar shaxs kompyuter texnikasi yordamida qalbaki hujjat tayyorlab, so'ng undan mulkni qo'lga kiritish uchun foydalangan bo'lsa, qilmishni Jinoyat kodeksining 168-moddasi uchinchi qismi "g" bandi bilan kvalifikatsiya qilib bo'lmaydi.

Axborot texnologiyalari yordamida sodir

etiladigan jinoyatlar soni va turlari yildan yilga ortib bormoqda. Quyida biz ushbu sohada eng ko'p sodir etiladigan va nafaqat mamlakatimizda, balki dunyo miqyosida ham tergov metodikasida o'ziga xosliklarga ega bo'lgan bir qator jinoyat turlariga to'xtalib o'tamiz.

Vishing – telefon aloqasi orqali ijtimoiy muhandislikni qo'llagan holda amalga oshiriladigan firibgarlik, bunda firibgar bank xodimi, xaridor rolini o'ynab, to'lov karta konfidensial ma'lumotlarini bilib oladi va kartadagi mablag'ni o'zining hisob raqamiga yo'naltiradi.

O'z navbatida, bu holatlar mamlakatimizda ham avj olmoqda. Xususan, Internet firibgarlari o'zlarini bank xodimi sifatida tanishtirib, go'yoki shubhali moliyaviy operatsiya yuz berayotganligi sababli bank plastik karta bloklanishi, mijozning nomidan katta miqdorda onlayn kredit olishga harakat bo'layotganligini aytib, foydalanuvchi to'g'risida konfidensial ma'lumotlarni ko'lga kiritib, pul mablag'larini talon-toroj qilishmoqda.

Vishing uslubi yordamida konfidensial ma'lumotlarni qo'lga kiritish orqali jabrlanuvchining bank plastik kartasidagi mablag'larni egallashning keng tarqalgan ko'rinishi sifatida quyidagi holatni ko'rish mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlarda yoki televideniya namoyish qilingan, moddiy ko'makka muhtoj bo'lgan fuqarolarni qidirib topib, ularga qo'ng'iroq qilib bog'lanib, o'zlarini xayriya jamoasining ehson qiluvchilari sifatida ko'rsatadi. Muhtoj fuqarolarning ishonchiga kirib olgach, hozirda bank plastik kartasida qancha puli borligini va sog'lig'i tiklanishi uchun yana qancha mablag' kerakligini so'raydi. Keyin bank plastik kartasiga mablag' o'tkazib berishini aytib, bank plastik raqamini so'raydi, keyin o'tkazmani yuborishda muammo borligini bildirib, unga kod yuborilganligini, o'sha kodni o'qib berishini so'raydi. Fuqaro kodni o'qib bergandan so'ng, firibgar muhtoj insonning bank plastik raqamiga ulanib olib, hisobida bo'lgan jami mablag'larini o'zining bank plastik raqamiga o'tkazib oladi.

"Nigeriyalik xati" yoki "Skam-419" – Ukrainadagi voqealardan ijobiy foydalanishni ko'zlagan "nigeriyalik" xakerlar o'zlarini Ukra-

inada milliardlab mablag'i qolib ketgan siyosatchi, sanksiyalar ta'siriga tushgan rossiyalik tadbirkor deb tanishtirib, jabrlanuvchilarga meros yoki uning ulushini yuborish uchun boj, soliq, aviachipta, mehmonxona va boshqa xarajatlari uchun pul undirib kelganlar.

Ushbu kiberfiribgarlikning yana bir ko'rinishida, firibgar o'zini bank xodimi yoki millioner boyning vafot etganligini eshitgan rasmiy shaxs (bank xodimi) sifatida tanishtirib, uning merosini familiyadoshi bo'lgan jabrlanuvchiga yetkazib berishda yordam ko'rsatishni taklif qiladi.

Buning evaziga notarius xarajati, davlat boji, pochta to'lovlari va berilgan porani o'rnini qoplash uchun mablag' yuborilishini talab qiladi.

Pandemiya sharoitida "Nigeriya xatlari" ham o'ziga xos yangi firibgarlik uslublari orqali ko'plab fuqarolarning mablag'larini noqonuniy qo'lga kiritishgan.

Noqonuniy qimor o'yinlari yoki onlayn o'yinlar – bu Internetda eng tez ommalashayotgan sohalaridan biri. Internetning afzalliklari, shuningdek dunyoning turli mamlakatlarida qimor o'yinlarining qonuniyligi to'g'risidagi turli xil hujjatlarning mavjudligini bilgan holda jinoyatchilar ushbu imkoniyatlardan deyarli hamma joyda foydalanadi.

Skimming – maxsus qurilma (skimmer) yordamida bank plastik karta ma'lumotlarini o'g'irlash. Skimmer yordamida barcha ma'lumotlar (egasining ismi, karta raqami, amal qilish muddati, CVV va CVC kodlar) kartaning magnit chizig'idan ko'chiriladi. Pin-kodni minikamera yoki bankomatga o'rnatilgan maxsus klaviatura orqali aniqlash mumkin.

Smishing – SMS xabar orqali amalga oshiriladigan fishing turi. Bunda firibgar jabrlanuvchiga fishing saytiga havolani o'z ichiga olgan SMS xabar yuboradi va ushbu saytga kirishga undaydi.

Fishing – Internet firibgarligining bir turi bo'lib, foydalanuvchining identifikatsion ma'lumotlarini (parol, kredit karta raqami, bank hisob raqami, telefon raqami va boshqalar) qo'lga kiritish uning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Fishing quyidagi ko'rinishlarda uchraydi:

– firibgarlar tomonidan mashhur kompa-

niyalar nomidan login va parolni tasdiqlash so'rovi bilan millionlab xatlar turli xil elektron pochta'larga yuboriladi. URL manzilga kirilganda haqiqiyisiga judayam o'xshash bo'lgan resursga kiriladi;

– ehson uchun pul yig'ilishi, xayriya tadbirlari o'tkazish orqali mablag' to'plash uchun tashkil etilgan soxta Internet tashkilotlari veb-resurslariga yo'naltiriladi;

– narxlari judayam arzon bo'lgan onlayn-do'konlarda aslida mavjud bo'lmagan tovarlar uchun mablag' to'lanadi. Haqiqiy mahsulotning surati ostiga arzon narx yoziladi.

Jamiat va texnologiyaning rivojlanishi bilan bir qatorda, axborot tizimlari orqali sodir etiladigan jinoyatlar soni ham ortib bormoqda. Bugungi kunda firibgarlik jinoyatlari an'anaviy shakllardan tashqari, raqamli texnologiyalar vositasida ham amalga oshirilmoqda. Bu esa huquqni muhofaza qiluvchi organlar oldida raqamli dalillarni topish, to'plash va ularni protsessual tartibda rasmiylashtirish bo'yicha yangi vazifalarni qo'yimoqda. Shu munosabat bilan, mazkur maqolada axborot tizimlari vositasida sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlarini tergov qilishda raqamli dalillarning o'rni va ularning protsessual jihatlarini tahlil qilishga harakat qilamiz.

Raqamli dalillar – axborot texnologiyalari yordamida shakllangan va elektron tarzda mavjud bo'lgan ma'lumotlar bo'lib, ular jinoyatlarni tergov qilishda muhim ahamiyatga ega. Bunday dalillarga quyidagilar kiradi:

kompyuter va serverlarda saqlanayotgan fayllar;

elektron pochta, messenjer va ijtimoiy tarmoqlar orqali xabarlar;

IP-manzillar va Internet foydalanuvchilarining log-fayllari;

mobil qurilmalardagi ma'lumotlar, shu jumladan, qo'ng'iroqlar tarixi va GPS-lokalizatsiya ma'lumotlari.

Raqamli dalillarning yuridik ahamiyatini ta'minlash uchun ularni yig'ish va rasmiylashtirishda quyidagi protsessual talablarga rioya qilish zarur:

dalillarning yaxlitligi va aslligi – raqamli

dalillar o'zgarmagan holda saqlanishi va har qanday o'zgartirishlar qayd qilinishi kerak;

dalillarni hujjatlashtirish – har bir olingan raqamli dalil protsessual tartibda rasmiylashtirilishi va ekspertizaga yuborilishi lozim;

mutaxassislar ishtirokini ta'minlash – kiber-jinoyatchilikka oid ishlarda maxsus ekspertlar va IT mutaxassislarining ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi.

Tergov organlari jinoyatning sodir bo'lish mexanizmini aniqlash uchun kiber tahlil ishlarini olib boradilar. Bu jarayonda elektron qurilmalardan, internet-provayderlardan va bank tizimlaridan ma'lumotlar so'raladi.

Tergovchilar raqamli dalillarning manbasi, olingan sanasi va tekshirish usullarini rasmiy hujjatlar orqali tasdiqlashlari kerak. Bu jarayonda ekspert xulosasi olinib, dalillarning haqiqiy qoniyli to'g'risidagi ma'lumotlar kiritiladi.

Sudda raqamli dalillarni qonuniy ishlatish uchun ularni yig'ish, hujjatlashtirish va ekspertiza qilish jarayonlari hech qanday protsessual qonunbuzarliklarsiz amalga oshirilgan bo'lishi kerak. Raqamli dalillarning ishonchligini sud tomonidan baholash uchun mutaxassislarining tushuntirishlari talab qilinishi mumkin.

Axborot texnologiyalari vositasida sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlari zamonaviy

huquqiy tizim uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, raqamli dalillarni qonuniy ravishda yig'ish va rasmiylashtirish jarayonlarini takomillashtirish talab etiladi. Bu borada quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

raqamli dalillarni yig'ish va ekspertiza qilish bo'yicha milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga moslashtirish;

tergov va sud organlari xodimlarini raqamli dalillar bilan ishlash bo'yicha maxsus tayyorlash;

sudlarda raqamli dalillardan foydalanish qoidalarini aniq belgilash.

Yuqoridagi chora-tadbirlar raqamli dalillarning qonuniy tartibda yig'ilishi va sud jarayonlarida samarali qo'llanilishini ta'minlashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, axborot tizimi va texnologiyalaridan foydalanib sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlari jamiyat uchun katta xavf tug'diradi va ularga qarshi kurashda huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish talab etiladi. Jinoyatlarning bunday turlarini aniqlash, tergov qilish va sud muhokamasiga yetkazish uchun professional malaka, huquqiy bilim va texnik vositalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi // lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi // lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi // lex.uz.
4. O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 21 noyabrdagi O'RQ-1003-sonli qonuni // lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilingan xalqaro shartnomalar // lex.uz.
6. *Rustambayev M.X.* O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga sharhlar. – Toshkent, 2024.
7. *Вехов В.Б., Вехова В.Б., Зувев С.В.* Цифровая криминалистика: Учебник. – М., 2022.
8. *Вехов В.Б., Зувев С.В., Григорьев В.Н.* Расследование преступлений в сфере компьютерной информации и электронных средств платежа: Учебник. – М.: 2023.
9. *Берова Д.М.* Расследование киберпреступлений // Пробелы в российском законодательстве. – М., 2021.
10. *Сафонов О.М.* Уголовно-правовая оценка использования компьютерных технологий при совершении преступлений: состояние законодательства и правоприменительной практики, перспективы совершенствования: Автореф. канд. юрид наук. – М., 2023. – 22 с.
11. *Тлиш А. Д.* Проблемы методики расследования преступлений в сфере экономической деятельности, совершаемых с использованием компьютерных технологий и пластиковых карт: Автореф. канд. юрид наук. – М., 2024. – 24 с.
12. Применение специальных познаний по преступлениям, связанным с использованием пластиковых карт / Д. М. Берова, В. А. Гаужаева // Пробелы в российском законодательстве. – 2015. – № 3.
13. *Шеевич А. А.* Особенности использования специальных знаний в сфере компьютерных технологий при расследовании преступлений: Автореф. канд. юрид наук. – М., 2023. – 22 с.

ПРОБЛЕМЫ НЕЗАКОННОГО ИЗГОТОВЛЕНИЯ, ПРИОБРЕТЕНИЯ, ХРАНЕНИЯ И ДРУГИХ ДЕЙСТВИЙ С НАРКОТИЧЕСКИМИ СРЕДСТВАМИ, ИХ АНАЛОГАМИ ИЛИ ПСИХОТРОПНЫМИ ВЕЩЕСТВАМИ С ЦЕЛЬЮ СБЫТА ВОЕННОСЛУЖАЩИМИ

Ачилов Алишер Темирович

доцент кафедры Университета общественной безопасности Республики Узбекистан,
доктор философии по юридическим наукам

Абдуганиев Улуғбек Саидакбар угли

старший преподаватель кафедры «Правоведения»
Ташкентского государственного Аграрного университета

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы незаконного изготовления, приобретения, хранения и других действий с наркотическими средствами, психотропными веществами и их аналогами с целью сбыта военнослужащими, а также меры, предпринимаемые для борьбы с этой угрозой в Узбекистане.

Ключевые слова: наркопреступность, наркотрафик, организованные преступные группы, психологическое давление, психоактивные вещества, профилактика наркозависимости, психологическая поддержка.

HARBIY XIZMATCHILAR TOMONIDAN SOTISH MAQSADIDA GIYOHVANDLIK VOSITALARI, ULARNING ANALOGLARI YOKI PSIXOTROP MODDALARNI NOQONUNIY ISHLAB CHIQARISH, SOTIB OLISH, SAQLASH VA BOSHQA HARAKATLAR BILAN BOG'LIQ MUAMMOLAR

Annotatsiya. Maqolada giyohvandlik vositalari, ularning analoglari va psixotrop moddalarni harbiy xizmatchilar tomonidan sotish uchun noqonuniy ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash va boshqa harakatlar bilan bog'liq muammolar, shuningdek, O'zbekistonda ushbu tahdidga qarshi kurashish bo'yicha ko'rilyotgan choralar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: giyohvandlik jinoyati, giyohvand moddalar savdosi, uyushgan jinoiy guruhlar, psixologik bosim, psixofaol moddalar, giyohvandlikning oldini olish, psixologik yordam.

PROBLEMS OF ILLEGAL MANUFACTURE, ACQUISITION, STORAGE AND OTHER ACTIONS WITH NARCOTIC DRUGS, THEIR ANALOGUES OR PSYCHOTROPIC SUBSTANCES FOR THE PURPOSE OF SALE BY MILITARY PERSONNEL

Abstract. This article examines the problems of illegal manufacture, acquisition, storage and other actions with narcotic drugs, psychotropic substances and their analogues for sale by military personnel, as well as measures taken to combat this threat in Uzbekistan.

Keywords: drug crime, drug trafficking, organized criminal groups, psychological pressure, psychoactive substances, drug addiction prevention, psychological support.

Вовлеченность военнослужащих в наркопреступность является актуальной проблемой, которая оказывает негативное влияние не только на личную безопасность солдат, но и на стабильность общества в целом. В армии, где физическая и психологическая нагрузка сочетается с социальной изоляцией, наркотики часто становятся способом снятия стресса, а иногда – средством для адаптации в коллективе. В отдельных случаях военнослужащие могут быть вовлечены в незаконные схемы, связанные с наркотрафиком, либо стать частью преступных групп, использующих армию как канал для распространения наркотических веществ. Проблема усугубляется рядом факторов, таких как экономические трудности, недостаток образования и профилактических мер, а также коррупция и слабый контроль со стороны правоохранительных органов. В статье рассматриваются основные причины вовлечения военнослужащих в наркопреступность, социальные и психологические факторы, а также предлагаются рекомендации по улучшению ситуации и снижению масштаба проблемы в армии.

Анализ существующих исследований показывает, что вовлеченность военнослужащих в наркопреступность является сложной и многогранной проблемой, охватывающей различные аспекты, включая психологические, социальные, экономические и правовые факторы. Основные работы по данной теме исследуют влияние стресса, изоляции, недостатка образования и низкого уровня социальной защиты на склонность военнослужащих к участию в незаконных действиях, связанных с наркотиками.

Психологические и социальные аспекты вовлечения военнослужащих в наркопреступность. Современные исследования, например, работы Ван дер Вальда и Ким, подчеркивают, что высокие физические и психологические нагрузки, связанные с армейской службой, часто приводят к

депрессии, тревожности и другим психоэмоциональным расстройствам, что в свою очередь делает военнослужащих уязвимыми для вовлечения в наркопреступность. Эти исследования подтверждают, что наркотики служат способом снятия стресса и борьбы с посттравматическим стрессовым расстройством (ПТСР), распространенным среди солдат, особенно после участия в боевых действиях. В литературе также поднимается тема социальной изоляции, которая усиливает чувство одиночества и безысходности, что способствует использованию наркотиков как механизма адаптации.

Экономические причины вовлечения военнослужащих в наркопреступность. Важным аспектом является экономическая нестабильность военнослужащих. Исследования указывают, что нехватка дополнительных источников дохода и финансовая неустойчивость могут побуждать солдат к участию в незаконной деятельности, в том числе в наркоторговле. Преступные группировки часто используют уязвимость солдат, предлагая деньги за участие в незаконных схемах. Экономические трудности, такие как долги или низкие зарплаты, оказывают давление на солдат, заставляя их искать краткосрочные способы улучшения финансового положения.

Доступность наркотиков и роль армейских структур. Одним из ключевых факторов, способствующих вовлечению военнослужащих в наркопреступность, является доступность наркотиков в армейской среде. В литературе подчеркивается, что военнослужащие, находящиеся в пограничных или изолированных районах, чаще становятся жертвами преступных групп, занимающихся наркотрафиком, так как такие районы являются транзитными точками для наркокартелей. Исследования подтверждают, что преступные организации активно используют армию для распространения наркотиков как среди солдат, так и среди

гражданского населения, используя армейские структуры как канал для сбыта наркотических веществ.

Для исследования причин вовлечения военнослужащих в наркопреступность целесообразно использовать комплексный подход, включающий качественные и количественные методы. На первом этапе исследования будет проведен анализ существующих данных о наркопреступности среди военнослужащих, используя статистику и документы, предоставленные правоохранительными органами Узбекистана, а также исследования и отчеты государственных и международных организаций. Это позволит выявить масштабы проблемы, а также соотношение различных факторов, способствующих вовлечению военнослужащих в незаконные действия с наркотиками. Дополнительно будет проведен контентанализ нормативных актов, регламентирующих борьбу с наркопреступностью в армии, для оценки эффективности существующих правовых мер.

Причины вовлечения военнослужащих в наркопреступность. Существует несколько причин, по которым военнослужащие могут быть вовлечены в незаконные действия с наркотиками. Прежде всего, это сильный стресс, психологическое давление, изоляция от семьи и близких, а также физическая нагрузка в условиях службы. Наркотические вещества могут восприниматься как средство для снятия напряжения или улучшения выносливости [1].

Кроме того, военнослужащие могут становиться частью организованных преступных групп, занимающихся наркотрафиком, поскольку армия может стать удобным каналом для сбыта наркотиков среди других солдат или гражданского населения. В отдельных случаях военнослужащие могут быть подкуплены для участия в незаконных действиях, связанных с наркотиками.

Вовлеченность военнослужащих в незаконное изготовление, приобретение,

хранение и сбыт наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов, как правило, обусловлена множеством факторов, как личных, так и социальных. Эти факторы могут пересекаться и усиливать друг друга, что способствует распространению проблемы среди солдат.

Психологический и физический стресс.

Военная служба – это интенсивная нагрузка как для тела, так и для психики. Для многих солдат армейская жизнь является источником хронического стресса: режим, физическая усталость, изоляция от семей, постоянная угроза опасности в условиях военных конфликтов. Эти факторы могут привести к психологическим травмам, депрессии или даже посттравматическому стрессовому расстройству (ПТСР). Наркотики, как правило, используются военнослужащими как способ снятия стресса, а также для того, чтобы справиться с тяжелой физической нагрузкой. Психоактивные вещества становятся "анестезией" от боли и страха, а также методом борьбы с тревожностью и бессонницей [2].

Доступность наркотиков. Военнослужащие, особенно те, кто служит в пограничных или изолированных районах, могут иметь более легкий доступ к наркотикам, поскольку такие районы зачастую являются транзитными для наркокартелей. Преступные группировки активно используют военнослужащих для распространения наркотиков через армию. Порой наркозависимые солдаты становятся частью организованных преступных групп, что ведет к распространению наркотиков внутри вооруженных сил и в обществе [3].

Экономические и социальные проблемы. Хотя большинство военнослужащих в Узбекистане имеют стабильную зарплату, для некоторых из них финансовая нестабильность или отсутствие дополнительных источников дохода становятся серьезной проблемой. Некоторые солдаты могут попасть в долговые ямы, что побуждает их

искать пути к быстрому обогащению, включая участие в незаконных схемах с наркотиками. Преступные организации часто предлагают военнослужащим деньги за участие в наркоторговле, что делает этот вид преступления заманчивым для тех, кто испытывает финансовые трудности[4].

Недостаток образования и профилактики. В Узбекистане, как и в других странах, существует проблема недостаточной осведомленности среди военнослужащих о вреде наркотиков и психотропных веществ. Часто солдаты не получают должного образования по вопросам наркозависимости, профилактики и последствий употребления наркотиков. В некоторых случаях отсутствие эффективной образовательной программы по профилактике наркозависимости в армии может приводить к тому, что солдаты воспринимают наркотики как средство для улучшения настроения или повышения выносливости, не осознавая опасности для здоровья и карьеры [5].

Риски участия в преступных группах. В некоторых случаях военнослужащие могут быть непосредственно вовлечены в преступные группировки, занимающиеся наркотрафиком. Эти группы могут нацеливаться на армейские структуры, используя доверие солдат и их доступ к транспортным маршрутам, складам или другим военным ресурсам. Вовлечение в такие преступные схемы может происходить как через прямое запугивание, так и через обещания "легких денег" за участие в сбыте наркотиков. Особо уязвимыми оказываются военнослужащие, находящиеся в стрессовых ситуациях, страдающие от депрессии или алкоголизма[6].

Низкий уровень психологической подготовки и социальной изоляции. Многие военнослужащие сталкиваются с чувством социальной изоляции — разрывом с семьей, друзьями и гражданской жизнью. Отсутствие социальных связей и поддержки в армии усиливает чувство одиночества и депрессии. В таких условиях наркотики могут стать

способом социальной адаптации в группах, где употребление наркотических веществ становится нормой. В армии, где в некоторых подразделениях преобладает "мужской" коллектив с элементами жестокости и насмешек, наркотики могут стать способом "вписаться" в коллектив и справиться с психоэмоциональными трудностями.

Отсутствие эффективной работы правоохранительных органов и армии по профилактике наркопреступности. Несмотря на существующие законы, в некоторых случаях армейские структуры не всегда имеют должный контроль и меры по предотвращению наркопреступлений. В части, где регулярно отсутствуют должностные лица, занимающиеся борьбой с наркопреступностью, военнослужащие могут чувствовать, что употребление наркотиков или участие в незаконных сделках с наркотиками остаются безнаказанными [7]. Порой коррупция среди командования или слабая дисциплина способствуют распространению наркопреступности внутри армии.

Масштабы проблемы в Узбекистане. На территории Узбекистана, как и в других странах Центральной Азии, существует серьезная угроза, связанная с производством и распространением наркотиков. Пограничные районы страны находятся вблизи крупных наркопреступных маршрутов, что создает дополнительные риски для вовлечения военнослужащих в незаконные действия. Также следует учитывать социальные и экономические факторы, такие как бедность, отсутствие альтернативных возможностей для заработка и слабая профилактика наркозависимости среди военнослужащих.

По данным правоохранительных органов Узбекистана, среди военнослужащих происходят случаи не только потребления наркотиков, но и их распространения. Это усугубляет проблему наркопреступности в стране, ставя под угрозу безопасность на национальном уровне.

Законодательные и правовые меры борьбы с наркопреступностью среди военнослужащих. В Узбекистане существует ряд законов и нормативных актов, направленных на борьбу с незаконным оборотом наркотиков. Законодательство строго регулирует производство, хранение, использование и сбыт наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов. Нарушение этих норм карается жесткими мерами, включая уголовное преследование.

Особое внимание уделяется пресечению преступлений среди военнослужащих. В 2017 году был принят ряд поправок в уголовный кодекс, ужесточающих наказания за преступления, связанные с наркотиками, в том числе для лиц, состоящих на военной службе [8]. На практике эти меры включают жесткие проверки на наличие наркотиков среди солдат, а также расследования и уголовные дела против тех, кто вовлечен в незаконные действия.

Кроме того, в Узбекистане проводится ряд профилактических мероприятий, направленных на предупреждение наркозависимости среди военнослужащих, таких как регулярные медосмотры и психологическая поддержка.

Проблемы реализации законодательства и существующие недостатки. Несмотря на наличие строгих законодательных мер, существует ряд проблем, связанных с их реализацией.

Во-первых, среди военнослужащих продолжают встречаться случаи вовлечения в наркопреступность, что указывает на несовершенство системы контроля и проверки.

Во-вторых, не всегда достаточно эффективно работает система профилактики и лечения наркозависимости среди военнослужащих.

Некоторые проблемы связаны с низким уровнем информированности о вреде наркотиков и недостаточной медицинской под-

держкой для тех, кто уже стал зависимым. В отдельных частях армии также наблюдается недостаток квалифицированных специалистов по психологии и наркологии, что снижает эффективность работы по предотвращению наркозависимости среди солдат.

Рекомендации по улучшению ситуации. Для решения проблемы незаконного оборота наркотиков среди военнослужащих Узбекистана необходимо принять комплексные меры. Во-первых, следует усилить контроль за соблюдением законодательства через регулярные проверки и операции по выявлению и пресечению наркопреступлений. Во-вторых, необходимо повысить уровень информированности военнослужащих о вреде наркотиков и последствиях их употребления.

Важно также улучшить систему профилактики и лечение наркозависимости в армии, предоставив военнослужащим доступ к психотерапевтической помощи и реабилитационным программам. Создание эффективной системы поддержки и реабилитации может существенно снизить риски вовлечения в наркопреступность [9].

Проблема незаконного изготовления, приобретения, хранения и сбыта наркотиков среди военнослужащих представляет собой серьезную угрозу для безопасности как внутренней, так и национальной. Несмотря на наличие законодательства, направленного на борьбу с наркопреступностью, необходимо продолжать усиливать меры профилактики и контроля. Комплексный подход к решению данной проблемы, включающий жесткие правовые меры, профилактику наркозависимости и медицинскую поддержку, поможет снизить масштабы наркопреступности в армии и обществе в целом.

Использованные источники:

1. Причины и условия распространения наркомании среди военнослужащих - участников войн и вооруженных конфликтов Табаков А.В. 2002 г.
2. Диагностика вовлечения в наркотическое поведение личного состава войск национальной гвардии Российской Федерации 2024 г.
3. Standardized comparisons of the use of alcohol, drugs, and cigarettes among military personnel and civilians. 2011.
4. Substance use trends among active duty military personnel: findings from the United States Department of Defense Health Related Behavior Surveys 1980-2005.
5. Substance use trends among active duty military personnel: findings from the United States Department of Defense Health Related Behavior Surveys 1980-2005 гг.
6. Experience in organization of drug supply for military personnel and military retirees in the United States 2012 г.
7. Law Enforcement Methods for Counterinsurgency Operations 2005 г.
8. <https://lex.uz/uz>
9. <https://www.researchgate.net/profile/Muhamad-Romdoni-2/publication> 2019 г.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СРЕДСТВ САМБО И РУКОПАШНОГО БОЯ ПРИ БОЕВОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ КУРСАНТОВ

Матчанов Руслан

Исследовательский институт криминологии
Республики Узбекистан,
доктор философии по педагогическим наукам

Аннотация. В статье исследуется эффективность использования элементов самбо и рукопашного боя для повышения боевой подготовки курсантов. На основе проведённых анализов и методических подходов даны рекомендации по внедрению данной программы в учебно-тренировочный процесс.

Ключевые слова: самбо, рукопашный бой, боевая подготовка, курсанты, физическая подготовка, психологическая устойчивость, стресс.

KURSANTLARNING JANGOVAR VA JISMONIY TAYYORGARLIGIDA SAMBO VA QO'L JANGI USULLARINI QO'LLASHNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada sambo va qo'l jangi elementlarini kursantlarning jangovar tayyorgarligini oshirishda qo'llashning samaradorligi tadqiq qilingan. Maqolada tahlillar, metodik yondashuvlar va olingan natijalar asosida ushbu dasturni amaliyotga joriy etish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: sambo, qo'l jangi, jangovar tayyorgarlik, kursantlar, jismoniy tayyorgarlik, psixologik barqarorlik, stress.

THE EFFECTIVENESS OF SAMBO AND HAND-TO-HAND COMBAT TECHNIQUES IN THE COMBAT PHYSICAL TRAINING OF CADETS

Abstract. This article examines the effectiveness of using elements of sambo and hand-to-hand combat to enhance cadets' combat readiness. Based on the analysis and methodological approaches, recommendations are provided for implementing this program into training processes.

Keywords: sambo, hand-to-hand combat, combat readiness, cadets, physical fitness, psychological resilience, stress.

Современные реалии военной подготовки диктуют необходимость совершенствования методик обучения курсантов с акцентом на развитие прикладных навыков и боевых качеств. Одной из ключевых задач является интеграция спортивных дисциплин, таких как самбо и рукопашный бой, в учебно-тренировочный процесс. Эти виды единоборств характеризуются высоким прикладным потенциалом, направленным на развитие физических, психологических и тактических качеств, что

делает их необходимыми в процессе боевой физической подготовки курсантов.

Многочисленные исследования в области спорта и боевой подготовки (Газиев Ш.Ш., Иванов А.В., Арутюнов В.Н., Рачков Б.В., Сидоренко В.Л.) подтверждают, что систематическое использование элементов самбо и рукопашного боя повышает эффективность обучения курсантов. В данной статье представлен экспериментальный анализ применения этих видов единоборств как средства повышения боевой подготовки курсантов [1, 5, 6, 7, 8].

Целью исследования является экспериментальная оценка эффективности применения средств самбо и рукопашного боя для повышения уровня боевой подготовки курсантов, для достижения которой поставлены следующие задачи:

1. Провести анализ научной литературы и нормативных документов, связанных с боевой подготовкой.
2. Определить исходный уровень физической и психологической подготовки курсантов.
3. Разработать и внедрить экспериментальную программу, основанную на элементах самбо и рукопашного боя.
4. Оценить результаты эксперимента и сравнить их с контрольной группой.
5. Определить перспективы применения предложенных методов в учебно-тренировочном процессе.

В исследовании использовались следующие методы:

Теоретический анализ – изучение работ ведущих учёных [1, 2, 3, 4] по теме боевой подготовки и прикладных видов спорта.

Педагогический эксперимент – формирование экспериментальной и контрольной групп.

Тестирование – оценка физической подготовки (силы, скорости, выносливости, координации) и психологических качеств (стрессоустойчивости, уровня тревожности).

Методы математической статистики – анализ полученных данных для проверки достоверности результатов.

На подготовительном этапе проведен детальный анализ научной и методической литературы, а также нормативных документов по боевой подготовке курсантов. Особое внимание уделено работам Газиева Ш.Ш., посвящённым развитию скоростносиловых качеств, а также практическим рекомендациям Арутюнова В.Н. по интеграции самбо и рукопашного боя в тренировочный процесс. На основе проведенного анализа разработана экспериментальная программа, включающая:

Основные элементы техники самбо (бросковая техника, удержания, болевые приёмы).

Упражнения по рукопашному бою (удары, защита, тактические действия).

Задания, моделирующие реальные боевые ситуации (например, освобождение от захвата, обезвреживание противника).

Для эксперимента были сформированы две однородные по уровню подготовки группы курсантов по 20 человек:

Контрольная группа занималась по стандартной программе боевой подготовки. Экспериментальная группа проходила занятия по разработанной программе, основанной на использовании элементов самбо и рукопашного боя.

До начала эксперимента все участники прошли тестирование, включающее:

Физические тесты: бег на 100 м, подтягивания, тест Купера (бег на 12 минут).

Психологические тесты: уровень тревожности по методике Спилбергера, стрессоустойчивость по методике Холмса и Page.

Экспериментальная программа реализовывалась в течение 12 недель и включала три тренировочных занятия в неделю.

Каждое занятие длилось 90 минут и включало следующие этапы:

Разминка (15 минут): Общеразвивающие упражнения, динамическая растяжка, элементы акробатики.

Основная часть (60 минут):

Разучивание техники бросков и болевых приёмов самбо.

Отработка ударов и защитных действий в рукопашном бою.

Тактические задания: работа в парах, имитация реальных боевых ситуаций.

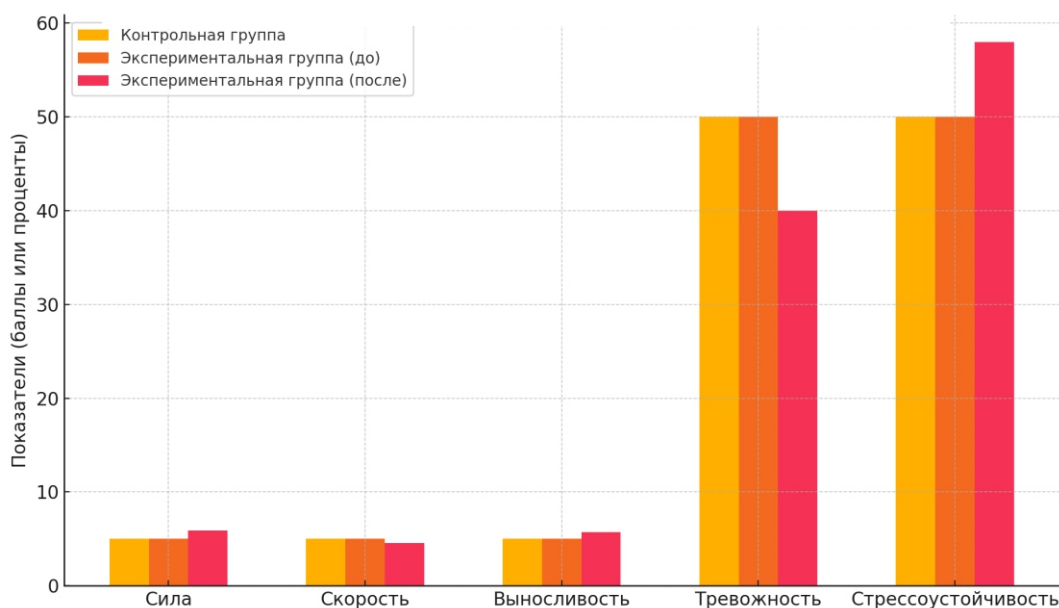
Упражнения на координацию и реакцию (например, уклонение от ударов, выполнение приёмов в условиях ограниченного времени).

Заключительная часть: Упражнения на восстановление, статическая растяжка, дыхательные упражнения (15 минут).

После завершения программы участники обеих групп вновь прошли тестирование по тем же критериям, что и в начале эксперимента. Полученные данные были подвергнуты математическому анализу для выявления изменений в физических и психологических показателях курсантов.

Результаты эксперимента были обработаны с использованием методов математической статистики. Для оценки значимости изменений применялся t-критерий Стьюдента. Сравнение данных экспериментальной и контрольной групп позволило выявить влияние предложенной программы на показатели боевой подготовки.

Результаты данных экспериментальной и контрольной групп по показателям физической подготовленности

На этапе начального тестирования показатели обеих групп были примерно равными. Средние результаты были следующими:

Сила хвата: 5 условных единиц в обеих группах.

Скорость (100 м): 5 секунд.

Выносливость (дистанция за 12 минут): 5 км.

Уровень тревожности: 50 баллов.

Уровень стрессоустойчивости: 50 баллов.

В контрольной группе, занимавшейся по стандартной программе, изменения были минимальными и статистически незначимыми:

Сила хвата: прирост 2% (до 5.1 условных единиц).

Скорость: улучшение на 1% (4.95 сек.).

Выносливость: увеличение на 3% (5.15 км).

Уровень тревожности: снижение на 2% (49 баллов).

Уровень стрессоустойчивости: рост на 3% (51.5 баллов).

Экспериментальная группа показала значительно более высокие результаты:

Сила хвата: прирост на 18% (до 5.9 условных единиц; $p < 0.01$).

Скорость: улучшение времени на 100 м на 9% (до 4.55 секунд; $p < 0.05$).

Выносливость: увеличение средней дистанции за 12 минут на 14% (до 5.7 км; $p < 0.01$).

Тревожность: снижение уровня тревожности на 20% (до 40 баллов; $p < 0.01$).

Стрессоустойчивость: увеличение уровня стрессоустойчивости на 16% (до 58 баллов; $p < 0.05$).

На начальном этапе тестирования: обе группы имели равные стартовые позиции, без явных преимуществ.

На среднем этапе (после 6 недель): в экспериментальной группе начали фиксироваться улучшения, особенно в силовых показателях и скорости реакции.

Наибольшее преимущество экспериментальной группы наблюдалось в уровнях выносливости и психологической устойчивости, что подтверждает эффективность предложенной программы.

Результаты проведенного исследования убедительно доказывают, что использование элементов самбо и рукопашного боя в учебно-тренировочном процессе курсантов способствует значительному улучшению их боевой подготовки. Экспериментальная группа, проходившая занятия по предложенной программе, показала более выраженные положительные изменения в физических (сила, скорость, выносливость) и психологических (уровень тревожности, стрессоустойчивость) показателях по сравнению с контрольной группой.

Применение методик, включающих прикладные виды спорта, позволяет достичь комплексного эффекта: развитие физических качеств сочетается с повышением уровня психологической устойчивости и готовности к действию в стрессовых ситуациях. Особое значение имеют тактические задания и упражнения, моделирующие реальные боевые условия, что способствует формированию прикладных навыков, необходимых в профессиональной деятельности курсантов.

Таким образом, разработанная программа может быть рекомендована для широкого внедрения в учебно-тренировочные процессы учебных заведений военных и других специализаций. Дальнейшие исследования могут быть направлены на оптимизацию частоты и объема тренировочных нагрузок, а также на изучение долгосрочного эффекта применения данной методики в подготовке курсантов. Полученные данные подтверждают перспективность интеграции прикладных видов спорта в систему боевой подготовки, что соответствует современным требованиям по подготовке высококвалифицированных специалистов.

Использованные источники

1. Gaziev Sh.Sh.. "Systematic planning of special power training of sambo in the year round" Fan-Sportga, no. 3, 2020, pp. 7-9.
2. Gaziev Sh.Sh.. "Priority areas of the long-term sambo training system" Fan-Sportga, no. 3, 2023, pp. 12-14.
3. Арутюнов В.Н. «Самбо: теория и практика». – Санкт-Петербург: СпортАкадемПресс, 2019.
4. Белов А.Г. «Психологическая подготовка военнослужащих». – Казань: КГФКС, 2020.
5. Головин К.Д. «Эффективность тренировок по самбо». – Челябинск: ЧелГУ, 2021.
6. Иванов А.В., Петров В.С. «Теория и методика боевой подготовки». – Москва: Воениздат, 2021.
7. Каменский П.В. «Прикладные виды спорта». – Волгоград: ВГИФК, 2021.
8. Королёв Н.В. «Тактическая подготовка в рукопашном бою». – Омск: ОмГИФК, 2018.
9. Новиков И.С. «Боевые искусства в системе подготовки военнослужащих». – Самара: СамГИФК, 2020.
10. Павлов С.Н. «Физическая культура и военное дело». – Тюмень: ТюмГУ, 2022.
11. Рачков Б.В. «Рукопашный бой: прикладные аспекты». – Екатеринбург: УралГИФК, 2021.
12. Сидоренко В.Л. «Физическая подготовка курсантов». – Минск: Воениздат, 2020.
13. Смирнов П.А. «Психофизиология боевых действий». – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 2020.
14. Холмс Т., Рэе Р. «Оценка стрессоустойчивости». – Лондон: Routledge, 2017.
15. Чернов В.И. «Методика обучения самбо». – Новосибирск: СибГАФК, 2021.
16. Юрьев А.К. «Психологические аспекты рукопашного боя». – Москва: Воениздат, 2019.

VOYAGA YETMAGANLARNING JINSIY DAXLSIZLIGIGA QARSHI JINOYAT SODIR ETGAN JINOYATCHI SHAXSINING KRIMINOLOGIK TASNIFI

Jumaniozov Nodirbek G'iyos o'g'li

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada voyaga yetmaganlarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyat sodir etgan jinoyatchi shaxsining kriminologik tasnifi, jinoyatga sharoit yaratuvchi omillar va jinsiy daxlsizlikka tajovuz qiluvchi jinoyatchining portreti ishlab chiqilgan hamda 16 yoshga to'lmagan shaxs bilan jinsiy aloqada bo'lish jinoyatiga qarshi kurashning milliy va xorijiy tajribalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: jinsiy daxlsizlik, 16 yoshga to'lmagan shaxs, jinsiy aloqada bo'lish, daxlsizlik, pedofiliya, jismoniy zo'ravon, jinsiy erkinlik.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА, СОВЕРШИВШЕГО ПРЕСТУПЛЕНИЕ ПРОТИВ ПОЛОВОЙ НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аннотация. В статье разработана криминологическая характеристика личности преступника, совершившего преступления против половой неприкосновенности несовершеннолетних, рассмотрены факторы, способствующие совершению таких преступлений, и представлен портрет преступника, посягающего на половую неприкосновенность. Проведен анализ национального и зарубежного опыта борьбы с преступлением в виде полового сношения с лицом, не достигшим 16-летнего возраста.

Ключевые слова: сексуальная неприкосновенность, лицо, не достигшее 16-летнего возраста, секс, неприкосновенность, педофилия, физическое насилие, сексуальная свобода.

CRIMINOLOGICAL CLASSIFICATION OF A CRIMINAL PERSON WHO COMMITTED CRIMES AGAINST SEXUAL IMMUNITY OF MINORS

Abstract. This article develops a criminological classification of the criminal personality of a person who commits crimes against the sexual integrity of minors, factors that create the conditions for the crime, and a portrait of a criminal who violates sexual integrity, and analyzes national and foreign experiences in combating the crime of sexual intercourse with a person under the age of 16.

Keywords: sexual inviolability, person under 16 years of age, sexual intercourse, inviolability, pedophilia, physical abuser, sexual freedom.

Jinoyatchilik ijtimoiy hodisa sifatida o'rganilganida jinoyatchi shaxsi va uning o'ziga xos xususiyatlari ham o'rganiladi [1]. Modomiki, bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyat sodir etgan shaxslarning ijtimoiy-xavfli qilmishlari, kriminologik belgilari, psixologik xususiyatlari, g'ayriaxloqiy qarashlarini tadqiq etish orqali ularga xos bo'lgan barcha xususiyatlarni o'rganish mumkin.

Bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyatlar bilan bog'liq muammolar kriminologiya, psixologiya va jinoyat huquqi fanida ham g'oyatda bahsli bo'lib, turli soha mutaxassislari tomonidan jinoyatchi shaxsiga nisbatan turlicha fikrlar bildirilgan. Zero, bunday muammolar, har bir millat mentaliteti, o'sha jamiyatda ustuvor bo'lgan yurish-turish qoidalari, urf-odatlar va an'analar doirasida turli tadqiqotlarning predmeti bo'lib kelgan [2].

Yosh bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyat sodir etgan shaxs deganda, albatta, hayolimizda “pedofil” tipi namoyon bo'ladi.

Pedofiliya – kattalar yoki o'smirlarning balog'atga yetmagan bolalarga nisbatan asosiy yoki eksklyuziv jinsiy moyillikni boshdan kechiruvchi psixiatrik kasallik. Qizlarda balog'atga yetish jarayoni, odatda, 10 yoki 11 yoshda, o'g'il bolalarda esa 11 yoki 12 yoshda boshlansa-da [3], pedofiliya mezonlari balog'atga yetishning chegaralanish nuqtasini 13 yoshgacha uzaytiradi. “Pedofiliyaga moyil” (pedofil) deya nomlanish uchun shaxs, kamida, 16 yoshda va balog'atga yetmagan boladan kamida besh yosh katta bo'lishi kerak.

“Pedofiliya” – kasallik, uni deyarli davolab bo'lmaydi. Agar kishining o'zida tuzalish uchun kuchli xohish bo'lsa, uni bosqichma-bosqich mutaxassislar ko'magida davolash mumkin. Ko'pincha ular o'z tuzog'iga ota-ona nazoratisiz qolgan bolalarni ilintirishadi.

Jinsiy zo'ravonlikka moyil shaxslar o'z tengdoshlari, ya'ni kattalar bilan chiqisha olmaydigan, ular oldida ojiz yoki xohish-istaklarini ochiq ayta olmaydigan, aksar hollarda odamovi va qo'rqqoq kimsalar. Shu sababdan ular o'zidan ham jismonan, ham aqlan kichik, kuchsiz bo'lgan bolalarga tahdid qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, avvalo, kishining bunday bo'lib qolishiga asosiy sabab – oiladagi nosog'lom muhit. Shuningdek, 13–14 yoshgacha bo'lgan davrda bosh miyasidan jarohat olganlar ham ba'zan pedofil bo'lib qolishi mumkin. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, pedofillarning 90 foizidan ortig'i erkak jinsiga mansub.

Pedofil deganda uch toifa shaxslar tushuniladi: birinchisi, boshidanoq jinsiy sherik sifatida bolalarni afzal ko'radiganlar, ikkinchisi, dastlab kattalarga ko'ngli moyil bo'lgan, lekin kattalar bilan o'zaro munosabatlardagi omadsizliklar natijasida diqqatini bolalarga qaratganlar, uchinchisi, bu nafaqat boshqa odamlarning bolalari, balki o'z farzandlari, qarindoshlari bilan ham jinsiy aloqada bo'lishdan tap tortmaydigan manqurtlar.

Pedofiliya tashxisi psixiatrik tekshiruvlardan so'ng, psixiatr shifokor tomonidan qo'yiladi. Psixolog Madina Miytanning fikricha, pedofillar

ko'pincha o'zlarini oshkor qiladi, lekin ularning ko'pchiligi hech qachon o'z fantaziyalarini amalga oshirishga jur'at eta olmaydilar. Yashirin pedofillar ham mavjud. Psixologik surishtiruvlarga ko'ra, haqiqatan ham ko'plab pedofillar bolaligida o'zlari boshqa odamlar tomonidan jinsiy harakatlar qurboni bo'lishgan: odobsiz teginishlar, uzoq vaqt tushunarsiz jinsiy harakatlar, erotik “o'yinlar” va zo'rlanish.

Pedofillik xulq-atvori uchun sudlanganlar orasida taxminan 30 foizi bolaligidan shunday qurbonlik tajribasini olishga mahkum bo'lganlar. Pedofillar orasida aqliy zaiflik tashxisi qo'yilganlari kamroq (15 foiz atrofida). Bunday odam o'ziga yaqin hissiy yetuklik darajasiga ega bo'lgan sherikni izlashga intiladi. Bunday sherik bilan u o'zini qulay va ishonchli his qiladi, bunda ko'pincha qurbon bolalar bo'ladi. Atrof-muhit, ta'lim va erta nomaqbul jinsiy taassurotlar ham pedofillikni shakllantirishga ta'sir qiladi. Ta'lim sifati past davlatlarda bu ko'rsatkich baland hisoblanadi. Albatta, doimiy bunaqa xabarlarining psixik nosog'lom odamlarga ta'siri kuchliroq bo'ladi. Shuning uchun xabar tarqatayotganda doimo e'tiborli bo'lish kerak. Oramizda “ular” borligini unutmasligimiz kerak.

Psixologlarning ta'kidlashicha, turmushi buzilgan ba'zi ayollar qayta turmush quradi va hali yaxshi sinalmagan, lekin o'ta mehribon ko'rinayotgan o'gay otaga bolalarini ishonib qoldiradi. Pedofil uchun esa bu ayni muddao. Shov-shuv bo'lib, jamiyatni larzaga keltirgan ko'p jinoyatlarda jinoyatchi aynan o'gay ota yoki ona bo'lib chiqayotgani fikrimizning isbotidir.

Faqat o'zbekligimizga borib yoki xalq g'azabidan qo'rqib, jinoyat ishi malakalanayotganda pedofiliya alomatlari har doim ham oshkor etilmaydi.

Klassik ruhiy xastalar (maniakal-depressiv psixoz, shizofreniya)dagi barcha holatlarning atigi 4%da bunday pedofil xatti-harakatlar kuzatilgan. Ya'ni, bu tashqaridan hamma uchun ko'rinib turgan ruhiy kasallar “pedofil bo'lishi mumkin” degan shubha, xavotir bilan gumonlanib hammasidan birday qo'rqish shart, degani emas. Kamdan-kam hollarda, qo'zg'atuvchi nevrologik kasallik (masalan, erta demensiya) yoki miya shikastlanishida pedofillik holatlar

kuzatilishi mumkin. Qizig'i shundaki, pedofil-larning aksariyatini erkaklar tashkil qiladi. Ayollarda pedofiliya holatlari hali ham juda kam o'rganilgan.

Pedofiliya har doim ham alohida kasallik bo'lmaydi. Ba'zi hollarda shizofreniya, psixopatiya, isteriya yoki buzuvchi tarbiyaning ko'rinishlari bilan birga namoyon bo'ladi. Odatda, bu holatda psixiatrik xarakter patologiyasi haqida gapirishadi, chunki aksariyat pedofillar o'zlarining harakatlari g'ayritabiiy, halokatli va bolaga tuzatib bo'lmaydigan ma'naviy shikast yetkazishi mumkinligini yaxshi bilishadi.

Biroq, u qamalgan bilan, kastratsiya qilinsa ham, jamiyat pedofillardan tozalanib qolmaydi. Xalqaro tibbiyot klassifikatsiyasiga ko'ra kasallik hisoblanuvchi pedofiliya yo'q bo'lmaydi. Uni tag-tomiri bilan yo'q qilish uchun esa hukumat ot-onalarni mardikorlik tamg'asidan qutqarib, munosib ish berishi, bolalar begonalar qo'lida emas, oila quchog'ida katta bo'lishi kerak. Gormon terapiyasi bugungi kunda pedofiliya uchun eng istiqbolli davolash hisoblanadi, deyishmoqda tadqiqotchilar. Ushbu preparat erkaklik gormoni bo'lgan testosteronni ishlab chiqarishni bostiradi. Hozirda bu prostata saratonini davolashda qo'llanilmoqda, ammo tadqiqotchilar sinov yakunlangach uni pedofillarda qo'llash uchun yangi yo'llarni ochishiga umid qilishmoqda [4].

Ko'pchilik olimlar bolalarga nisbatan jinsiy jinoyat sodir etgan barcha shaxslarni pedofil deyishadi, ammo bu noto'g'ri qarash bo'lib, yuqorida ta'kidlaganimizdek, pedofiliya psixik kasallik.

Jinoyatchi shaxsini tavsiflovchi eng muhim kriminologik belgilardan biri uning yoshidir. Shaxsning yosh xususiyatlari uning muhit bilan o'zaro aloqasiga, ma'naviy olamning ichki mohiyatiga, xulq-atvorida yaqqol ifodalangan ikkilanishlar va beqarorlikka sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi [5]. Jinoyatchi shaxsining kriminologik tahlilida, yoshga oid tavsif bilan bir qatorda, uning ma'lumot darajasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Insonning ma'lumot darajasi uning talab, ehtiyoj va manfaatlarini, ma'naviy-axloqiy va madaniy ko'rinishlarini shakllantiradi [6].

Tadqiqot doirasida bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyat sodir etgan jinoyatchi shaxslarning yoshiga oid ma'lumotlari o'rganilganida, ularning 22,3% 18–25 yoshdagi, 30,6% 25–35 yoshdagi, 19,9% 35–45 yoshdagi, 15,5% 45–55 yoshdagi hamda 11,7% 55 yoshdan yuqori bo'lganlar tashkil etdi. Ammo, shu yerda yana bir masalaga e'tibor qaratish lozim. 2000-yildan 2010-yilgacha sodir etilgan shu turdagi jinoyatlar bo'yicha yoshga doir ma'lumotlar o'rganilganda 9,3%, 2010–2016-yillarda 12,9%, 2016–2021-yillarda 18,2%, 2021–2024-yillarda esa 22,3% 18–25 yoshdagi shaxslar tomonidan sodir etilayotganligi ushbu turdagi jinoyatlar "yosharayotganligini" bildiradi. Bu esa barchamizni tashvishga solishi lozim.

Bu borada F. Toxirov yoshlarning erta jinsiy hayotga kirishishi bilan [7], Q. P. Payzullayev esa shu yoshdagi qatlamning jinsiy aloqaga kirishish ishtiyoqi balandligi bilan izohlashadi.

Fikrimizcha ham ushbu olimlar izohlari to'g'ri bo'lib, yoshlarning jismoniy va ma'naviy rivojlanishi 2000-yillarga qaraganda 4 barobar tezlashganligi, o'smirning noto'g'ri tarbiyalanishini belgilovchi shart-sharoit omillari, yoshi katta jinoyatchilarning dalolatchiligi, zo'ravonlik va qonunsizlikni ifodalovchi kitoblar va filmlar ta'siri hamda yashash, o'qish yoki ish joyidagi muhitning salbiy ta'siri kabi omillar bevosita ushbu jarayonga ta'sir qiladi. Undan tashqari, jinoyat sodir etishning yosharishi faqat jinsiy jinoyatlarga emas, boshqa turdagi jinoyatlarga ham xosdir.

Bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyat sodir etgan jinoyatchilarning 60,2% ishsizlar, 29,0% ishchilar, 6,2% tadbirkorlar, 4,6% davlat organlari mansabdor shaxslari bo'lib, ishsizlarning jinoiy faolligi ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanganlarnikiga nisbatan ancha yuqori. Bunday jinoyatlarni sodir etganlar ichida davlat organlari mansabdor shaxslarining mavjudligi barchamizni qo'rquvga soladi hamda ushbu turdagi jinoyatlarning "chegaraviy latentsligi"ni oshiradi.

Jinoyatchi shaxslarning ma'lumot darajasi o'rganilganida, ularning 20% oliy, 17% o'rta maxsus, 52% o'rta, 10% esa to'liqsiz o'rta ma'lumotga ega ekanliklari aniqlandi. Ushbu toifadagi

shaxslarning jinsga oid ma'lumotlari o'rganilganda, jinoyat sodir etganlar asosan erkaklar bo'lib, ularning hissasi 96%ni tashkil etadi.

Ushbu jinoyatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri – qarindoshlar o'rtasida sodir etilishidir. O'rganilgan jinoyat ishlarining 65%da ushbu jinoyatlar jabrlanuvchining yaqinlari, ya'ni 5% otasi, 19% o'gay otasi, 25% amakisi va to'g'asi, 5% akasi, 20% o'gay akasi hamda 21% qo'shnilar va boshqa yaqin shaxslar tomonidan sodir etilgan. Bu esa, eng avvalo, oilaviy qadriyatlarini saqlash va mustahkamlash jinsiy tarbiyani oiladan boshlash lozimligini bildiradi. Qarindoshlar va tanish kimsalar tomonidan bolalarga nisbatan jinsiy zo'ravonlik alohida o'rganish va tahlillarni talab qiladi.

AQSHda e'lon qilingan bir hisobotga ko'ra, 5 yoshgacha bo'lgan bolalarga nisbatan jinsiy zo'ravonliklarning 48,6 foizini qarindoshlar sodir etadi. Bunday zo'ravonlikning 6–11 yosh oralig'idagi bolalarga nisbatan sodir etilgan miqdorida 42,4 foizi, 12–17 yosh oralig'idagilarga nisbatan esa 24,3 foizi qarindoshlar tomonidan amalga oshiriladi. Oilaning yoki bolaning tanishlari tomonidan sodir etilgan jinsiy zo'ravonlikning yosh toifalariga ko'ra taqsimoti esa bunday: 5 yoshgacha 48,3%, 6–11 yoshda 52,9%, 12–17 yoshlilarda esa 66%.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyatlar sodir etgan jinoyatchi shaxslarning eng ko'p qismini o'rta ma'lumotga ega bo'lganlar, ishsizlar, yaqin qarindoshlar va yoshlar tomonidan sodir etilmoqda.

Oilaviy holatiga ko'ra, oilali jinoyatchilarning ulushi kamroqni tashkil etmoqda (27%), mazkur jinoyatni sodir etgan aksariyat shaxslar turmush qurmagan, ajrashgan yoki beva (73%). Sudlanganlik holati bo'yicha sudlanmaganlar ulushi (63%) nisbatan ko'proqni tashkil etmoqda. Sudlanuvchilarning kasbi, ish joyi tahlil qilinganda, ularning aksariyati (67%) vaqtincha ishsiz, Shuningdek, ular orasida tikuvchi, farrosh, MCHJda ish boshqaruvchi, yakka tartibdagi tadbirkorlar ham uchraydi.

Tadqiqot doirasida o'rganilgan jinoyat ishlari, yuqoridagi shaxslarning jismoniy sog'lom bo'lsa-da, lekin o'z tengdoshlariga nisbatan

ruhiy buzilishlar bir necha marotaba ko'p uchrashini ko'rsatdi. F. Toxirov va Q. P. Payzullayev tadqiqotlariga ko'ra bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyatlar 90–95% holatda aqli raso shaxslar tomonidan sodir etilgan bo'lsa-da, shundan 75%dan ortig'ida psixik anomaliya (chetga og'ish)lar mavjud.

Bunday psixik anomaliyaga ega bo'lgan shaxslar ichida oldin sudlanganlar – 25,9%, jinsiy jinoyat sodir etishga suiqasd qilganlar – 50%ni tashkil qilmoqda.

Tadqiqot doirasida o'rganilayotgan jinoyatlarning retsidivligi esa psixik anomaliyaga ega bo'lgan shaxslar orasida 47,7%, psixik sog'lom shaxslar orasida 15,7% tashkil qilmoqda. Bu esa shaxs psixikasining anomaliyasi, ya'ni me'yoridan chetga chiqishi bolalarning jinsiy daxlsizligiga tajovuz qiluvchi jinoyatlar uchun kuchli kriminogen omil ekanligidan darak beradi.

Olimlarning ma'lumotlariga ko'ra, bosh miya organik kasalligiga duchor bo'lgan jinoyatchilar – 56% tashkil qilib, bunday shaxslarning 18,6% bolalarning nomusiga tegishga suiqasd qilish, 54,2% bolalarning nomusiga tegish, 11% esa 16 yoshga to'lmagan shaxsga nisbatan uyatsiz-buzuq harakatlar qilish jinoyatini sodir etishgan. O'rganilgan jinoyat ishlari natijalarida ham jinoyat sodir etgan shaxslarning 35% ruhiy va jismoniy nuqsonlarga ega bo'lgan, 2,5% esa epilepsiya kasalligiga duchor bo'lishgan.

A.G.Zakirovaning fikriga ko'ra, voyaga yetmagan shaxslarning ruhiyati jinoyat sodir etilishi uchun "subyektiv "katalizator" hisoblanadi [8]. B.A.Umirzakov ham ushbu fikrlarga qo'shib, "jinsiy jinoyatlar qurboni bo'lgan bolalar voyaga yetganidan so'ng boshqa bolalar uchun xavfli bo'lib qoladilar" [9], deb ta'kidlaydi.

AQSHning Harvard universiteti tomonidan e'lon qilingan statistikaga ko'ra, jinsiy zo'ravonlik jinoyatlari aybdorlarining 90% ga nisbatan yoshligida shunday zo'ravonlik harakatlari sodir etilgan. Tadqiqot doirasida JIEMlarida jazoni o'tayotgan jinsiy jinoyat sodir etgan mahkumlar orasida o'tkazilgan so'rovnoma ko'ra ularning 63% yoshligida jinsiy zo'ravonlik qurboni bo'lishganligini ta'kidlashgan va 31% yoshlikda qilingan tajovuzlar tufayli hali ham o'ch olish tahdidi bilan yashashayotganligini bildirishgan.

B. A. Umirzakovning ta'kidlashicha, bunday shaxslar yon atrofimizda bo'lib, qarindoshimiz, qo'shnimiz, hamkasbimiz yoki boshqa yaqin kishimiz bo'lishi mumkin. Q. R. Abdurasulova ham bu fikrlarga qo'shilib, bunday jinoyatlarni o'ziga to'q bo'lgan hamda oliy ma'lumotli shaxslar sodir etishini ta'kidlaydi [10].

Yuqoridagi olimlarning fikrlariga qo'shilgan holda aytish mumkinki, ushbu jinoyatlarda tajovuzkor shaxsning ma'lumot darajasining pastligi yoki ishsizligi ahamiyatga ega emas, asosiysi uning shu davrdagi his-tuyg'ulari va emotsional holati.

Jinoyat sodir etgan shaxslarning hissiyot va g'arazli niyatlari hayotdagi qiyinchiliklar, ruhiy o'zgarishlar yoki buzilishlar natijasidir [11]. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, bunday toifadagi shaxslarda rahm-shafqatning kamligi bolalarga nisbatan rahmsiz munosabatda bo'lishga hamda shaxsga nisbatan turli darajada tan jarohati yetkazishga sabab bo'lishi mumkin. Achinarli tomoni shundaki, bunday toifadagi shaxslar tomonidan jinsiy jinoyatlar bilan birga, qotillik jinoyatlari sodir etilishi holatlari amaliyotda ko'p uchramoqda. Misol uchun, Toshkent viloyatida sodir bo'lgan 11 yoshli Muslimaning pedofil tomonidan o'ldirilishi, Qashqadaryo viloyatida voyaga yetmagan o'g'il jiyanini zo'rlagan erkak, qariyb 50 yoshga yaqinlashib qolgan shaxsning 8 yoshli jiyaniga zo'ravonlik qilib, jinoyatni yashirish uchun o'ldirilgani va shunga o'xshash yana yuzlab holatlar dilimizni xira qiladi.

Tahlillarning ko'rsatishicha, bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyat sodir etgan shaxslarning ko'pchiligi yoshligidan spirtli ichimlik iste'mol qilishni o'rgangan va uning ta'sirida turli g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar sodir etishgan. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, hayotda ham aynan ushbu toifadagi shaxslarda boshqa jinoyatlar ham sodir etishga moyillik yuqori bo'lib, ular tomonidan sodir etilgan jinoyatlar tarkibida shaxsning hayoti va sog'lig'iga qarshi turli darajadagi tan jarohati yetkazish holatlari ko'p uchraydi.

Bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyat sodir etgan shaxslar tajovuzkor xulq-atvori bilan muammosini jinoiy yo'l orqali hal etishga harakat qiladilar. Sud-tergov materiallari va ayblov xulosalari tahlili asosida aytish mumkinki, ushbu toifadagi shaxslar jinoiy qilmishlarini 30,4% o'ldirish orqali qo'rqitib, 34,8% jismoniy kuch ishlatib, 25,0% sharmanda qilish orqali qo'rqitib, 2,8% esa yaqin qarindoshlarini o'ldirish orqali qo'rqitib sodir etishgan.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkinki, bolalarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyat sodir etgan shaxslarning aksariyati nosog'lom turmush-tarzida hayot kechiruvchi ishli, ma'lumoti yuqori bo'lgan, ma'naviyati rivojlangan, ammo atrofdagilar bilan munosabati samimiy bo'lmagan, salbiy xulq-atvoriga ega toifadagi shaxslar ekanligini ko'rish mumkin.

Foydalanilgan manbalar

1. Ismolova G. Oila ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlovchi omil sifatida // Ijtimoiy fikr, 2013. – №1 (61). – B. 134.
2. Shoumarov G'.B. Oila va muhabbat. – T., 1996. – B. 6.
3. Kail, R.V. Human Development: A Lifespan View, 5th, Cengage Learning, 2010 — 296 bet. ISBN978-0495600374. 2016-yil 15-aprelda qaraldi
4. <https://xabar.uz/tahlil/yana-pedofiliya-bunday-odamlar-tuzaladimi>
5. Ismoilov N.T. Voyaga yetmaganlar jinoyatlarini individual oldini olish muammolari: Yurid. fan. nomz. ... dis. – T., 2007. – B. 73.
6. Otajonov A.A. Jinoyatga daxldorlik: jinoyat-huquqiy va kriminologik jihatlar: Yurid. fan. nomz. ... dis. – T., 2009. – B. 90.
7. Taxirov F. O'zbekiston Respublikasi qonuni bo'yicha jinsiy jinoyatlar uchun javobgarlik muammolari: Yurid. fan. d-ri ... dis. – T., 2007. – B. 99.
8. Kriminologiya. Umumiy qism: IIV oliy ta'lim muassasalari uchun darslik / Mualliflar jamoasi. — T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2023. — B. 189.
9. Umirzakov B.A. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining kriminologik tavsifi va oldini olishni takomillashtirish: Yurid. fan. d-ri (PhD) ... dis. – T., 2019. – B. 48.
10. Kriminologiya. Umumiy qism: IIV oliy ta'lim muassasalari uchun darslik / Mualliflar jamoasi. — T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2023. — B. 205.
11. Жигаров Е.С., Петухов В.И. Философия. Криминология. – М.: Олма-Прес, 2006. – С. 562.

Benedikt Aronovich Blinder

*O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi,
yuridik fanlar nomzodi, professor
1926-2005*

O'zbekistonda jinoyat huquqi va kriminologiya ilmiy maktabiga asos solgan, ularning rivojiga salmoqli hissa qo'shgan yetuk huquqshunos olim Benedikt Aronovich Blinder 1926-yilda Ukrainaning Kiyev shahrida dunyoga kelib, hayotining sermazzmun va salmoqli qismini O'zbekistonga bag'ishlagan.

Mudhish urush yillari O'zbekistonga kelib qolgan Benedikt Aronovich O'rta Osiyo davlat universitetining yuridik fakultetida tahsil olib, mehnat faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining Oliy maktabida o'qituvchilikdan boshlagan. U jinoyat huquqi, kriminologiya, jinoyat protsessi kabi fanlarni chuqur o'rganib, 1966-yilda "Nomusga tekkanlik uchun jinoiy-huquqiy va kriminologik kurash muammolari" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qiladi.

B.A. Blinder Toshkent davlat universitetining yuridik fakultetida 25 yildan ortiq mehnat qilib, keyinchalik huquq ilmining yetuk darg'alariga aylangan Yu.M.Karaketov, M.X.Rustambayev, R.H.Qodirov, B.J.Axrarov, F.Toxirov kabi olimlarning nomzodlik, Yu.M.Karaketov va M.X.Rustambayevning doktorlik dissertatsiyalariga ilmiy rahbarlik qilgan. Uning ilmiy izlanishlari, pedagogik faoliyati e'tiborga olinib, unga 1971-yilda "dotsent", 1984-yilda "professor" ilmiy unvoni berilgan, 1989-yilda "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi", "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yurist" unvonlari bilan taqdirlangan.

Zakirova Adina Gulyamovna

yuridik fanlar doktori, professor

Bugungi kunda mamlakatimizda huquq ilmi jonkuyarlaridan yana biri, taniqli olima Zakirova Adina Gulyamovna hisoblanadi.

Adina Gulyamovna 1961-yil 10-martda Qo'qon shahrida tug'ilgan. 1978-1983-yillarda Toshkent davlat universitetining yuridik fakultetida tahsil olgan. 1997-yilda "Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining shaxsi va huquqlarini jinoyat-huquqiy muhofaza qilish" mavzusida nomzodlik, 2004-yilda "Rashk tufayli sodir qilinadigan jinoyatlarga qarshi kurashning jinoyat-huquqiy, kriminologik va viktimologik jihatlari" mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilgan.

Faoliyati davomida 200 dan ortiq ilmiy maqola, 2 ta monografiya, 10 dan ortiq o'quv, o'quv-uslubiy qo'llanmalar muallifi. Shuningdek, "Jinoyat huquqi. Umumiy qism" hamda "Kriminologiya" darsliklari ham muallifidir.

Adina Gulyamovna ilmiy rahbarligida o'nlab fan nomzodlari va fan doktorlari dissertatsiya tadqiqotlarini muvaffaqiyatli himoya qilgan va bu jarayon bugungi kunda ham davom etmoqda.

Yuridik fanlar doktori, professor Zakirova Adina Gulyamovna jinoyat huquqi, kriminologiya, viktimologiya, jinoyat-ijroiya huquqi, huquqbuzarliklar profilaktikasi, jamoat xavfsizligini ta'minlash, probatsiya faoliyati fanlari yo'nalishlarida olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarida hamda milliy qonunchilikni rivojlantirish sohasida o'zining munosib hissasini qo'shib kelmoqda.

Qulmamat Mirzajonov
yuridik fanlar doktori, professor
1934-2012

O'zbek huquqshunoslik ilmi rivojiga munosib hissa qo'shgan ham amaliyotchi, ham nazariyotchi olim – yuridik fanlar doktori, professor Qulmamat Mirzajonov “adolat himoyachisi” sifatida e'tirof etiladi.

Huquqshunoslik oliygohini a'lo baholarga tugatgan Q. Mirzajonov bilimi va odamiylik sifatлари bilan oddiy vazifalardan O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengash Prezidiumining «Amnistiya va afv etish» bo'limi mudirigacha bo'lgan vazifalarda faoliyat yuritdi.

Amaliy tajribasini ilm-fan bilan bog'lagan olim 1977-yili «Voyaga yetmaganlar ishi bo'yicha amnistiya va afv etishni qo'llash (jinoiy-huquqiy va kriminologik izlanishlar) mavzusida yuridik fanlar nomzodi, 1996-yilda «Amnistiya va afv etishning nazariyasi va amaliyoti: muammo va yechimlar» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

1993-yili “dotsent”, 1999-yilda “professor” ilmiy unvonlariga ega bo'lgan. Professor Q. Mirzajonov tomonidan 100 dan ortiq ilmiy va o'quv uslubiy ishlar nashr etilgan. U O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksiga sharhlarni, “Jinoyat-ijroiya huquq”, “Kriminologiya” darsliklarini tayyorlashda faol ishtirok etgan.

Yuridik fanlari doktori, professor Qulmamat Mirzajonov 3 marotaba O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengash Prezidiumining Faxriy yorliqlari va «За доблестный труд» yubiley medali bilan taqdirlangan.

Niyozova Salomat Saparovna
yuridik fanlar doktori, professor

Niyozova Salomat Saparovna 1966-yilda Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida tug'ilgan, 1998-yilda Samarqand davlat universitetining “Huquqshunoslik” fakultetini tamomlagan.

Ilmiy faoliyatini 1998-yil Toshkent davlat yuridik institutining “Fuqarolik huquqi” kafedrasida kabinet mudiri lavozimidan boshlagan Salomat Saparovna bugungi kunda ushbu universitetning Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish kafedrasida professor lavozimida ishlab kelmoqda.

2007-yilda “O'zgalar mulkini ishtirokchilikda talon-toroj qilganlik uchun jinoiy javobgarlik muammolari” mavzusida nomzodlik hamda 2020-yilda “Shaxsga qarshi zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlarning vikimologik profilaktikasi” mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilgan. 2020 yilda professor ilmiy darajasini olgan.

Niyozova Salomat Saparovna ilmiy faoliyati davomida sarmahsul ijod qilgan, jumladan 14 ta darslik (hammualliflikda), 18 ta monografiya (4 tasi hammualliflikda), 6 ta risola, 1 ta qonunga sharh (hammualliflikda), 12 ta o'quv qo'llanma (4 tasi hammualliflikda), 2 ta o'quv-uslubiy qo'llanma (1 tasi hammualliflikda), shuningdek “Scopus” jurnalida 6 ta ilmiy maqola hamda 500 yaqin ilmiy-ommabop maqolalar chop ettirgan.

Shu bilan birga, Salomat Saparovna ilmiy rahbarligida o'nlab dissertatsiya tadqiqotlarini muvaffaqiyatli himoya qilingan va bu jarayon bugungi kunda ham davom etmoqda.

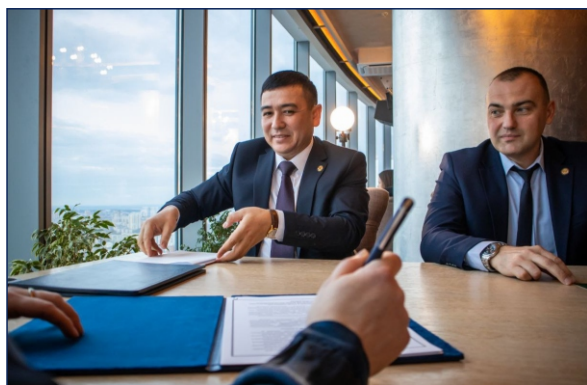
Ayni paytda olim respublikamizdagi bir qator tegishli ilmiy kengashlar hamda ilmiy jurnallar tahrir hay'ati a'zosi hisoblanadi.

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО

В целях обмена профессиональным опытом, реализации совместных научно-исследовательских проектов, укрепления сотрудничества, повышения качества научных изысканий в сфере криминологии 18-20 марта текущего года состоялся визит представителей Исследовательского института криминологии Республики Узбекистан в Уральский государственный юридический университет имени В.Ф. Яковлева (УрГЮУ, Екатеринбург, Россия), во главе с заместителем начальника Института Фаррухом Базаровым, в сопровождении сотрудников доктора философии по юридическим наукам, доцента Руслана Тазетдинова, кандидата юридических наук Яраша Олламова.

В рамках визита состоялось официальное подписание меморандума о сотрудничестве между Исследовательским институтом криминологии Республики Узбекистан и Аналитическим центром уголовного права и криминологии Российской Федерации, договоренность о котором была выработана на полях Первого международного Форума «Передовой опыт мировой криминологии», проведенного в октябре 2024 года в Ташкенте.

Делегация приняла участие в научно-практическом мероприятии организованном кафедрой уголовного права имени М.И. Ковалева на тему: «Методика проведения криминологических исследований».

В ходе мероприятия обсуждались наиболее актуальные проблемы в сфере противодействия преступности и выработки действенных мер по снижению преступности, проведения анализа криминогенных факторов и криминальной психологии, на основе передового международного опыта с использованием научного подхода.

УрГЮУ представляли: В.А. Бублик - ректор Университета, д.ю.н., профессор; А.В. Винницкий - проректор по научной работе, заведующий кафедрой земельного, градостроительного и экологического права, д.ю.н., профессор; З.А. Незнамова - заведующий кафедрой уголовного права им. М.И. Ковалева, д.ю.н., профессор; Ю.В. Козубенко - руководитель Управления международного сотрудничества, д.ю.н., профессор.

Вместе с тем, представители Исследовательского института криминологии приняли участие в межвузовском круглом столе на тему: «Актуальные проблемы уголовного права стран ЕАЭС: национальный и сравнительно-правовой аспекты», в рамках которого был обсужден ряд дискуссионных вопросов, в том числе, о целях и задачах сравнительного правоведения, об особенностях применения норм Общей и Особенной части уголовного законодательства ЕАЭС, о состоянии преступности и криминологической профилактики преступлений в странах ЕАЭС и стран СНГ.

Мероприятия прошли в конструктивном русле, по итогам которых были достигнуты определенные договоренности по рассмотрению проекта соглашения о сотрудничестве и разработке плана дальнейших действий.

HAMKORLIK MEMORANDUMLARI IMZOLANDI

Joriy yilning 11-aprel kuni O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot institutida bir qator muhim hamkorlik memorandumlari imzolandi.

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti hamda Markaziy Osiyo Sun'iy intellekt assotsiatsiyasi nodavlat notijorat tashkiloti o'rtasida hamkorlik va sheriklik to'g'risida memorandum imzolandi.

Markaziy Osiyo Sun'iy intellekt assotsiatsiyasi raisi Vladimir Norov va Kriminologiya tadqiqot instituti boshlig'i Baxtiyor Berdialiyev mazkur Memorandum doirasida: o'zaro ijtimoiy hamda tijorat innovatsion texnologiyalari va mahsulotlarini ishlab chiqish, joriy etish, ikki tashkilot faoliyati va mahsulotlarini ommalashtirish, ijobiy imijini shakllantirish, marketing tadqiqotlarini o'tkazish, tadbirkorlik, IT, loyiha boshqaruvi, investitsiya va ilg'or korporativ standartlar bo'yicha konferensiya, seminar va forumlar tashkil etish kabi yo'nalishlarda hamkorlik ishlarini amalga oshirishga kelishib oldilar.

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti va Respublika "ISTIQBOLLI AVLOD" ijtimoiy-axborot tashkiloti o'rtasida hamkorlik memorandumi imzolandi.

Kriminologiya tadqiqot instituti boshlig'i Baxtiyor Berdialiyev va Respublika "ISTIQBOLLI AVLOD" ijtimoiy-axborot tashkiloti rahbari Nodira Karimova mazkur Memorandum doirasida: O'zbekiston kriminologiya ilmiy maktabining jahon miqyosida o'z o'rniga ega bo'lishini ta'minlash, dunyo ilm-fani va texnologiyalari ilg'or yutuqlaridan kriminologik faoliyat samaradorligini oshirishda foydalanish, qo'shma kriminologik tadqiqotlarni amalga oshirish uchun xalqaro va xorijiy tashkilotlar grantlarini jalb etish, kriminologik faoliyatni ilmiy va ekspertlik jihatidan ta'minlash, kriminologiya sohasida ilmiy tadbirlar o'tkazish hamda ilmiy ishlanmalar tayyorlashda hamkorlik ishlarini amalga oshirishga kelishib oldilar.

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti hamda Mudofaa vazirligi huzuridagi Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va aloqa harbiy instituti o'rtasida hamkorlik memorandumi imzolandi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va aloqa harbiy instituti boshlig'i Baxtiyor Raximov va Kriminologiya tadqiqot instituti boshlig'i Baxtiyor Berdialiyev mazkur hamkorlik doirasida: ilmiy tashriflarni amalga oshirish, an'anaviy yoki onlayn shaklda ekspertlik uchrashuvlarini o'tkazish orqali o'zaro tajriba almashish, kriminologiya sohasida birgalikda: ilmiy tadbirlar o'tkazish hamda ilmiy ishlanmalar tayyorlash; "Jahon kriminologiyasining ilg'or tajribalari" mavzusidagi xalqaro forumni o'tkazish; shuningdek kriminologik tadqiqotlar natijalari bo'yicha chop etilgan ilmiy, uslubiy va o'quv nashrlarini o'zaro almashish, kriminologiya sohasidagi ilmiy-amaliy tadqiqot loyihalarini bajarish, xalqaro va xorijiy tashkilotlarning grantlarini olish va bajarish, hududlar va sohalarda jinoyatchilik salbiy tendensiyalari va omillarini bartaraf etish masalalarida ekspertlik jihatidan ko'maklashish uchun mutaxassis xodimlar ishtirokida seminar-treninglar o'tkazish kabi ishlarni amalga oshirishga kelishib oldilar.